

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СТОРІНКИ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей
Заснований у 1997 р.

Випуск 14

Київ 2011

УДК 355.48 (430:47)

ББК 63.3 (0)62

С 82

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є. Лисенко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — Вип. 14. — 228 с.

Збірник затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України. Протокол № 10 від 29 листопада 2011 р.

Основний масив статей збірника присвячено інтерпретації джерельної бази історії повсякденності періоду Другої світової війни. В інших наукових розвідках висвітлюються бойові дії на фронтах війни, особливості окупаційного режиму на території України, історія радянського Опору й українського самостійницького руху та інші проблеми. Видання розраховане на істориків, архівних та музейних працівників, викладачів, аспірантів і студентів гуманітарних вузів.

Редакційна колегія: *В.А. Смолій*, д.і.н., професор, академік НАН України (голова редколегії), Інститут історії України НАНУ, *Т.В. Заболотна*, к.і.н., науковий співробітник (секретар редколегії), Інститут історії України НАНУ.

Члени редколегії: *О.Є. Лисенко*, д.і.н., професор (відповідальний редактор), Інститут історії України НАНУ; *С.В. Віднянський*, д.і.н., професор, Інститут історії України НАНУ; *О.І. Гуржій*, д.і.н., професор, Інститут історії України НАНУ; *О.П. Реснит*, д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАНУ; *О.С. Рубльов*, д.і.н., професор, Інститут історії України НАНУ, *О.А. Удод*, д.і.н., професор, Інститут історії України НАНУ

Рецензенти: д.і.н., проф. Горбик В.О.
д.і.н., проф. Кульчицький С.В.

Матеріали подані в авторській редакції. Автори вміщених статей висловлюють свою власну думку, що не обов'язково збігається з позицією редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

Збірник наукових праць зареєстровано ВАК України як фахове видання зі спеціальності «Історичні науки» (Постанова Президії ВАК України від 10 лютого 2010 р., № 1-05/1 // Бюлетень ВАК України. — 2010. — № 1).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 6930 від 04.02.2003 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

© Інститут історії України НАН України, 2011
© Автори статей, 2011

Pages of military history of Ukraine: collection of scientific articles / Managing editor O.Y. Lysenko. — K.: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2011. — Vol. 14. — 228 p.

Approved for publication by the Academic Board of the Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, the protocol № 10 of November 29, 2011.

The main part of the collection of articles is devoted to the interpretation of the source base of history of everyday life during World War II. Other scientific researches highlight the fighting on the fronts of the war, features of the occupation regime in Ukraine, the history of Soviet resistance, Ukrainian independence movement and other problems. Edition would be interesting for historians, archival and museum workers, teachers, graduate students and students of universities with humanitarian profile.

Editorial board: *V.A. Smoliy*, Doctor of historical sciences, Professor, Academician of NAS of Ukraine (Editor-in-chief), Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine, *T.V. Zabolotna*, Candidate of historical sciences, Research worker (secretary of editorial board), Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine.

Members of Editorial board: *O.E. Lysenko*, Doctor of historical sciences, Professor, (managing editor), Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine; *S.V. Vidnyanskyi*, Doctor of historical sciences, Professor, Institute of history of Ukraine of the NAS of Ukraine; *O.I. Gurzhiy*, Doctor of historical sciences, Professor, Institute of history of Ukraine of the NAS of Ukraine; *O.P. Reent*, Doctor of historical sciences, Professor, Corresponding Member of NAS of Ukraine; *O.S. Rubliov*, Doctor of historical sciences, Professor, Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine; *O.A. Udod*, Doctor of historical sciences, Professor, Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine.

Reviewers: *V.O. Gorbyk*, Doctor of historical sciences, Professor;
S.V. Kulchytskyj, Doctor of historical sciences, Professor.

Materials are given in an author's release. The authors of the contained articles express their own opinion, which not necessarily coincides with position of editorial board, and carry responsibility for authenticity of presented facts and information.

Scientific Papers registered by Higher Attestation Commission of Ukraine as a special edition in the field of «Historical Sciences». — (Higher Attestation Commission of Ukraine Presidium decision of February 10, 2010, № 1-05/1 // Bulletin of HAS of Ukraine. — 2010. — № 1).

Certificate of registration of printed media KV series № 6930 of 04.02.2003, issued by State Committee of information politics, television and radio.

© Authors, 2011

© Institute of History of Ukraine, 2011

ЗМІСТ

Методологія, історіографія та джерелознавство

<i>Тамара Вронська.</i> Звіти військової прокуратури як джерело вивчення фронтового повсякдення (1941–1943 рр.)	8
<i>Тетяна Заболотна.</i> Джерела вивчення повсякденного життя міської інтелігенції в роки нацистської окупації (на прикладі Києва)	23
<i>Тетяна Пастушенко.</i> Дослідження проблеми радянських військовополонених у Другій світовій війні: погляд через призму історії повсякдення	37
<i>Інна Поїздник.</i> Перші дні «радянського життя» у спогадах греко-католицького та римо-католицького духовенства Східної Галичини	46
<i>Микола Слободянюк.</i> Тематика дисертаційних досліджень з історії руху Опору в Україні 1949–2009 рр.	56

Бойові дії на фронтах Другої світової війни

<i>Валерій Грицюк.</i> Операції з оточення угруповань німецьких військ на Україні	65

Історія радянського руху Опору в Україні

<i>Іван Капась.</i> Партизанське з'єднання № 8 імені Василя Чапаєва: невідомі аспекти організаційного становлення та розформування	81
<i>Володимир Поляков.</i> Українці в партизанском движеніи Крыма	100

З історії ОУН та УПА

<i>Дмитро Веденєєв, Олександр Лисенко.</i> Проблема оцінки діяльності ОУН та УПА: поле конфронтації або сфера порозуміння?	109
<i>Іван Патрляк, Олександр Пагіря.</i> Спроби українського націоналістичного підпілля нав'язати контакти із сербським і литовським антикомуністичними рухами (1943–1950 рр.)	127
<i>Jerzy Grzybowski.</i> Białoruski ruch narodowy wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w latach 1939–1956	151

Нацистський окупаційний режим

<i>Ірина Азарх.</i> Спогади про село, якого нині немає на карті	168
<i>Володимир Гінда, Іван Дерейко.</i> Корупція в Райхскомісаріаті «Україна»: маловивчена сторінка окупаційної дійсності	175
<i>Марина Дубик.</i> Реалізація стратегій виживання в місцях ув'язнення на окупованій території України у 1941–1944 рр. (на матеріалах листування громадян з УНФ «Взаєморозуміння і примирення»)	187

<i>Теофіл Рендюк</i> . Румунська окупація території України у 1941–1944 роках (за новітніми румунськими джерелами)	193

Післяокупаційний період

<i>Світлана Гуркіна</i> . Архімандрит Климентій Шептицький: маловивчені сторінки життя 1944–1947 рр.	203
<i>Валентина Шайкан</i> , <i>Валерій Шайкан</i> . Засоби відновлення панівного становища більшовицької ідеології у процесі визволення України від гітлерівських загарбників	216

TABLE OF CONTENT

Methodology, historiography and source studies

<i>Tamara Vronska</i> . Reports of the military prosecutor's office as a source for studying the everyday life on the front (1941–1943)	8
<i>Tetiana Zabolotna</i> . Sources for studying the everyday life of urban intellectuals during the Nazi occupation (on the example of Kyiv)	23
<i>Tetiana Pastushenko</i> . Research problems of Soviet POWs in World War II: a view through the prism of the history of everyday life	37
<i>Inna Poyizdnyk</i> . The first days of «Soviet life» in the memoirs of Greek-Catholic and Rome-Catholic clergy of Eastern Galicia	46
<i>Mykola Slobodianiuk</i> . The topics of dissertation researches of the history of the Resistance movement in Ukraine, 1949–2009	56

The fighting on the fronts of World War II

<i>Valeriy Grytsiuk</i> . Operations on encirclement of the groupings of German troops in Ukraine	65

The history of Soviet resistance in Ukraine

<i>Ivan Kapas</i> . Partisan unit № 8 named after V. Chapayev: unknown aspects of organizational formation and dissolution	81
<i>Volodymyr Polyakov</i> . Ukrainians in partisan movement of Crimea	100

From the history of OUN and UPA

<i>Dmytro Vedeneyev, Oleksandr Lysenko</i> . Military and political activities of OUN and UPA in the light of international humanitarian law	109
<i>Ivan Patryliak, Oleksandr Pagirya</i> . Attempts of Ukrainian nationalist underground to establish contacts with Serbian and Lithuanian anti-communist movements (1943–1950)	127
<i>Jerzy Grzybowski</i> . Byelorussian national movement and Ukrainian struggle for independence in 1939–1956	151

The Nazi occupation regime

<i>Iryna Azarch</i> . The memories about the village, which is not on the map today . . .	168
<i>Volodymyr Ginda, Ivan Dereiko</i> . The corruption in Reichskommissariat «Ukraine» as a little known aspect of life under occupation	175
<i>Maryna Dubyk</i> . Implementation of the survival strategies in detention places in the occupied territory of Ukraine in 1941–1944 (based on correspondence of citizens with the UNF «Mutual Understanding and Reconciliation»)	187
<i>Teofil Rendiuk</i> . Romanian occupation of Ukrainian territory in 1941–1944 (by the newest Romanian sources)	193

Post-occupational period

<i>Svitlana Gurkina</i> . Archimandrite Clement Sheptytsky: little studied pages of life 1944–1947	203
<i>Valentyna Shaykan</i> , <i>Valeriy Shaykan</i> . The methods of restoration the dominating position of Bolshevik ideology during the liberation of Ukraine from Nazi invaders	216

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК [047.2/.3:344.2].001.32«1941/1943»

Тамара Вронська
(Київ)

ЗВІТИ ВІЙСЬКОВОЇ ПРОКУРАТУРИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ФРОНТОВОГО ПОВСЯКДЕННЯ (1941–1943 рр.)

У статті розглядаються нове, дотепер не використане належним чином джерело вивчення фронтового повсякдення — звіти Прокуратури СРСР, яке розширяє можливості дослідження та сприяє його поглибленню за рахунок охоплення раніше не висвітлених явищ військової служби в екстремальних умовах бойової обстановки.

Ключові слова: Прокуратура, повсякдення, побут, репресії, дезертирство, зрада, навмисне самокалічення, провокація, пиятика.

Фронтове повсякдення — досить широке поняття, яке складно чітко окреслити. Окрім, власне, побуту й звичних сфер людських стосунків воно охоплює низку інших складових життєдіяльності тимчасової соціальної групи, до якої належить армійське середовище у досить специфічних умовах збройного конфлікту. Отже, аналіз всього розмаїття фронтових буднів змушує відмовитися від усталених стереотипів й розширити вивчення повсякдення включно з явищами, котрі дотепер не розглядалися у такому контексті. Серед них — особливості військової субординації, свідомі та несвідомі правопорушення, викликані психологічними та моральними обставинами — страхом за життя, панікою тощо.

Незважаючи на масові прояви патріотизму, бажання відстояти незалежність Вітчизни, задекларовану готовність до жорстокості, насилля, болю, втрат, смерті, природними для війни, чимало людей виявилось нездатними беззастережно сприймати складні реалії бойової обстановки. Не лише рядові, а й офіцери, часто-густо вдавалися до порушення військової дисципліни, або й вчиняли злочини, які в умовах війни кваліфікувалися за найвищою планкою суворості. Ці явища, коли вони систематичні, а їх прояви фіксуються щодня, також стають органічною частиною повсякдення, специфічною формою поведінки та стратегіями виживання, якими люди

користуються в особливих соціально-політичних умовах, в тому числі й екстремальних. Так, на фронті траплялися злочини, спричинені тривалими й гострими конфліктами на ґрунті побутових стосунків, світоглядних розбіжностей, міжособистісних взаємин, конфліктогенної чи аморальної поведінки.

Аналіз цих та інших явищ фронтового буття дозволить суттєво розширити тематичне поле наукового пошуку, зробивши його різновекторним, різнобічним, насиченим та об'єктивним.

Не аналізуючи наразі широкої джерельної бази вивчення фронтового повсякдення, слід зауважити що більшість дослідників ще не повною мірою використали наявний інформативний потенціал державних та відомчих архівів, оскільки, скажімо, у багатьох фондах Центрального архіву Міністерства оборони (ЦАМО), Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ) та інших архівосховищах зберігаються різноманітні аналітичні матеріали й документи (звіти політуправлінь, військової контррозвідки та прокуратури), які містять, окрім інших, і факти фронтового побуту. Серед них нашу увагу привернуло відомче листування, узагальнені звіти прокуратури про злочинність у Червоній армії, котрі у сукупності з документами особистого походження дозволяють здійснити наукову реконструкцію не лише атмосфери в регулярній армії на різних етапах війни, а й моделі поведінки та взаємовідносин, які виникали у фронтових умовах, шляхи і засоби пристосування людей до зміни звичного життєвого середовища, специфічні соціальні зв'язки і громадські «ритуали», ціннісні орієнтації та розмаїття інших складових фронтового повсякдення, про які не можна дізнатися з інших джерел.

На перший погляд здається, що звітна інформація військової прокуратури — органу, який здійснював нагляд за дотриманням закону, а також виконував інші встановлені для неї функції, — не може суттєво поповнити знання про фронтове повсякдення. Втім, вчитуючись у документи, що склалися на підставі відповідних доповідних військового прокурора Червоної армії В. Носова, а далі, після відповідного узагальнення у Прокуратурі СРСР, потрапляли до РНК СРСР (заступникам голови РНК СРСР М. Вознесенському та А. Вишинському), дізнаємося не лише про факти правопорушень, а й проблеми морального плану, порушення статутних стосунків, режиму несення служби, харчування, матеріального забезпечення, зловживання спиртним й багато інших негативних явищ.

Якщо у перші місяці війни доповідні про репресалії на фронті надходили до Прокурора СРСР та керівництва держави щомісяця, то вже з другої половини 1942 р. звітність оформляли щоквартально.

У донесеннях, які лягали на стіл першого заступника РНК СРСР М. Вознесенського (на відміну від тих, що надходили до А. Вишинського —

колишнього Прокурора СРСР), правозастосовна практика не аналізувалася ретельно. Подавалася лише статистика та наводилися окремі приклади найбільш поширених злочинів.

Перше «спецдонесення» надійшло до РНК СРСР вже 2 липня 1941 р. Наводячи приклади «злочинності», за старою звичкою, на перше місце поставили «контрреволюційну пропаганду», включивши до неї всі вияви невдоволення оперативною обстановкою на фронті, поведінкою командирів, оцінки стану Червоної армії та збройних сил противника. Далі подавалася статистика й факти членушкодження («самострілів»), дезертирства, паніки, в тому числі й залишення складів з боєприпасами в умовах швидкого відступу. Всі особи, звинувачені у перелічених злочинах, отримали вищу міру покарання — розстріл, виконаний без зволікань¹.

У доповідній виконуючого обов'язки Прокурора СРСР Г. Сафонова на ім'я заступника РНК А. Вишинського «Про злочинність у Червоній армії» за вересень 1941 р. передусім подавалася репресивна статистика. Загальна кількість засуджених становила 14 886 осіб. Серед всіх злочинів першість утримували дезертирство та втечі з поля бою (40%), «контрреволюційні злочини» перебували на другому місці — 13,1%, членушкодження — на третьому (10,2%)².

Окрім інформації звітного характеру, в документі містився аналіз причин скоєння військових злочинів. Підкреслювалося, що дезертирство та втечі з поля бою широко розповсюджені там, де відсутній облік людей та не ведеться щоденна боротьба за дисципліну, де самі командири подають поганий приклад шкурництва та боягузтва. Далі зазначалося: «Переважна частина випадків зради батьківщині* є результатом впливу тимчасових успіхів ворога на менш стійкі елементи. До цих елементів, у першу чергу, належать особи старшого віку, мобілізовані в районах, тимчасово зайнятих ворогом, які прагнуть [побачитися] зі своїми родинами, котрі залишилися на території, захопленій фашистськими військами... У 299 стрілецьку дивізію (Брянський фронт) прибуло поповнення з осіб старшого віку, мобілізованих у Чернігівській області, на той час захопленій ворогом. Належна політична робота не проводилась, що було використано ворогом, який за допомогою листівок і радіо повів агітацію за перехід чернігівців до німців, обіцяючи розпустити їх по домівках. В результаті вже під час першого зіткнення з противником [бійці] розбіглися, і перейшло до ворога більше половини бойового розрахунку дивізії (3788 осіб. — *Авт.*)»³.

* У цьому визначенні, як і в кримінальних кодексах РРФСР та УРСР (чинних від 1927-го до 1960 р.), вироках, а також у відомчих документах карально-репресивних органів, слово Батьківщина (Родина) писалося, як правило, з маленької літери. Вже від 1942 р., здебільшого, вживалося з великої літери.

Такі випадки масового та індивідуального дезертирства у перші місяці війни траплялися досить часто й були частиною фронтового повсякдення.

Вплинути та ситуацію, припинити такі спроби перейти на бік ворога чи втекти з передової у радянський тил одним лише залякуванням чи пропагандою не вдавалося. Тому деякі командири вдавалися до радикальніших кроків, виконуючи загороджувальні функції на власний розсуд. Автори звіту про злочинність у Червоній армії, описуючи два такі епізоди, продемонстрували своє ставлення до них ... : «25 вересня 1941 р. сержант 117 с.п. 28 с.д. (Північно-Західний фронт) Шемет, побачивши, як група бійців 9 роти чисельністю в 15–20 осіб кинули зброю і направились у бік противника з піднятим білим прапором, — відкрив по зрадниках вогонь». Далі у документі зазначалося, що поряд з такою «адекватною» поведінкою командирів зареєстровано чимало випадків, коли воєначальники, на очах яких здійснювалися акти зради батьківщині, «залишалися бездіяльними». В якості ілюстрації такого твердження наводився випадок 2 вересня 1941 р., коли під час бою перейшли на бік ворога 19 червоноармійців 690 с.п. 126 с.д. (Західний фронт). «Командир взводу молодший сержант Сосін, маючи всі можливості, не відкрив по зрадниках вогонь». Сосін засуджений на 8 років позбавлення волі з відстрочкою вироку і направленням на фронт⁴.

Так само віталися у звіті Прокуратури СРСР рішучі дії командирів, котрі застосовували таку «дієву практику» боротьби зі зрадницькими настроями, як розстріл перед строем. Наводився й відповідний «позитивний досвід»: «У 261 с.д. (Південний фронт), де за час з 12 до 21 вересня перейшло на бік ворога 616 осіб, було розстріляно перед строем 45 зрадників»⁵.

Принагідно зазначимо, що такий «оперативний протокол» вирішення справи був санкціонований низкою Указів Президії Верховної Ради СРСР від 27 червня, 13 липня та 8 вересня 1941 р., якими «у виняткових випадках, викликаних бойовою обстановкою», військовим радам фронтів і армій, а також командирам і комісарам корпусів та дивізій приписувалося оперативно затверджувати вироки військових трибуналів до вищої міри покарання й невідкладно виконувати їх⁶. Все це вилилось у повсякденну практику розстрілів бійців перед строем. Таке привселюдне швидке покарання здійснювалося з «виховною» метою. Приклад страчених мав «мобілізувати» решту вояків та запобігти поразницьким і «зрадницьким» настроям у військових частинах. Очільники Прокуратури СРСР вітали та заохочували такі дії, рекомендуючи «військовим прокурорам притягувати до відповідальності тих посадових осіб, які допускають повторні випадки зради батьківщині», не живаючи вчасно «наочних запобіжних заходів»⁷.

Прагнучи зміцнити дисципліну в діючій армії шляхом посилення каральних заходів, керівництво країни до певної міри пустило цей процес на самоплив. Перебравши на себе функції судової системи, польові командири

досить часто вдавалися до дій, які перевищували міру розумної доцільності й необхідності*.

У звіті про злочинність у Червоній армії за вересень 1941 р. знаходимо й опосередкований опис фронтового побуту через аналіз практики покарання тих, хто висловлював своє незадоволення харчовим забезпеченням бійців. Звітуючи про контрреволюційні злочини, прокурорські працівники наголошували: «Зустрічались випадки антирадянської агітації на ґрунті незадоволення побутовими умовами»⁸. Серед інших наводився приклад того, як червоноармієць 6-го окремого запасного батальйону Орловського військового округу Скоренко говорив серед бійців: «все найкраще з'їдають командири, а червоноармійцям залишаються недоїдки. Ми голодуємо, а на фронті зовсім голодні сидять. З першого дня радянської влади ми всі посилаємося на труднощі. Якби у мене були б права, я б декому голову скрутив»⁹. Останні слова рядового були розцінені як контрреволюційна агітація.

Розстрілявши бійця, який висловлював незадоволення якістю харчування, вже у листопаді 1941 р. військова прокуратура наводила інший приклад — свавільної, жорстокої розправи за, начебто, неналежну старанність у забезпеченні їжею бійців. Командир взводу 2-ї роти 348 СП 51-ї армії — молодший лейтенант М. Домацький наказав червоноармійцю Мостовиченку отримати їжу для взводу. Виконуючи наказ, рядовий отримав хліб, цукор і горілку, а кашу — ні, позаяк не вистачило посуду. Дізнавшись про це, Домацький проігнорував будь-які виправдання Мостовиченка, витяг з кобури револьвер і трьома пострілами вбив солдата. Прокуратура відрпортувала А. Вишинському, що за таке свавілля лейтенант відданий під суд¹⁰.

Втім, останній випадок був рідкістю для фронтового повсякдення. Водночас доволі часто будь-яке незадоволення, висловлене вголос, розцінювалося як контрреволюційний злочин. Це не могли не помітити у про-

* Лише через чотири місяці від початку війни вище керівництво держави помітило той факт, що швидкі позасудові санкції (фактично самосуди) на фронті стали альтернативою військовій Феміді. Виданий 4 жовтня 1941 р. наказ наркома оборони СРСР № 0391 «Про факти підміни виховної роботи репресіями», нарешті, засудив «випадки незаконних репресій і грубого перевищення влади з боку окремих командирів і комісарів». У документі, серед іншого, наголошувалося, що репресії треба застосовувати диференційовано, а тих, хто здійснював їх безпідставно, зловживав рукоприкладством і самосудами приписувалося віддавати під суд військових трибуналів / Органи государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сб. докум. — Том второй. — Книга 1. «Начало». 22 июня — 31 августа 1941 года. — М., 2000. — С. 486.

куратурі і вже у 1942 р. у звітах наголошували на фактах неправильної кваліфікації.

Аналізуючи причини засудження великого числа військовослужбовців за контрреволюційну пропаганду, військовий прокурор В. Носов у доповідній Прокурору СРСР В. Бочкову вже у перших рядках констатував: «Серед осіб, засуджених за контрреволюційну агітацію, є чимало і таких, які фактично контрреволюційної агітації не вели, а припускалися нездорових висловлювань через нерозуміння тих питань, з приводу яких вони вели розмови, повторюючи почуте ними, не переслідуючи при цьому ніякої контрреволюційної мети»¹¹. Ілюструючи свої твердження, він наводив приклад, коли під час продовольчих ускладнень у військах Північно-Західного фронту було притягнуто до кримінальної відповідальності понад 50 червоноармійців і молодших командирів лише за те, що вони висловлювали невдоволення нестачею харчів.

Таку ж кваліфікацію отримали бійці за читання німецьких листівок. Критикуючи таку правозастосовну практику, головний військовий прокурор Червоної армії у липні 1942 р. зауважував: «У бойовій обстановці важко, а іноді й просто неможливо створити умови, за яких би боєць, піднявши листівку для знищення або передачі командирі, — не прочитав би її. Між тим сам факт читання чи збереження листівки червоноармійцем тягне за собою засудження за контрреволюційну агітацію»¹².

Досить розповсюдженими на фронті були й випадки, коли листівки використовувалися як папір для самокруток через гострий брак іншого матеріалу. Особи, у яких виявляли навіть зіпсовані, рвані листівки, притягувалися до відповідальності «за зберігання контрреволюційної літератури».

Військова прокуратура, поставившись критично до такого безпідставного покарання, визнавала такі репресалії «механічним формальним підходом» до відповідальності за зберігання листівок.

Як «терористичні погрози» чи «контрреволюційні виступи» нерідко розцінювалися критичні висловлювання військовослужбовців у колі своїх однополчан на адресу командирів. У важкій фронтовій обстановці знервовані чи втомлені бійці дійсно могли нецензурно висловитися або різко апелювати до командирів, порушуючи у такий спосіб статутну субординацію. Замість дисциплінарного покарання (чи догани) таких необережних осіб чекав аж надто суворий вирок.

Нормою фронтових буднів була підвищена «пильність» політпрацівників. Намагаючись виявити серед червоноармійців «контрреволюційні» або «зрадницькі» настрої, вони вдавалися до провокацій: наказували командирам підрозділів прикріплювати одного бійця до іншого для взаємного «вивчення». Окрім того червоноармійцям доручали «запрошувати» переходити на бік ворога своїх товаришів по службі задля перевірки їх настроїв.

«Таке «прикріплення» в [...]» практикувалося не лише серед бійців, а й серед начскладу», — констатував військовий прокурор Червоної армії. На підтвердження наводилися приклади такої ганебної практики. Так, 6 червня 1942 р. військовий трибунал 202-ї дивізії 11-ї армії Північно-Західного фронту засудив до вищої міри покарання за зраду червоноармійців С. Махмоботова, Ш. Жантаєва, Ч. Каспаєва та А. Ваймаканова. Всі ці особи — казахи за національністю — дуже погано володіли російською мовою. Спровоковані іншим бійцем на розмову, вони висловили згоду перейти на бік противника, не розуміючи про що йдеться, оскільки лише погойдували головами¹³. Далі Прокурор СРСР давав ще більш різку й негативну характеристику випадку, що трапився на Калінінському фронті: «Молодший політрук 1198 с.п. 359 с.д. [...] штучно створював справи з обвинувачення бійців у контрреволюційній агітації. З цією метою він доручив молодшому командирі [...] покласти фашистські листівки у протигази червоноармійцям, а згодом подивитись, як вони на це реагуватимуть. Через певний час [...] здійснив обшук у червоноармійців і один з них [...], у якого знайшли листівку у протигазі, був притягнутий до кримінальної відповідальності за зберігання контрреволюційної літератури». Також зазначалося, що за вказівкою того ж командира такі ж провокаційні дії були вчинені й стосовно інших двох бійців, яких невдовзі засудили до вищої міри покарання¹⁴.

Всі згадані випадки були проаналізовані в Прокуратурі СРСР, внаслідок чого вирок стосовно кількох червоноармійців встигли призупинити. Методи провокації таких горе-командирів засудили й наказали далі уникати їх, суворо караючи винних.

З доповідних про злочинність у Червоній армії можна довідатися і про таке, досить розповсюджене на фронті, явище, як свідоме самокалічення — заподіяння тілесних ушкоджень самому собі (іменоване в документах як «членоушкодження»). До навмисного каліцтва кінцівок, пошкодження органів зору, слуху й т.п., або штучного загострення вже існуючих захворювань (наприклад, розтравлення ран і т.п.) з метою уникнення несення військової служби, участі у бойових діях вдавалося чимало червоноармійців. Найпоширенішим способом самокалічення був постріл собі в руку чи ногу («самостріл»). Траплялося, коли це робили за допомогою інших осіб. Непоодинокими були й групові самостріли.

Упродовж вересня 1941 р. в Червоній армії за навмисне заподіяння тілесних ушкоджень самому собі було засуджено 1526 осіб, з них 1147 — до розстрілу¹⁵. Наводилися приклади здійснення групового самокалічення:

* Тут і далі квадратні скобки подаються автором замість прізвищ, згадуваних у документах.

«Група червоноармійців 651 с.п. 18 армії (Південний фронт) кількістю 9 осіб 5-го вересня 1941 р., коли полк вів бої з противником під селом Кам'янка Репкінського району Чернігівської області на правому березі Дніпра, вирішили ухилитися від участі у бою. З цією метою вони завдали собі вогнепальних поранень рук, видавши ці поранення за отримані у бойових операціях і таким чином планували потрапити в тил на лікування. Всі 9 червоноармійців були викриті у медсанбаті (лікарями та слідчими). Вироком військового трибуналу всі 9 осіб, які свідомо завдали собі членушкодження [...] засуджені до ВМП»¹⁶.

У звіті Прокуратури СРСР за вересень 1941 р. зазначалося, що зареєстровані непоодинокі випадки, коли за взаємною домовленістю декілька військовослужбовців завдали один одному вогнепальні поранення з метою потрапити до госпіталю.

У маршових частинах у серпні–вересні 1941 р. зафіксовані випадки свідомого підкладання рук чи ніг під колеса поїздів з наступним інсценуванням нещасного випадку.

Зважаючи на це, військовим прокурорам дали вказівку не послаблювати боротьби з самокаліченням червоноармійців, для чого вони мали тримати безперервний зв'язок з медично-санітарними закладами як на фронті, так і в тилу, з метою виявлення осіб, які навмисно завдавали собі поранень¹⁷.

У жовтні 1941 р. не лише військове, а й вище керівництво держави було змушене звернути на це увагу. За вказівкою згори в плані наукової роботи на 1941 рік Науково-дослідному інституту судової медицини відбулися корективи. До пріоритетної тематики включили дослідження вогнепальних ушкоджень, а також окрему таємну тему, пов'язану з помилками у методиці здійснення судово-медичних експертиз з військових злочинців, у тому числі й самокалічення¹⁸.

Втім, суворі санкції та вдосконалення методів експертизи не викоринили остаточно це явище з фронтового повсякдення. Як у перші місяці війни, так і пізніше не лише рядові, а й командири вдавалися до самокалічення, аби зберегти собі життя. Слід зазначити, що кількість бажаючих у такий спосіб уникнути «окопного життя» в першій половині 1942 р. подвоїлася порівняно з останнім півріччям попереднього року. Про це можна довідатися з доповідної Прокурору СРСР В. Бочкову про причини злочинності у Червоній армії за період від 22 червня 1941 р. до 15 липня 1942 р., підготовленої військовим прокурором Червоної армії В. Носовим. З 232 419 військовослужбовців, засуджених у перший (неповний) рік війни, за червень–грудень 1941 р. за самокалічення покарали 7 338 осіб, за січень–травень 1942 р. — 14 879 осіб¹⁹.

Найбільша кількість засуджених за перший рік війни припадала на випадки, пов'язані з дезертирством, самокаліченням та залишенням поля

бою. Упродовж серпня-жовтня 1941 р. поступово впроваджувалася практика відстрочення виконання вироку (на підставі примітки 2 до ст. 28 Кримінального кодексу РРФСР) і залишення засуджених на фронті (згодом — відправкою до штрафних підрозділів). У перше півріччя війни з числа 30388 засуджених за дезертирство вироків були відстрочені стосовно 13605 осіб. За наступні п'ять місяців 1942 р. відстрочка була надана 36222 особам з 47998 засуджених. Це ж співвідношення у згадані періоди стосовно засуджених за втечу з поля бою відповідно виглядало наступним чином: 6592–2665 і 4837–2629²⁰. Отже, більш активно застосовувалася практика залишення в строю тих, хто схибив. Їм надавалося право кров'ю змити свою провину й заслужити прощення.

Слід зазначити, що служителі військової Феміди констатували і те, що велика кількість засуджених за дезертирство отримала такий вирок безпідставно. Судова практика покарання за утечі з поля бою засвідчувала, що карали здебільшого рядових необстріляних бійців, які, залишившись без належної уваги командирів, тікали у паніці поля бою*.

Узагальнивши правозастосовну діяльність першого року війни, у військовий прокуратурі сформулювали основні причини зростання окремих видів правопорушень у діючій армії: «а) недоліки обліку особового складу в частинах і підрозділах; б) надто широке застосування 2-ї примітки до ст. 28 КК, в тому числі і стосовно рецидивістів; в) закритий розгляд таких справ військовими трибуналами, через що велика кількість вироків не використовується для виховного впливу на маси. Засудження, навіть якщо воно завершується розстрілом, потрібної користі не має, якщо вирок не зробити надбанням широких мас військовослужбовців...»²¹.

На фронті траплялося покарання за менш суттєві правопорушення, ніж ті, що були спричинені бажанням ухилитися бойових дій. Військові трибунали не виявляли лояльності і у випадках, коли бійці вчиняли дрібні крадіжки чи взагалі не мали навіть таких намірів. Співмірність злочину та покарання порушувалася.

Так, 4 квітня 1942 р. військовий трибунал 58-ї гвардійської стрілецької дивізії засудив до розстрілу червоноармійця N лише за те, що він взяв з

* Визначення дезертирства, сформульоване в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 6 липня 1940 р. включало до кола таких осіб не лише тих, хто мав наміри довготермінового чи повного ухилення від служби, а й самовільне залишення розташування військової частини на строк понад 24 години / Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ) — Ф. 8131, оп. 37, спр. 967, арк. 90. Тому, за умов формального підходу навіть запізнення з поверненням до частини, наприклад, після перебування у госпіталі на один-два дні розцінювалося як дезертирство.

конюшні порожній мішок. Такий же суворий вирок отримав інший боєць, який під час чергування на кухні вкрав котелок крупи і невеличкий кусень м'яса. Дві пачки махорки, взятої з вантажівки, коштували життя одному з водіїв тилової частини²².

Звичайною для того часу складовою фронтового повсякдення була й дискримінація «політично неблагонадійних» бійців. Влада не довіряла тим, хто після вимушеного перебування на окупованій території був мобілізований до лав Червоної армії, а також особам із «заплямованим минулим». Виявляти таких осіб серед загальної маси військовослужбовців повинні були особливі відділи (контррозвідка). Їм приписувалося особливо уважно ставитися до раніше «засуджених за контрреволюційні та інші злочини, тих, хто перебував на окупованій території, а також до уродженців західних областей». Окрім того відверто декларувалося, що ці «групи осіб належать до таких, які піддавалися або могли бути охоплені контрреволюційно-фашистською обробкою». Наголошувалося також, що особливо пильну увагу слід приділяти тим червоноармійцям, які потрапили до частин після виходу з оточення «за сумнівних обставин» та ще й мали «близьких і далеких родичів на території, зайнятій противником»²³.

Надзвичайно пильнували за мобілізованими з числа розкуркулених, які не висловлювали такого бажання, а з ініціативи самої влади вливалися до лав регулярної армії. Про цю категорію новобранців з числа репресованих згадали навесні 1942 р., коли через великі людські втрати Червона армія почала відчувати гострий брак резервів для поповнення військових частин. Тепер ці юнаки, члени сімей заможних селян*, були визнані гідними права служити в Червоній армії. Спеціальними постановами ДКО від 11 квітня 1942 р. та 22 червня 1942 р. передбачалося відправити на фронт відповідно 35 тис. та 15 тис. трудпоселенців. Загалом станом на 1 листопада 1942 р. у такий спосіб мобілізували 60 747 осіб²⁴. Потрапивши на фронт, ці люди залишалися під особливо пильною увагою контррозвідки та політпрацівників, як і ті, хто був мобілізований у населених пунктах, визволених Червоною армією. Їх карали оперативніше, ніж будь-якого іншого. У доповідній головної військової прокуратури Червоної армії за 2-й квартал 1943 р.

* Діти розкуркулених упродовж 30-х років і пізніше призивали лише до т.зв. трудармійських (фактично штрафних) частин. Цю дискримінацію пролонгували саме перед війною, коли відповідно до вказівки Головного управління Червоної армії від 27 лютого 1940 р. трудпоселенці були прирівняні до категорії осіб, засланих і висланих, які на підставі відповідної статті Закону про загальний військовий обов'язок «до призовних ділянок не приписуються, в Червону армію і флот не призиваються» / ДАРФ. — Ф. 9479, оп. 1, спр. 113, арк. 4–5.

наголошувалося, що зростання судимості у лавах Червоної армії відбулося головним чином за рахунок влиття поповнення, мобілізованого на визволеній території²⁵.

Ще однією складовою фронтового повсякдення, про яку можна дізнатися зі звітів прокуратури СРСР, є проблема зловживання спиртним деякими категоріями військовослужбовців, здебільшого тими, хто мав доступ до «стратегічних» запасів цього продукту чи володів розподільчою функцією*.

За визнанням самих фронтовиків «наркомівські» 100 грам були не зайвими у надзвичайних умовах війни. Вживання невеликої дози алкоголю дозволяло уникнути простудних захворювань, зняти стрес і страшну перевтому. Захмеліти від такої дози було неможливо як і очікувати на непрогнозовану поведінку солдатів чи офіцерів. Однак траплялося, що військовослужбовці не дотримувалися «міри», що часто провокувало їх на девіантну поведінку.

Про негативні наслідки зловживання спиртними напоями йшлося у звіті Прокуратури СРСР на ім'я А. Вишинського за жовтень 1941 р. Серед інших наводився такий приклад: «Комісар 3-й батареї 806 артилерійського полку 226 стрілецької дивізії Круссер розпорядився видати групі військовослужбовців відро вина і сам особисто взяв участь у п'янці. В цей час командир дивізіону — капітан Заїка наказав батареї висунутися на вогневу позицію. Нетверезий Круссер не виконав наказу, заявивши бійцям, що тільки він є господарем батареї і банкет може продовжуватися. Коли командир дивізіону намагався з'ясувати стосунки з Круссером, той привселюдно облаяв його. Хуліган і п'яниця Круссер був розстріляний капітаном Заїкою перед строем», — зазначалося у документі²⁶.

Реагуючи на цей та інші випадки надмірного вживання алкоголю, навесні 1942 р. відповідною постановою ДКО щоденну видачу горілки дозволили лише особовому складу передових частин, решті — лише у святкові дні**. Пізніше наркомат оборони звернув увагу і на зловживання у розподілі горілки. У наказі НКО СРСР від 12 червня 1942 р. зазначалося, що

* Вже у перші місяці Великої Вітчизняної війни вживання горілки було легітимізовано низкою постанов ДКО та наказів Наркомату оборони СРСР. Контрольна та розподільча функції покладалися на командний склад та інтендантів частин діючої армії.

** Витяг з постанови ДКО СРСР № 1727 с від 11 травня 1942 р. (мовою оригіналу): «...военнослужащим передовой линии выдачу водки по 100 г на человека производит в следующие революционные и общенародные праздники: 7–8 ноября, 5 декабря, 1 января, 23 февраля, 1–2 мая, 19 июля (всемирный день физкультурника), 16 августа (день авиации), 6 сентября (Международный юношеский день), а также в день полкового праздника (сформирование части)».

укорінилася практика видачі горілки «штабам, начскладу та підрозділам, які не мають права та її отримання. Деякі командири частин та з'єднань та начсклад штабів та управлінь, користуючись своїм службовим станом, беруть спиртне зі складів, не рахуючись з наказами та встановленим порядком». Відзначалося також, що контроль за витрачанням горілки з боку військових рад фронтів та армій організований незадовільно²⁷.

Упродовж 1942 р. та в наступний час вийшла низка інших приписів, які регулювали процедуру та норму видачі горілки. Втім, ці та інші організаційні заходи не викорінили зловживань. Не всім командирам вдалося подолати спокуси розподільчої функції. Як і раніше надмірне вживання алкоголем давалося взнаки, часто-густо призводячи до трагічних наслідків. Так, наприкінці 1942 р. в одному з підрозділів інженерних військ 67-ї армії регулярні пиятики та позашлюбні інтимні стосунки деяких командирів стали причиною смерті воєнфельшера. Лейтенант Н, який лікувався у ленінградському шкірно-венерологічному інституті, розповідав таке: «...10 листопада 1942 р. отримали горілку і разом з полковником [...] у мене в землянці влаштували випивку, запросивши полковника [...]. Пізніше до нас прийшла воєнфельшер з частини [...] на ім'я Ніна і теж випивала горілку, після чого я з нею пішов до сусідньої землянки... а опісля заснув. 25 листопада я занедужав на венеричну хворобу й розказав про це полковнику [...]. Увечері ми зібралися втрьох: я і [обидва полковники, присутні на випивці]. У розмові про моє захворювання полковник [...] теж зізнався, що він хворий і тут же вирішив воєнфельшеру Ніні дати бойове завдання — піти до німців у розвідку, з розрахунком, що відмова потягне за собою арешт та розстріл. І дійсно вже за годину після відмови піти в розташування противника жінку розстріляв один з інфікованих нею полковників [...]²⁸.

У такий варварський спосіб командири переклали відповідальність за свою негідну поведінку на одну з численних жертв пиятик та сексуальної розпусти.

До речі, ця складова фронтового повсякдення недостатньо висвітлена у науковій літературі, як і багато інших «позастатутних» взаємин між командирами та їх підлеглими.

Із зловживанням горілки були пов'язані й інші «пригоди» у середовищі військовослужбовців. Нетверезі командири влаштовували «дуелі», з'ясували між собою стосунки, що мало вкрай фатальні наслідки для всіх учасників конфлікту.

Звіти військової прокуратури за III–IV кв. 1942 р. та I кв. 1943 р. про злочинність у Червоній армії дозволяють скласти уявлення щодо динаміки репресалій в умовах бойових дій.

	III кв. 1942 р.	IV кв. 1942	I кв. 1943 р.
Кількість засуджених	80 313	73 550	57 630 ²⁹

Першість — понад 50% з-поміж інших правопорушень утримували злочини, пов'язані з ухиленням від військової служби та участі у боях (дезертирство, утечі з поля бою, самокалічення). Із загальної кількості засуджених у I кв. 1943 р. (57 630 осіб) 44 163 належали до рядового складу, 4 — до вищого і решта — до старшого, середнього та молодшого нач-складу³⁰.

Вже у другій половині 1942 р., як і пізніше, військова прокуратура у своїх доповідях багато уваги приділяла процедурі направлення до штрафних підрозділів, заміні перебування у місцях позбавлення волі участю у цих спеціальних військових частинах.

Ця процедура також мала свої вади, оскільки спостерігалось чимало випадків, коли «протокол» судочинства спрощувався до краю, а право військових трибуналів з розгляду справ військовослужбовців привласнювали собі командири. Втім, і така свавільна поведінка іноді розцінювалася як «недостатня рішучість».

Часто-густо замість трьох належних місяців червоноармійці спокутували свої гріхи у штрафних підрозділах півроку. Нерідко винних у незначних порушеннях направляли у штрафні підрозділи, ігноруючи всі інші засоби впливу, передбачені статутом. У звітах Прокуратури СРСР підкреслювалося, що штрафникам іноді взагалі не пояснювали, за що вони отримали таке покарання.

Аналізуючи звіти Прокуратури СРСР впадає в око парадоксальна ситуація. З одного боку, начебто, констатувалися недоліки, з іншого, — орган, який за своїм головним призначенням мав би здійснювати наглядову функцію за дотриманням закону, сам сприяв свавіллю і діяв всупереч встановленому правопорядку*.

Не розглядаючи далі всього документального масиву прокурорської звітності, слід зауважити, що це — недостатньо вивчене істориками джерело, як і інші подібні матеріали карально-репресивних структур, військової контррозвідки, політуправлінь Червоної армії, становить надзвичайний інтерес для об'єктивного висвітлення фронтового повсякдення.

Узагальнення та факти, наведені в матеріалах Прокуратури СРСР, дозволяють зазирнути за лаштунки не лише політико-правової системи

* Для прикладу, у червні 1943 р. Головна військова прокуратура рекомендувала Маршалу Радянського Союзу О. Василевському та генерал-лейтенанту О. Щербакову надати право командирам тилкових округів та фронтів, які не брали участі у бойових операціях на передовій лінії, своєю владою направляти до штрафних частин рядовий та сержантський склад за такі злочини: дезертирство, самовільні відлучки, виконання наказів, порушення правил караульної служби та дрібні крадіжки (наказ НКО № 0413—1943 р.) / ДАРФ. — Ф. 5446, оп. 81 а, спр. 362, арк. 190.

держави, а й скласти певне уявлення про традиційні складові фронтового побуту та ті його вияви, які ще не ставали предметом дослідження.

Через аналіз згаданих документів видається можливим висвітлити загальне й особливе у системі фронтового буття, а також виявити специфіку конкретної ситуації на передовій, показати характер окремих періодів війни, ідеологічні та соціальні компоненти, ставлення до війни різних категорій військовослужбовців.

¹ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 8131, оп. 37, спр. 531, арк. 6–10.

² Там само. — Ф. 5446, оп. 81 а, спр. 347, арк. 31.

³ Там само. — Арк. 30–33, 40, 50.

⁴ Там само. — Арк. 35.

⁵ Там само. — Арк. 36.

⁶ Там само. — Ф. 9474, оп. 16, д. 290, л. 6.

⁷ Там само. — Ф. 5446, оп. 61 а, спр. 347, арк. 36.

⁸ Там само. — Оп. 81 а, спр. 347, арк. 38.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. — Арк. 143.

¹¹ Там само. — Ф. 8131, оп. 37, спр. 967, арк. 83.

¹² Там само.

¹³ Там само. — Арк. 86.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. — Ф. 5446, оп. 81 а, спр. 347, арк. 43.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. — Арк. 44.

¹⁸ *Баринев Е.Х., Ромодановский П.О.* Научно-исследовательский институт судебной медицины в годы Великой Отечественной войны. Матер. IV Всер. конф. (с международным участием) Москва — 2008 / www.historymed.ru.

¹⁹ ДАРФ. — Ф. 8131, оп. 37, спр. 967, арк. 80.

²⁰ Там само. — Арк. 87.

²¹ Там само. — Арк. 90.

²² Там само. — Арк. 94.

²³ Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сб. докум. — Том III. — Книга 2. От обороны к наступлению. 1 июля — 31 декабря 1942 года. — М., 2003. — С. 547.

²⁴ История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах / Т. 5. Спецпереселенцы в СССР. — С. 355–356.

²⁵ ДАРФ. — Ф. 5446, оп. 81 а, спр. 362, арк. 193.

²⁶ Там само. — Арк. 164.

²⁷ Интернет-ресурс: <http://vodka.kiev.ua/vodka-and-history/history/vodka-na-fronte/>
По материалам: «История армии», Веремеев Ю.Г., «Наливали по заслугам», Мороз В., «Красная звезда», «Наркомовские граммы», журнал «Братишка».

²⁸ Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов. — Том II. — Книга 2. — С. 557.

²⁹ ДАРФ. — Ф. 5446, оп. 81 а, спр. 362, арк. 84–83; Спр. 361, арк. 5.

³⁰ Там само. — Спр. 361, арк. 44.

В статье рассматривается новое, ранее должным образом не использованный источник изучения фронтовой повседневности — отчеты Прокуратуры СССР, расширяющие возможности исследования и способствующие его углублению за счет охвата не освещенных явлений военной службы в экстремальных условиях боевой обстановки.

Ключевые слова: Прокуратура, повседневность, быт, репрессии, дезертирство, предательство, самострел, провокация, пьянство.

The article reviews new, yet barely used source of researching the frontline everyday life — reports of Soviet prosecuting magistracy. It greatly expands the possibility of studying and stimulates its deepening by the mean of covering not yet depicted phenomena of military service under extreme circumstances of fighting.

Keywords: prosecuting magistracy, everyday life, life condition, repression, desertion, treason, self-disabling, provocation, drunkenness.

Тетяна Заболотна
(Київ)

ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ МІСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (на прикладі Києва)

У даній статті здійснено аналіз джерельної бази повсякденного життя інтелігенції в роки нацистської окупації. З'ясована репрезентативність архівних документів, опублікованих матеріалів, періодичної преси. Проте найбільшу цінність для обраної теми дослідження представляють джерела особового походження: усні та занотовані спогади очевидців тих подій, щоденники, мемуари тощо.

Ключові слова: інтелігенція, повсякденне життя, джерела особового походження, Друга світова війна.

Вітчизняна історіографія з кінця минулого століття перебуває на шляху глобальних трансформацій, що проявляються в переорієнтації на вивчення соціальної історії та історії повсякдення, появі нових методологічних та методичних прийомів, дослідницьких парадигм. Поступова зміна методології дослідження стала наслідком кризи позитивістської традиції у сфері гуманітарного знання. У країнах Західної Європи аналогічні процеси розпочалися ще у 60-х роках ХХ ст. На теренах Росії праці, виконанні у руслі соціальної історії, публікувалися з другої половини 90-х років минулого століття. У нашій країні сплеск публікацій з історії повсякдення припав на 2007–2010 рр. За словами російської дослідниці Т. Булигіної звернення до історії повсякденності відображає прагнення істориків перейти від лінійного опису подій до вивчення структур людського повсякденного буття в контексті цих подій. Адже історія повсякденності не тільки дає можливість дізнатись про якісь події, але й демонструє ставлення людей до цих подій, їхні тогочасні думки, почуття, переживання. На перший план виходить особистість, її самоідентифікація, форми ідентифікації через образи моделей поведінки воєнного часу¹. В радянській історіографії були спроби відтворити складні умови життя інтелігенції у період нацистської окупації (наприклад, праці М. Ковалія)². Проте замовний характер написання тогочасних історичних досліджень спричинив віднесення обраної тематики до незначущої та непопулярної, а отже й висував перед істориками завдання

зовсім іншого плану. За слушною думкою Н. Маковської, існуючі на той час ідеологічні штампи і схеми, засекреченість колосального масиву архівних джерел «вилучали» з поля зору дослідників саме ті аспекти, які найбільшою мірою стосувалися життя людини в екстремальних умовах³.

Вивчення життя пересічних людей саме під кутом зору повсякдення дозволить не лише відтворити історичне тло тієї чи іншої епохи, а й зрозуміти глибинні мотиви діяльності людей, моделі поведінки, проаналізувати реальні процеси, що відбувалися у суспільстві, з'ясувати їх результати. Зосередження на вивченні проблем у пропонованій тематичній ніші дозволить по-новому подивитися на, здавалося б, уже давно сформовані уявлення про політичні, економічні, культурні процеси досліджуваного періоду. Означені тенденції особливо актуалізуються щодо вивчення переломних моментів людської історії — революцій, війн, природних катаклізмів, тобто саме тих епох, коли відбуваються кардинальні зміни в усіх сферах життя людей.

Мета статті — проаналізувати комплекс джерел, які дозволяють реконструювати життєві практики міської інтелігенції в роки нацистської окупації в м. Київ.

Оскільки вивчення означеної тематики здійснюється з використанням мікроісторичних методів, відповідно, мають залучатися джерела, завдяки яким вдалося б повною мірою простежити основні вияви повсякденного існування інтелігенції за часів окупації. З обраної нами тематики існуючі документи представлені поглядами різних сторін: окупація очима радянських агентів та розвідників, які з спецзавданнями перебували на захопленій нацистами території, представників німецьких органів влади, власне, свідками подій — інтелігентами. Зрозуміло, кожен з них мав свій специфічний погляд на означені події, тому цей факт слід обов'язково враховувати при залученні відповідних документів. Отже, особливістю вивчення історії повсякденного життя в цілому є те, що історичні джерела, придатні для розкриття нюансів повсякдення, доволі різноманітні. Цілком справедливо, що не всі вони є рівноцінними для дослідника. Виявленні матеріали умовно можна поділити на 4 групи: 1) архівні документи; 2) збірники документів і матеріалів; 3) опубліковані свідчення очевидців подій, мемуари, усні спогади; 4) періодичні видання.

До традиційних джерел, в яких вдалося відшукати інформацію про особливості буденного життя інтелігенції в роки нацистської окупації, належать архівні документи та матеріали. Велика кількість документів, що дозволяють з'ясувати особливості повсякдення інтелігенції в окупованому Києві, містяться у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), Центрального державного архіву вищих органів влади і державного управління України (ЦДАВОУ), Галузевого

державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), Державного архіву Київської області (ДАКО). Їх вивчення та інтерпретація дають змогу реконструювати напрями окупаційної політики щодо місцевої інтелігенції, настрої киян-інтелектуалів тощо.

Чимало відомостей про окремі аспекти повсякденності міського населення України зосереджено в ЦДАГО України (описи 22 та 23 фонду 1). Це переважно документи про підпільно-партизанських рух періоду війни (доповідні записки, довідки, повідомлення підпільних органів різних рівнів до НКДБ УРСР та ЦК КП(б)У), серед них інколи трапляється інформація про ситуацію в окупованому Києві та становище його мешканців, зокрема — представників інтелігенції. Зрозуміти настрої киян, їхнє ставлення до окупантів, до змін у житті пересічних інтелігентів дозволяють стенограми бесід працівників УШПР з агентами, розвідниками, зв'язковими, які перебували в окупованому Києві, а потому, із зібраною інформацією, поверталися із захоплених гітлерівцями територій. Не менш показовими є звіти керівників і членів київських підпільних груп, спецповідомлення НКДБ і НКВС УРСР про політичні настрої української інтелігенції тощо.

Необхідна для дослідження життя та побуту киян інформація зосереджена у 2 та 3-му описах 166-го фонду «Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР». Характеристика документів, зібраних спеціально створеною організацією, доводить, що вони є цінним джерелом з вивчення повсякденності інтелігенції в роки нацистської окупації. Колекція містить неоднакові за об'ємом і змістом спогади. У фонді представлені стенограми бесід з людьми різних соціальних категорій. Але для нашого дослідження найбільш цінними є матеріали стенограм бесід з інтелігенцією, зокрема — інженерами (наприклад, Н. Конашко⁴), науковцями (В. Артоболовського⁵ і Ю. Марковського⁶), викладачами та вчителями (проф. М. Грунський⁷, О. Гудзенко-Тишкова⁸), працівниками культури (М. Новицької⁹ й О. Вашкулат¹⁰) та іншими. Їхні спогади насичені деталями тогочасного буття, дозволяють з'ясувати як матеріальну складову повсякдення, так і психологічний мікроклімат, в якому виживали люди, що стали заручниками діяльності двох тоталітарних режимів — сталінського й гітлерівського — та здійснюваної ними політики. Розповіді цих людей дають змогу відтворити образ епохи, особливості життя інтелігенції в підкупаційному місті й є цінним джерелом з вивчення повсякдення городян періоду Другої світової війни. Кияни пригадували, як у них поступово відбувалася зміна настроїв, очікувань, ставлень до влади з перебігом окупації, як навіть негативно налаштовані проти радянської влади городяни переконувалися у марності свої сподівань на «гарне» життя з німцями.

Вчитування у ці окремі тексти чи сюжети доводять, що їх автори щось замовчували. Зрозуміло, що важкий відбиток радянської сталінської сис-

теми, ідеологічний тиск, побоювання за свою долю та життя родичів змушували киян приховувати негаразди, яких вони зазнали через злочинну політику радянської влади на початку війни у сфері евакуації, знищення значних запасів продовольства, руйнування основних життєзабезпечуючих міських служб (електростанцій, водогону, мостів, шляхів сполучень тощо), вибухи та пожежі в центральній частині міста на початку окупації. Більшість інформації подавалася під таким кутом зору, що всі руйнування, збитки, втрати були завдані лише нацистським окупаційним режимом. Документи, звичайно, підлягали цензурі, збиралися з певною ідеологічною метою. Проте, при зіставленні з інформацією з інших джерел, означені матеріали дозволяють реконструювати окремі аспекти життя інтелігенції в роки нацистської окупації.

Документи радянських органів влади містяться в ГДА СБУ (ф. 5 «Архівно-слідчі справи» та ф. 6 «Колекція архівно-слідчих справ реабілітованих осіб»). До недавнього часу більшість матеріалів цього архіву були засекреченими, а отже — недоступними для пересічного історика. Тому поступове зняття грифу «секретності» з документів такого роду дає можливість подивитись на нацистську окупацію з точки зору працівників спецслужб. Їхні аналітичні звіти, довідки, повідомлення дозволяють сформувати уявлення про атмосферу, яка панувала в захоплених містах. А протоколи допитів обвинувачених та свідків, особисті свідчення підсудних, особисті документи останніх (довідки, посвідчення, листи, фото тощо) дозволяють з'ясувати життєві перипетії осіб, які були заарештовані, простежити зміни у їхньому світосприйнятті в екстремальних ситуаціях, скласти уявлення про особливості поведінки та очікування осіб, діяльність яких кваліфікували, як зрадницьку та колабораціоністську.

Звичайно, матеріали радянського походження позначені певними недоліками, які спотворювали окупаційну дійсність (ідеологічна заангажованість, свідоме перекручування фактів та явищ, прагнення будь-яку діяльність місцевих органів влади подати, як злочинну і зрадницьку тощо). Тому інформацію, отриману з цих джерел, треба сприймати критично і обов'язково порівнювати з матеріалами з інших джерел.

Доволі інформативними для вивчення обраної тематики є матеріали німецького походження, документи окупаційних органів влади. Так, у фонді 57 «Колекція документів з історії Комуністичної партії України» (ЦДАГО України) містяться трофейні документи — різноманітні доповіді, повідомлення, звіти посадовців різних рангів. Інформація, представлена в них, дозволяє з'ясувати політичне, економічне, культурне становище і настрої населення на території України, окупованій нацистами, особливості окупаційної політики. Особлива увага в них приділялася функціонуванню нацистських пропагандистських органів на захоплених територіях¹¹.

Великий масив документів для вивчення повсякденного життя населення окупованих територій України віднайдено у фондах ЦДАВО України, в описі 1 фонду КМФ-8 «Колекція мікродокументів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп та їх тилових охоронних підрозділів, які діяли на окупованих східних територіях (1939–1945 рр.)» та описи 1, 2, 4 фонду 3206 «Райхскомісаріат Україна». Вони дозволяють проаналізувати документацію німецьких адміністративних установ, з'ясувати політику окупантів щодо місцевого населення загалом, інтелігенції зокрема тощо. У фонді 3676 «Штаб імперського керівника (райхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Берлін, Київ» (опис 4) зібрані різноманітні розпорядчі матеріали, які стосуються діяльності спеціально створених німецьких установ та організацій з налагодження міського господарства, заходи у сфері освіти, культури, охорони здоров'я. Багато аспектів повсякденного життя творчої інтелігенції дозволив виявити щоденник невідомого оунівця (ф. 3833 «Крайовий провід Організації Українських націоналістів на західних українських землях»)¹². Даний документ доволі багатогранний. Його особливістю є те, що автор ретельно відслідковував події не лише на німецько-радянському фронті, а й відстежував ситуацію в Тихоокеанському регіоні, Африці. Основні битви, перемоги, поразки фігурували на сторінках нотатника. У той самий час, у щоденнику виділені тематичні сюжети, де представлена інформація у сфері культури, освіти, політики, економіки тощо. Автор з багатьох питань висловлював свою точку зору, власну позицію, інколи заглиблюючись у дореволюційне, непівське життя, намагався прогнозувати майбутнє. Для відтворення реалій повсякденного життя інтелігенції в роки окупації особливо цінними є сюжети про становище освітян, науковців, літераторів. Та основним лейтмотивом щоденника є характеристика мистецького життя окупованих українських міст і містечок. Знайомство з багатьма діячами мистецтва тієї епохи дозволило авторові відтворити розмаїття повсякденності інтелігенції. Записи нотатника свідчать, що його автор був послідовним прихильником української національної ідеології, тому відображення перебігу подій, опис тих чи інших процесів та явищ, багато в чому мають відповідне забарвлення й суперечить документам радянського походження.

Значний інтерес для дослідження повсякденного життя міської інтелігенції складають матеріали фонду 4620 «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни» (опис 3), де містяться спогади, стенограми розмов з мешканцями Києва, які перебували на окупованій території, що допомагають не лише відтворити тогочасні події, а й зрозуміти ставлення до тих явищ безпосередніх свідків та учасників. Проте ступінь достовірності наведених у них даних інколи викликає сумніви і потребує ретельної перевірки.

Досить показовими для характеристики життя київської інтелігенції стали матеріали Державного архіву Київської області (фондів Р-2354 — «Київський штадткомісаріат», Р-2356 «Міська управа Києва», Р-2411 — «Київський генерал-комісаріат»). Різноманітність матеріалів нормативного та розпорядчого характеру, наведених у вищезазначених фондах, дозволяє простежити діяльність окупаційної адміністрації щодо налагодження життєдіяльності основних міських структур, з'ясувати особливості роботи освітніх, культурних установ, медичних закладів у Києві. Для нашого дослідження цікавими були документи діяльності управи, особливо — звернення киян в окупаційні органи влади. Вони дозволяють з'ясувати не лише становище у комунально-житловій, торговельній, освітній та культурній сферах, а й здійснити аналіз соціально-психологічних характеристик міського мешканця. Такі документи ілюструють умови життя киян та найгостріші потреби, у вирішенні яких вони розраховували на допомогу міської чи районної управ¹³. Окремі документи про становище інтелігенції трапляються у фондах київських районних управ (ф. 2357 — Богданівська, ф. 2358 — Софіївська, ф. 2359 — Шевченківська, ф. 2360 — Подільська, ф. 2361 — Печерська, ф. 2362 — Куренівська, ф. 2363 — Центральна). Особливості життя науковці відображені у документах Ф.Р-2462 «Українська Академія Наук»).

На особливу увагу заслуговують документи «Музею-архіву переходової доби» — Ф.Р. 2412. Опис 2 цілковито присвячений діяльності різноманітних міських організацій, установ в окупованому місті, що дозволяє відстежити повсякденні умови життя пересічних городян — представників інтелігенції та діяльність міських органів влади з їх вирішення.

Використання документів міської та районних управ вимагає певних застережень. Віднайдена в архівних документах інформація переконує дослідників, що, нібито, міські органи влади посилено працювали з відновлення основних сфер життєдіяльності міста. Але спогади очевидців, матеріали з інших архівосховищ переконують, що в цьому випадку слід критично ставитись до таких джерел, оскільки викладені в них наміри багато в чому були декларованими на папері і не були втіленими в життя.

Таким чином, архівні матеріали відзначаються різноманітністю, евристичним та інформаційним потенціалом, певним ступенем вірогідності, проте вимагають критичного підходу та адекватного осмислення.

Другу групу джерел становлять опубліковані документи. Значно поглибила знання радянських істориків про окупаційний режим збірка документів «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» (1951 р., перевидана у 1963)¹⁴. У збірці серед інших були вміщені матеріали, що висвітлювали складні матеріальні проблеми існування інтелігенції, окремі з них стосувалися духовного гноблення окупантами цієї суспільної когорти. Підбір матеріалів здійснювався тенденційно, культивувався однобічне

зображення досліджуваних процесів, при цьому укладачі видання керувалися принципом пропаганди ненависті як до гітлеризму, так і до всього німецького за часів війни. Основний масив документів присвячений висвітленню нацистської політики радянської інтелігенції, спрямованої на знищення останньої¹⁵.

Цінна інформація представлена у низці інших збірників. У 1995 р. видано матеріали судового процесу над 15 воєнними німецькими злочинцями, які діяли на теренах України. Документи, подані в збірці, безпосередньо стосувались подій у Києві¹⁶. Цінність книги полягає у наведенні двох кардинально протилежних точок зору на події в підкупаційній столиці: з одного боку — місцевих мешканців, очевидців злочинів гітлерівців та безпосередньо підсудних, які у своїх свідченнях зосередили увагу на висвітленні злочинів нацистських окупантів, інколи у контексті розповідей звертаючись до умов повсякденного життя; з іншого — воєнних злочинців, які виправдовували свої вчинки та дії виконанням наказів вищих посадових осіб Німеччини.

Певний інтерес для дослідників повсякденного життя киян протягом окупації стала поява фотоальбому «Київ. 1941–1945»¹⁷. Видання містить велику кількість фотознімків та коментарів до них. Особливо цінними є світлини, які віддзеркалюють період перебування гітлерівців у місті. Вони допомагають відтворити справжню картину окупації, потрапити в історичний контекст епохи. Людські емоції та вираз обличчя киян дають змогу зрозуміти їхні почуття, ставлення до тогочасних подій, об'єктивно відтворюють переживання городян.

Оригінальні документи з історії Києва періоду окупації видано в серії «Документи і матеріали з історії організації українських націоналістів»¹⁸. Збірка містить вибрані статті газети «Українське слово» та його додатків, серед яких зустрічаються матеріали про роль інтелігенції у налагодженні роботи закладів освіти та культури в окупованій столиці, у пропагандистсько-агітаційній діяльності з роз'яснення основних засад національної ідеології серед місцевого населення.

Важливим кроком у вивченні окупаційної проблематики загалом, інтелігенції зокрема, стала публікація збірника документів радянських спецслужб¹⁹. Особливо цінними є документи, які дозволяють не тільки зрозуміти ситуацію, в яку потрапила міська інтелігенція, а й відтворити ставлення представників цієї суспільної когорти до життя, до окупантів, з'ясувати моделі поведінки мешканців міста.

Значним надбанням вітчизняних істориків стала публікація документально-довідкового видання «Архіви окупації. 1941–1945 рр.», в якому підібрано інформацію про всі обласні архіви періоду окупації, що в радянські часи, переважно, були засекречені²⁰. У виданні міститься як

довідник про склад і зміст архівних фондів, так і добірка статей вітчизняних науковців з вузлових проблем окупації України.

Вчені української діаспори також доклали чимало зусиль для публікації матеріалів та документів про окупаційний період загалом та становище інтелігенції зокрема. Найбільш насиченою публікацією німецьких документів, безумовно, стала збірка, підготовлена В. Косиком, «Україна в другій світовій війні в документах»²¹. Більшість документів присвячено українському національно-визвольному руху. Донесення поліції безпеки і СД про ситуацію в окупованих районах України, настрої місцевого населення, директивні документи головнокомандувача Вермахту, райхсміністра та райхскомісара дають можливість відстежити зміни в нацистській політиці щодо населення захоплених територій загалом та відтворити окремі аспекти буття інтелігенції.

Працюючи з опублікованими документами офіційного походження, слід пам'ятати, що вони проходять процес відбору, первинної обробки, цензурування і місять інформацію, яка дозволяє відтворити тільки деякі характеристики становища інтелігенції. Адже повсякдення важко передати сухою мовою цифр, зведень, звітів, інколи окремі риси з означеної проблематики можна вловити в розповідях очевидців тих подій, які містяться у різноманітних архівних колекціях з історії Великої Вітчизняної війни. Але офіційний характер таких стенограм, заданий інтерв'юером, залишив за межами розповідей багато нюансів, які потребують ретельного дослідження. Тому в нагоді стають саме джерела повсякденності. «...Залежно від походження і призначення можуть говорити про одне й те саме різною мовою, вживати різну лексику, послуговуватись різним семантично-символічним кодуванням реальності. Вони можуть засвідчувати різні сторони повсякденності, зовсім не обов'язково дотичні, для відтворення цілісної картини. Джерела повсякденності почасти не підвладні чіткій системності, тим більше ієрархічності, вони дуже часто мозаїчні, уламкові. Історику повсякденності нерідко, як археологу, доводиться за фрагментом вибудовувати ціле»²².

Тому набагато ціннішими у цьому відношенні є документи особового походження (щоденники, епістолярії) та спогади очевидців тих подій (мемуари). Особливістю мікроісторичного підходу є те, що його інструментарій дозволяє зрозуміти тогочасне буття, виявити основні практики життя, з'ясувати моделі поведінки, відтворити психологічні установки осіб у ту чи іншу історичну епоху. На жаль, документів такого характеру дуже мало, адже тільки одиниці залишають нотатки, де знаходять вияв індивідуально-персоналізований зріз часу.

Досить змістовно насиченими є опубліковані свідчення представників української інтелігенції, які з різних причин перебували на окупованій

території України. Особливо цінними є спогади, видані одразу по війні, оскільки вони написані «по свіжих слідах», не зазнали впливу думки, сформованої з часом офіційним чи науковим дискурсом.

Так, доволі показовими для реконструкції подій та явищ окупаційного режиму стали спогади українського публіциста і громадського діяча Ф. Пігідо-Правобережного²³. Автор перебував в окупованому Києві й ретельно описав початковий період окупації, настрої місцевого населення та їх ставлення до гітлерівців. Звичайно, через антирадянську налаштованість, окремі зауваження автора та тлумачення ним деяких історичних фактів доволі суб'єктивні, не підтверджуються іншими джерелами, тому викликає сумнів їх достовірність.

У спогадах міського голови Києва Л. Форостівського²⁴ вміщені матеріали перепису, проведеного працівниками міської управи в квітні 1942 р., які стали в нагоді для висвітлення багатьох аспектів повсякденного буття інтелігенції.

Досить насичений подіями та фактами опублікований щоденник письменника Аркадія Любченка²⁵. Представлена в ньому інформація дозволяє відтворити життя представників досліджуваної суспільної когорти, які зазнавали переслідувань від представників нацистського та радянського режимів, з'ясувати, як себе позиціонували інтелігенти за окупаційного режиму, як у них склалися стосунки з новою владою тощо.

Антирадянська налаштованість авторів вищезазначених спогадів помітно вплинула на опис явищ та процесів у період окупації. Вибіркова фіксація фактів, які викривали особливості радянського тоталітарного режиму, звинувачення у всіх бідах сталінського керівництва тощо, вимагає критичного підходу до використання представленої в них інформації.

Цінним джерелом для вивчення повсякденного життя киян у роки окупації є щоденникові записи І. Хорошунової²⁶. Авторка описує, як жили городяни, як підшукували та облаштовували своє житло, наводить різні моделі поведінки у складних ситуаціях, в які поставила мешканців столиці війна. Багато уваги авторка спогадів приділяє функціонуванню бібліотек та умовам роботи в них, ставленню окупантів та місцевих органів влади до нагальних проблем бібліотечних установ та їхніх працівників.

Суттєво поглибила знання вітчизняних вчених про окуповану столицю публікація щоденника угорського археолога та мистецтвознавця Н. Феттіха²⁷. Ці записи є особливо цінними для науковців, які вивчають руйнування київських культурних пам'яток та їх втрату внаслідок вивезення окупантами. Доволі часто вчений фіксує у своєму нотатнику складну ситуацію в місті протягом першої зими окупації. Показовими є спостереження угорця з побутового життя киян: яким були їх помешкання, що вони вдягали, як харчувалися. Показові сюжети про функціонування культурних

установ міста, зокрема — музеїв. Саме через призму діяльності зазначених організацій подається становище київської інтелігенції.

Тривалий час в історичних колах точилися дискусії про доцільність використання художніх творів, як джерела з вивчення тих чи інших подій. Проте, при вивченні історії повсякденності художня література здатна заповнити певні прогалини у інформації, здобутій з інших джерел. Адже порівняння кількох творів одного жанру дозволяє відтворити атмосферу досліджуваного періоду, а побутові дрібниці життя, ретельно виписані складові повсякдення, внутрішній світ героїв сприяє кращому розумінню минулого.

Першою публікацією спогадів про окупацію Києва на теренах Радянського Союзу стала праця А. Кузнецова «Бабин Яр»²⁸. Автор особисто пережив усі жахи окупації, тому досить достовірно відтворив увесь драматизм тогочасного повсякденного життя пересічних киян, доволі цікавими є факти про особливості роботи вчителів, лікарів тощо.

Показовою та насиченою чималим матеріалом є книга киянки Д. Гуменної²⁹. Написана вона в художньо-публіцистичному стилі, тому може бути використана, як допоміжне джерело. Висвітлення повсякденних проблем киян дозволило зрозуміти історичний контекст тогочасних подій та розібратися у шляхах, які обирали інтелігенти для розв'язання тієї чи іншої проблеми.

Значно доповнюють наші знання про повсякдення інтелігентів в окупованому Києві спогади Д. Малакова³⁰, В. Терно³¹ та неопубліковані спогади В. Саболдира³². Доля цих людей склалася по-різному, але підліткові переживання, враження багато в чому схожі, типові. Кожен з них обрав свою стратегію виживання і змінював її, залежно від ситуації в місті.

Звичайно, рівень достовірності цієї групи джерел є нижчим, ніж архівні матеріали. Спогади хибують суб'єктивністю, упередженістю, замовчуванням неприємних моментів чи вчинків, і перебільшення значення інших, насправді несуттєвих. Проте, саме вони здатні оживити сухий архівний матеріал, розкрити нові обриси проблем, зрозуміти мотиви людей, якими вони керувалися у тих чи інших ситуаціях, а інколи й встановити ланцюг подій, розірваний відсутністю інформації в інших джерелах. Слід наголосити суб'єктивізм таких джерел, що, в першу чергу, пояснюється походженням означених документів. Адже щоденник пересічної людини, наприклад, створюється автором для себе, а не для інших. Але індивідуальність твору, суб'єктивізм, навпаки є визначальною рисою джерел такого походження, оскільки означені риси залежать від індивідуальних особливостей автора, його психологічного стану і, фактично, є рефлексіями людини на перебіг подій.

Значною прогалиною радянської документалістики й археографії стала байдужість до усної історії. Лише в наш час дане джерело набуло відпо-

відного статусу та належного використання. Найбільш продуктивно відбувається публікація спогадів українських остарбайтерів³³. Історики та краєзнавці здійснюють пошукову роботу та фіксують спогади очевидців досліджуваних подій та явищ, оприлюднюють результати своєї роботи шляхом публікацій спогадів з відповідними коментарями. Вони активно пропагують ці специфічні джерела серед своїх колег та доводять їхнє значення саме для вивчення соціальної історії.

Усні та занотовані спогади вимагають особливого підходу від історика. Адже для їх обробки та використання слід застосувати широкий спектр методологічних прийомів — лексичний аналіз, семіотичні напрацювання, компаративні методи, соціологічний досвід «занурення» у життя досліджуваного. Подані автором документу факти та події містять певні символи, зрозумілі саме цій людині, вона вкладає у свої висловлювання часто тільки їй зрозумілий зміст. Тому перед істориком стоїть складне завдання — розшифрувати ці коди і таким чином наблизитися до розуміння викладеного інформантом, збагнути його внутрішній світ й природу людських взаємин, проникнути в історичну епоху. В той же час, дослідник має доволі критично підходити до цього джерела, так як воно характеризується високим рівнем суб'єктивізму. Адже людина намагається відтворити події, наголосити на певних фактах, з'ясувати своє місце в них і дати їм оцінку. З іншого ж боку, тільки спогади містять настільки детальні описи, відтворюють специфічні деталі життя певної особи, показують характер ехопи, історичне тло. «Письмові свідчення приватного характеру виникають не у стерильному середовищі, в будь-якому разі вони, свідомо чи підсвідомо, створюються з оглядом на обставини суспільного контексту, в них мимоволі враховуються морально-етичні норми, усталені стандарти суджень і оцінок»³⁴.

Четверту групу джерел становлять періодичні видання окупаційної влади, які посідають важливе місце у висвітленні повсякденних проблем міської інтелігенції. Аналіз матеріалів «Українського слова», «Нового українського слова», «Волині», «Краківських вістей» та «Літаврів» доводить, що інформація, представлена в них, доволі різнопланова. Адже газети публікували офіційні повідомлення, законодавчі акти міської управи та міського комісаріату, фронтову хроніку, репортажі, публіцистичні нариси, матеріали про діяльність відновлених у місті підприємств, установ, чимало нарисів присвячувалося відродженню культурного та релігійного життя в місті, функціонуванню освітніх закладів тощо. Характеристика статей, повідомлень та фейлетонів дозволила з'ясувати побутові проблеми інтелігенції, їхні настрої, ставлення влади до місцевого населення тощо. Приватні оголошення, переважно розміщені на останніх сторінках газет, характеризували нагальні запити городян, основні потреби та різноманітні послуги, які могли пропонувалися міським мешканцям. Загалом, незважаючи на

заідеологізованість та міфотворчість, матеріали названих вище періодичних видань за умови їх критичного сприйняття дозволяють скласти уявлення про повсякденне життя інтелігенції.

Таким чином, охарактеризована джерельна база є достатньо репрезентативною і змістовною для дослідження повсякденного життя київської інтелігенції в роки гітлерівської окупації. Виважений підхід, ретельне опрацювання наявної джерельної бази та опублікованих праць, доповнене окупаційною періодикою та спогадами сучасників, дозволять всебічно реконструювати становище інтелігенції у роки нацистської окупації.

¹ Булыгина Т.А. История повседневности и «новая локальная история»: исследовательское поле и исследовательский инструмент // <http://www.newlocalhistory.com/content/bulygina-ta-stavropol-istoriya-povsednevnosti-i-novaya-lokalnaya-istoriya-issledovatel'skoe>

² Коваль М.В. Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и её крах (1941–1944) // *Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: сб. научных трудов.* — К., 1988. — С. 146–202; *Його ж.* Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // *Укр. іст. журн.* — 1993. — № 9. — С. 13–28.; *Його ж.* Доля української культури за «нового порядку» (1941–1944 рр.) // *Укр. іст. журн.* — 1993. — № 11–12. — С. 13–28.; *Його ж.* «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941 — 1944) // *Укр. іст. журн.* — 1995. — № 2. — С. 37–42; *Його ж.* Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — К., 1999.

³ *Маковська Н.* Друга світова війна та Україна: огляд фондів і колекцій // *Архіви України.* — 2005. — № 1–3. — С. 63.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (*далі* — ЦДАГО України). — Ф. 166, оп. 3, спр. 244, арк. 2–3 та зв.

⁵ Там само. — Спр. 243, арк. 15–36.

⁶ Там само. — Спр. 244, арк. 13–22 та зв.

⁷ Там само. — Спр. 243, арк. 2–5 та зв.

⁸ Там само. — Арк. 44–47 та зв.

⁹ Там само. — Спр. 244, арк. 9–11 та зв.

¹⁰ Там само. — Спр. 243, арк. 38–43 та зв.

¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 57, оп. 4, спр. 106, 108, 110, 132.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 3833, оп. 3, спр. 14–20.

¹³ ДАКО — Ф.Р-2356, оп. 1, спр. 916.

¹⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 1941–1944 рр. Збірник документів і матеріалів / За ред. Ф. Шевченка. — К., 1951. — 412 с.; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів / За ред. П.М. Костриби та ін. — К., 1963. — 488 с.

¹⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 1941–1944 рр. — К., 1951. — С. 311, 319, 331, 333–334, 355.

¹⁶ Київський процес: Документи та матеріали / А. Авраменко (упоряд.); С. Головка (голов. ред.). — К., 1995. — 204 с.

¹⁷ Київ. 1941–1943. Фотоальбом. Упорядник, автор коментарів Д.В. Малаков. — К., 2000. — 268 с.

¹⁸ Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. — Т. 10. — Ч. 2: Газета «Українське Слово» 1941 року / Упоряд.: О. Кучерук. — К., 2004. — 304 с.

¹⁹ Київ у дні нацистської навали (За документами радянських спецслужб) / Упор. Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін, О.Є. Лисенко, Г.В. Смирнов. — Київ–Львів, 2004. — 526 с.

²⁰ Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. — К., 2006. — 872 с.: іл. — (Більше не таємно; Т. I.).

²¹ Україна у Другій світовій війні. У документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1945) / Упоряд. і передмова В. Косика. — Львів, — 1997–1998. — Т. 1. — 384 с.; Т. 2. — 384 с.; Т. 3. — 382 с.

²² Коляструк О. Джерела з історії повсякденності // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. — Кн. 1, ч. 1–2. — К., 2010. — С. 49–50.

²³ Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». — Вінніпег. 1954. — 233 с.

²⁴ Форостівський Леонтій. Київ під ворожими окупаціями. — Буенос Айрес, 1952. — 78 с.

²⁵ Щоденник Аркадія Любченка. 2/ХІ.41–21/ІІ.45 р. — Львів, Нью-Йорк, 1999.

²⁶ Хорошунова Ирина. Первый год войны // <http://www.judaica.kiev.ua/eg9/eg91.htm> — <http://www.judaica.kiev.ua/eg9/eg911.htm>

²⁷ Нандор Феттіх. Київський щоденник. 3.ХІІ.1941–19.І.1942. — К., 2004. — 168 с.

²⁸ Кузнецов А. Бабий Яр. Роман-документ. — К., 1991. — 352 с.

²⁹ Гуменна Д. Хрещатий Яр. Роман-хроніка. — Нью-Йорк, 1956. — С. 458.

³⁰ Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях. — К, 2002. — 320 с.

³¹ Валентин Терно. Расстрелянные воспоминания о странном детстве. — К., 2003. — 303 с.

³² Саболдир В. Что я помню о войне. — Рукопись. — 1997.

³³ То була неволя... Спогади і листи остарбайтерів. Науково-документальне видання. — К., 2006. — 544 с.; «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів. / Упор. Г. Грінченко, І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. — Харків, 2009. — 208 с.; Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах. Вип. 2. Остарбайтери: жива правда — живий біль / Упорядник Т.Ю. Нагайко. — Переяслав-Хмельницький, 2010. — 457 с.; Україна сниться...: Неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942–1943 рр. / Передмова О. Алтухова, М. Слободян. — Хмельницький, 1995. — 142 с.; Остарбайтери: спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини / Упор. О. Царик; ред. В. Яшук. — Рівне, 1996. — 113 с.

Остарбайтери: спогади, статті — Севастополь, 2002. — 43 с.; OST — тавро неволі. Зб. матер. і докум. /За ред. В.В. Бондаря. — Кіровоград, 2000. — 196 с; Пам'ять заради майбутнього. Спогади. — К., 2001 — 564 с.; *Волович О.І.* Спомини про «світле минуле» / В. Бондаря (ред.) — Кіровоград, 2003. — 78 с.; *Демчина Антоніна.* Зі Сходу на Захід. — К, 2000. — 296 с.; *Смерека Віра.* В німецькій неволі. 1942–1944. — Ужгород, 1998; *Фурсенко В.Г.* Ди-пи: дни и годы // В поисках истины. Пути и судьбы второй эмиграции: Сб. стат. и докум. — М., 1997. — С. 96–135.; *Сайц Надя.* На перехрестях долі. — Львів, 1996 — 152 с.; *Мирчевская И.Б.* ...И он подарил мне маму. Воспоминания. — К., 2005. — 200 с.

³⁴ *Коляструк О.* Названа праця. — С. 55.

В данной статье осуществлен анализ источниковой базы повседневной жизни интеллигенции в годы нацистской оккупации. Определена репрезентативность архивных документов, опубликованных материалов, периодической прессы. Однако наибольшую ценность для избранной темы исследования представляют источники личного происхождения: устные и записанные воспоминания очевидцев тех событий, дневники, мемуары, и тому подобное.

Ключевые слова: *интеллигенция, повседневная жизнь, источники личного происхождения, Вторая мировая война.*

In given article the analysis of source materials on everyday life of intelligentsia during the Nazi occupation. The representativeness of archival documents, published materials, and periodicals is examined. The sources of the biggest value for the studied research topic are those of personal origin: oral and written reminiscences of eyewitnesses, daybooks, memoirs, etc.

Keywords: *intelligentsia, everyday life, sources of personal origin, World War II.*

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ

У статті коротко викладено основні історіографічні напрацювання проблеми радянських військовополонених та запропоновано перелік дослідницьких питань до теми, сформульованих із позиції історії повсякдення.

Ключові слова: Друга світова війна, радянські військовополонені, історія повсякдення.

Особливість війни між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом полягала в тому, що більшість її жертв загинули не на полі бою і не зі зброєю в руках. Переважно до числа втрат цього збройного конфлікту потрапили цивільні: жінки, діти, люди похилого віку та військовополонені. За час Другої світової війни у полоні опинилися мільйони військовослужбовців з різних країн світу, найбільша кількість яких зафіксована на радянсько-німецькому фронті. Понад 5 млн червоноармійців перебувало у німецькому полоні¹ і 57% з них померло від голоду, хвороб та виснаження у тимчасових таборах². Трагічною після закінчення війни виявилася доля тих бранців, котрі вижили. У Радянському Союзі здачу в полон противникові розглядали як дезертирство й зраду, тому звільнені з німецького полону червоноармійці зазнавали нових переслідувань від радянської влади. Із понад 1 836 тис. полонених, які вижили й повернулися на батьківщину, 233 тис. були засуджені й відбували покарання в таборах ГУЛАГу³, понад 600 тис. примусово працювали у так званих трудових батальйонах⁴. Лише після смерті Й. Сталіна, у 1956 р. ув'язнених за здачу в полон червоноармійців реабілітували, засудили практику політичної недовіри, застосування репресивних заходів, а також позбавлення пільг і допомоги колишнім військовополоненим та їх родинам. Незважаючи на величезні втрати серед полонених Радянського Союзу та їх складну повоєнну долю, на сьогодні маємо незначну кількість історичних праць з цієї теми, особливо у порівнянні з напрацюваннями таких студій Другої світової війни як військове мистецтво, Голокост, примусова праця в Третьюму райху, рух Опору. Довгий час ідеологічні застереження перешкоджали дослідженню цієї проблематики. Але й після розпаду СРСР та об'єднання Німеччини велика кількість архівних документів продовжує перебувати під грифом «таємно»,

залишаючись недоступною для істориків. Особливо такий стан речей характерний для матеріалів, які зберігаються в архівах пострадянських країн.

В історіографії Другої світової війни тема радянських військовополонених продовжує досліджуватися у вигляді мета-оповіді. Увага істориків зосереджена на загальних питаннях політики нацистського режиму стосовно полонених з Червоної армії, їх умовах утримання та працевикористання на території Третього райху, функціонування табірної системи⁵. У німецькій історіографії, яка налічує зараз найбільшу кількість ґрунтовних досліджень означеної тематики⁶, основна увага прикута до двох проблем: а) з'ясування ступеня відповідальності Вермахту в загибелі мільйонів полонених червоноармійців; б) функціонування таборів «для росіян» безпосередньо на території Райху. Цілий комплекс питань пов'язаних з перебуванням радянських військовополонених на окупованих землях СРСР у підпорядкуванні структур Верховного головнокомандування сухопутних військ Німеччини (статистика втрат, історія армійських, стаціонарних, пересильних таборів, контакти з місцевим населенням, служба в допоміжних підрозділах Вермахту і поліції тощо) належить до маловивчених⁷. Винятком є невелика за обсягом дипломна робота Християна Мьолера про стаціонарний табір військовополонених 305 у Кіровограді⁸.

В останнє десятиліття з'явилися дослідження політики радянського керівництва стосовно військовополонених червоноармійців та їх повоєнної долі⁹. Пострадянські російськомовні дослідження продовжують мати загальний характер, описують ситуації, які склалися в таборах на території Райху, і не зосереджують увагу на питаннях функціонування системи німецького військового полону на окупованих територіях, її кадрового та матеріально-технічного забезпечення¹⁰.

Український аспект у цій проблематиці майже не виділявся і відповідно не вивчався ні радянськими, ні західними істориками. Праці українських вчених на цю тему ґрунтуються на досить обмеженому джерельному матеріалі й мають переважно оглядовий характер¹¹. У вітчизняних публікаціях про радянських військовополонених основна увага дослідників зосереджувалася переважно на описі тяжкого становища полонених червоноармійців та злочинному ставленні до них з боку військовослужбовців Вермахту та нацистської влади загалом.

На відміну від академічних досліджень, видання спогадів радянських солдатів та офіцерів, які продовжували боротися у німецьких таборах, у радянській історіографії набуло значного поширення. У СРСР, з «лібералізацією» політичного курсу в середині 50-х років, і знаттям табу на дослідження багатьох проблемних тем Другої світової війни, став культивуватися образ полоненого, радше героя, ніж жертви. Постанова

ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про усунення наслідків грубих порушень законності стосовно військовополонених і членів їх сімей» (29 червня 1956 р.) дала «дозвіл» на появу в літературі персонажів, яких до того ігнорувала офіційна історична наука та радянське суспільство. Саме як «невідомих героїв», які пройшли через пекельні випробування й залишалися «руськими, советскими людьми», зображав письменник і публіцист Сергій Смирнов військовополонених у своїх радіо- і телепередачах, статтях і оповіданнях¹². Колишній військовополонений, справжній радянський офіцер, який і в полоні залишився активним борцем з фашизмом — був головним героєм мемуарів і літературизованих спогадів колишніх в'язнів різних нацистських таборів, які почали виходити в СРСР у 1960-х роках¹³. Інтернаціонального характеру антифашистській боротьбі полонених червоноармійців надали радянські історики вже в дослідженнях 1970–80-х років¹⁴.

Починаючи з 1990-х років на пострадянському просторі активно стали друкуватися рукописи колишніх бранців, написані для рідних, і які десятки років пролежали «в шухлядах», чекаючи «кращих» часів¹⁵. Частина документів особового походження меншого обсягу з'явилася завдяки ініціативі різних громадських організацій, як КОНТАКТЕ-КОНТАКТИ, Саксонські меморіали в пам'ять жертв політичного терору, та окремих дослідників¹⁶. У видавництві Російської політичної енциклопедії друкуються спогади військовополонених в окремій серії «Людина на узбіччі війни»¹⁷. Також спогади колишніх полонених червоноармійців можна знайти на спеціалізованих Інтернет-сайтах, присвячених Другій світовій війні та різноманітних форумах¹⁸. Характерно, що в працях істориків такий багатий нарративний матеріал задіяний мало. Як самостійний об'єкт дослідження мемуарна література полонених червоноармійців досі не затребувана. Переважно спогади використовувалися для ілюстрації оповіді історика про становище бранців у німецькому полоні, опису різноманітних обставин перебування у неволі, реконструкції функціонування певного табору. Не існує академічних досліджень про індивідуальний життєвий шлях полонених, котрі вижили й повернулися до СРСР, про їх особисте бачення пережитого.

Як один з підходів до вивчення історії радянських військовополонених, в якому можна було б активно задіяти їх епістолярну та мемуарну спадщину, пропонується використати напрацювання історії повсякдення (нім. Alltagsgeschichte)¹⁹. Історія повсякдення — є однією з форм мікроісторії, яка була особливо поширена серед німецьких істориків 1980-х роках. Її засновниками вважаються Альфред Людке та Ганс Медік. Основна увага дослідників цього напрямку зосереджена на історії повсякденного життя *багатьох*, так званих, *безіменних* людей. Вона спрямована проти аксіоми

«великих людей», як головних діючих осіб історії й об'єктів її вивчення, також вона критична стосовно тези про анонімні структури, які нібито визначають хід історії²⁰. У цьому сенсі історію повсякденності можна розглядати як частину більш широкої марксистської історичної школи «історії знизу».

Зміщення дослідницького фокусу від організаційних структур військового полону до особи самого бранця дозволить зосередити увагу вченого не тільки на причинах масової загибелі, а й на способах виживання полонених. Така постановка проблеми допоможе побачити не одноманітну групу радянських військовополонених, а безліч варіантів життєвих історій, національних, світоглядних психологічних характерів, що зрештою може привести до розуміння мотивації тих чи інших дій, оцінки їх наслідків. Об'єктом вивчення може бути сприйняття й переживання полоненого, його роздуми й форми самовираження, цілеспрямовані й безцільні дії, здійснені як у буденних так і в неординарних ситуаціях тощо.

Історія повсякденності велику увагу зосереджує на вивченні *досвіду* (у даному випадку переживання війни), щоденних *практик* (наприклад, виживання/перебування в полоні). Практика означає таку поведінку, через яку люди освоюються з умовами свого життя (виживання). Мова йде не про освоєння в межах «фундаментальних структур» як то інституції, держава, соціальний прошарок, а про більш крихітні «мережі» практик, які одночасно мають більш «жорсткі» орієнтири — різниця між статтями, поколіннями, сексуальність тощо²¹. У працях про військовополонених може бути цікавим дослідити як переживали полон молоді й «сивочолі» солдати, представники різних національних культур і традицій, чоловіки й жінки-червоноармійці.

Поняття практики у А. Людке тісно пов'язане з концепцією *освоєння*. «Освоїти» — означає засвоїти, опанувати, зробити щось своїм у матеріальному розумінні. Тут основна увага приділяється чуттєво-практичній стороні поведінки людини із самою собою та іншими²². «Освоювати життя» у випадку історії військовополонених може означати, наприклад, постійно виконувати один і той самий розпорядок дня в таборі або спускатися в шахту й довбати вугілля, ходити в заводський цех, займатися пошуками додаткової їжі, постійно мати справу зі своїм тілом, так само й з тілами свої побратимів (боротьба із завошивленістю, страждання від ран чи захворювань, проблеми особистої гігієни в табірних умовах), з матеріальними властивостями предметів і речей (взуття-колодки, освоєння нових для себе знарядь праці). До цього стосується також «творче» або рутинне поведіння з нормативними приписами (режим у таборі), виробничими завданнями й начальниками, а також з особистими, сімейними або суспільними очікуваннями відносно маскулітності й фемінності, поведінки людини з війною й миром, з організованим або «хаотичним» просторами²³.

Освоєння означає примирення з «наперед заданим», яке в той же час при цьому змінюється і стає «особистим».

Під час практичного освоєння залежні особи перетворюються на діючих осіб — в *акторів*, які демонструють багатогранний, рідко однозначний профіль поведінки та емоцій. Ці *актори* часто діють згідно розпоряджень, загальноприйнятих правил і течій, вони чинять «як усі». Але вони можуть і відходити в бік, проявляти самовілля, суперечити та опиратися правилам поведінки в суспільному чи особистому житті²⁴. Однією з тем досліджень повсякденних практик людини під час війни, стала суперечність між матеріальними світом, його «жорстокими» ментальними і психологічними відображеннями та моральними установками суспільства. У випадку військовополонених це може бути проблема співвідношення труднощів повсякденної боротьби за виживання та дотримання норм солідарності й людяності. Наприклад, праці про участь пересічних громадян у масовому знищенні євреїв показали, що в історичних акторів необхідність виживання майже завжди перекивала моральні принципи у людських взаємостосунках через «поважні причини»²⁵.

В історії повсякдення важливу роль відіграють індивідуальні біографічні дослідження, котрі ставлять у центр уваги описані протиріччя, особливо — дослідження біографій нібито «безіменних» пересічних людей. Так само дуже важливі дослідження колективних біографій та портретів, які можуть показати як середні величини, так і діапазон варіантів індивідуального сприйняття і способів поведінки, наприклад у колективі полонених в німецькому таборі, робочій команді чи радянському фільтраційному таборі, трудовому батальйоні, в родинному колі після повернення військовополоненого на батьківщину. Дослідники історії повсякденності свідомі того, що історичні *актори* діють в різноманітних ситуаціях, «глибину» багатоманітності яких неможливо виміряти остаточно, але які демонструють певний спосіб життя та уявлення.

У центрі досліджень історії повсякдення перебувають поняття *силового поля* та *ухилення*. Історичні актори діють, вони здійснюють вчинки не завжди як автономні суб'єкти, але не завжди як маріонетки. Вони шукають і використовують можливості й простір для дії, а також створюють їх собі самі. Історичному актору відповідає фігура *силового поля* соціальних зв'язків і дій з виробництва культурних продуктів. Під *ухиленням* А. Людке бачить здатність акторів бути чутливим до шансів і певних кон'юктур, котрі дозволяють людям чинити «інакше, ніж раніше»²⁶.

Для досліджень історії радянських військовополонених цінним є положення теоретиків історії повсякденності про існування «повсякденного спротиву» насиллю (активного чи пасивного) в умовах тоталітарних режимів. І хоча саме ця позиція є найбільш дискусійною в історіографії, все ж

виявлення різних буденних способів, за допомогою яких підневільні люди, зокрема військовополонені, можуть опиратися існуючій владі представляє великий інтерес. У таких студіях важлива увага приділяється вивченню різних форм поведінки і стратегіям виживання людей у специфічних соціально-політичних умовах.

Значення використання мікроісторичних технік полягає у створенні історіографії, здатної інакше впорядкувати й витлумачити світ минулого, змінити панівну інтерпретацію певного історичного періоду, й історії Другої світової війни також.

¹ За даними російських істориків у полон потрапило 4,5 млн червоноармійців (Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил: Статистическое исследование / Под общей ред. канд. воен. наук, проф. АВН генерал-полковника Г.Ф. Кривошеева — М. 2001. — С. 239, 453–460.) За даними німецьких дослідників за весь час бойових дій з СРСР у полоні Вермахту опинилося 5,7 млн радянських військовослужбовців (*Streit C. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945* / Christian Streit. — Neuausg. — Bonn 1991 — S. 136) Різницю у цифрах можна пояснити відсутністю єдиного підходу в методиці обчислення та використання архівних документів.

² *Streit C. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945* / Christian Streit. — Neuausg. — Bonn, 1991. — S. 136.

³ *Звягинцев В.Е.* Война на весах фемиды. Война 1941–1945 гг. в материалах следственно-судебных дел. — М., 2006. — С. 700.

⁴ *Земсков В.* Репатриация перемещенных советских граждан // Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн. Кн. 2. — М., 2004. — С. 351.

⁵ *Dallin A.J.* German rule in Russia, 1941-1945: a study of occupation policies. — New York: St. Martin's Press, 1957. — 695 p.; *Reitlinger Gerald.* The House built on Sand, the conflicts of German policy in Russia, London: Greenwood Pub Group, 1975. — 459 p.; *Шнейер А.* Плен. Советские военнопленные в Германии, 1941–1945. — М., 2005 — 624 с.

⁶ *Streim A.* Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im «Fall Barbarossa». Eine Dokumentation. — Heidelberg, Karlsruhe, 1981; *Müller R-D.* Menschenjagd. Die Rekrutierung von Zwangsarbeitern im der besetzten Sowjetunion // H. Heer, K. Naumann (Hg.). Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944. — Hamburg, 1995. — S. 92–103; *Otto R.* Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichsgebiet 1941/42. — München, 1998; *Herbert U.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. — Bonn: Dietz, 1999; *Rüdiger O.* Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945 // Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Bd. 9/2. München, 2005. — 749 p.; *Otto R., Keller R., Nagel J.* Sowjetische Kriegsgefangene in deutschem Gewahrsam 1941–1945. Zahlen und Dimensionen // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte — 4/2008. — S. 588–589; *Streit C. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–*

1945. Verlag J.H.W. Dietz. Nachf., Bonn 1997. Переклад на російську мову: *Штрайт К.* «ОНИ НАМ НЕ ТОВАРИЩИ...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. / Пер. с нем. И. Дьяконова, предисл. и ред. И. Настенко. — М., 2009.

⁷ *Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. — München, — 2008.

⁸ *Möller C.* Massensterben und Massenvernichtung — Das Stalag 305 in der Ukraine 1941–1944. — Magisterarbeit: Schulenburg-Leine, 2001.

⁹ *Толстой Н.* Жертвы Ялты / Пер. с англ. Е.С. Гессен. // Исследования новейшей русской истории. — Париж, 1988. — Т. 7. — 530 с.; *Дуглас И.А., Черон Ф.Я.* Вычеркнутые из памяти. Советские военнопленные между Гитлером и Сталиным // Исследования новейшей русской истории. — Париж, 1994. — Т. 11 — 433 с.; *Арзамаскин Ю.А.* Репатриация советских и иностранных граждан в 1944–1953 гг.: военно-исторический аспект. — М., 1999. — 248 с.; *Земсков В.Н.* Репатриация перемещенных советских граждан. // Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн. Кн. 2-я. — Москва, 2004. — С. 331–358; *Дембицкий Н.П.* Судьба пленных // Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн. Кн. 2. — М., 2004. — С. 232–263; *Полян П.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва, 2002. — 896 с.; *Goeken-Haidl Ulrike.* Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg. — Essen: Klartext-Verl, 2006. — 573 s.

¹⁰ *Яковлев А.* По мощам и елей. — М., 1995 — 192 с.; *Ерин М.Е.* Советские военнопленные в нацистской Германии 1941–1945 гг. Проблемы исследования. — Ярославль, 2005. — 178 с. Книга на сайте: http://militera.lib.ru/research/erin_me01/index.html; *Ерин М. Е., Хольный Г.Л.* Трагедия советских военнопленных (история шталага 326 (VI К) Зенне, 1941–1945 гг). — Ярославль, 2000; Цайтхайн. Книга памяти советских военнопленных / Кн. 1: Лагерь военнопленных Цайтхайн — от «лагеря для русских» к мемориалу / ред. Хазе Н., Харитонов А., Мюллер К.-Д., Нагель Й. — Дрезден, 2005; *Шнеер А.* Плен. Советские военнопленные в Германии, 1941–1945. — М., 2005.

¹¹ Довідник про табори тюрми та гетто на окупованій території України / 1941–1944/ Упор. Дубик М. — К., 2000. — 304 с.; Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років / Матеріали міжнародної конференції 2–4 червня 2006 р. — К., 2008 — 336 с.; *Коваль М.В.* Радянські військовополонені — шлак війни // Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) — К., 1999. — С. 196–218; *Король В.Ю.* Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. — К., 2002. — 128 с.

¹² *Смирнов С.С.* Рассказы о неизвестных героях. Изд. 2-е, доп. — М., 1964. — 272 с.

¹³ *Бондарец В.И.* Военнопленные. Записки капитана. — М., 1960. — 287 с.; *Пирогов А.И.* Этого забыть нельзя. Воспоминания бывшего военнопленного. Лит. запись А. Ключника. Изд. 2-е, испр. и доп. — Одесса, 1962. — 240 с.; *Цимкало Н.* Живые из «Блока смерти» // Пламя гнева. Очерки. Воспоминания. Документы. Сборник. — Донецк, 1965, с. 9–19. *Лемешук Н.* Не склонив головы. / О деятельности антифашистского подполья в гитлеровских концлагерях/ — К., 1978 — 156 с. *Лебедев А.Ф.* Солдаты малой войны. (Записки освенцимского узника). — М., 1957. — 78 с.; *Пахомов А.И.* Рисунки кровью. Воспоминания бывшего узника

гитлеровського лагера смерті. — М., 1966. — 127 с.; *Сахаров В.И.* В застенках Маутгаузена. Изд. 2-е, доп. — М., 1962. — 214 с.; *Соколов Ю.* Пока живы — надо встречаться: Повести. Рассказы — М., 1988. — 363 с.

¹⁴ *Бродский Е.А.* Живые борются. — Москва, 1965. — 240 с.; *Його ж.* Они не пропали без вести: Не сломленные фашистской неволей. — Москва, 1987. — 461 с.; *Брицкий П.П.* Интернациональная солидарность в борьбе с фашизмом. — Львов, 1980; *Клоков В., Кудрицкий А., Бричек И.* Далеко від Батьківщини. Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941–1945 роки). — К., 1968. — 167 с.

¹⁵ *Stelzl-Marx Barbara* (Hg.), *Unter den Verschollenen. Erinnerungen von Dmitrij Cirov an das Kriegsgefangenenlager Krems-Gneixendorf 1941 bis 1945* / hg. V. Stelzl-Marx. Horn; Waidhofen/Thaya, 2003. — 272 S.; *Худяков Ф.Ф.* Прожитое и пережитое. — К., 2005. — 472 с.; *Хотячук Ф.* Спогади, що зберегла недремна пам'ять. — [Б.м.], 2010. — 130 с.; *Котляр Л.И.* Воспоминания еврея-красноармейца. — М., 2011 — 352 с.;

¹⁶ Цайтхайн. Книга памяти советских военнопленных / Кн. 1: Лагерь военнопленных Цайтхайн — от «лагеря для русских» к мемориалу / ред. Хазе Н., Харитонов А., Мюллер К.-Д., Нагель Й. — Дрезден, 2005; *Ich werde es nie vergessen. Briefe sowjetischer Kriegsgefangener 2004–2006.* Kontakte-Kontakty e.V. (Hrsg.) Berlin 2007. (erster Sammelband in deutscher Sprache). — 270 S.; Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Спогади тих, хто вижив / Упор. Т. Пастушенко, М. Шевченко — К., 2009. — 370 с.

¹⁷ *Левинский Д.* мы из сорок первого... Воспоминания. Предисл. и примеч. П.М. Поляна. Послесл. Ф.М. Солодовника. — М., 2005. — 344 с.; *Астахов П.* Зигзаги судьбы. Из жизни советского военнопленного и советского зэка. — М., 2005. — 464 с.; *Анваер С.* Кровоточит моя память. Из записок студентки-медички. — М., 2005. — 208 с.; *Полян П., Поболь П.* «Нам запретили белый свет...» Альманах дневников и воспоминаний военных и послевоенных лет. — М., 2006. — 416 с.; Сквозь две войны, сквозь два архипелага... Воспоминания советских остовцев и военнопленных. — М., 2007. — 351 с.; *Солоухина-Заседателева Р., Карнов Н.*; [сост. П.М. Полян, Н.Л. Поболь] На задворках Победы; Маленький Ostarbeiter. — М., 2008. — 272 с.; *Апель Ю.Д.* Доходяга. Воспоминания бывшего пехотинца и военнопленного (сентябрь 1943 — февраль 1945) — М., 2009. — 256 с.; *Полян П., Поболь П.* Оккупированное детство: воспоминания тех, кто в годы войны еще не умел писать — М., 2010. — 381 с.; *Тутов В.С., Малофеев А.С.* Беглецы из плена: воспоминания танкиста и морского артиллериста. — М., 2010. — 304 с. *Чиров Д.* Среди без вести пропавши. — М., 2010. — 367 с.

¹⁸ Наприклад спогади *Апель Ю.Д.* Доходяга. Воспоминания бывшего пехотинца и военнопленного (сентябрь 1943 — февраль 1945) розташовані на сайті: http://alexander-apel.narod.ru/library/dohodyaga/pavel_polian.htm; Інтернет-видання «Хай-вей» розмістило на сайті записи Наталії Бизової (Безсонової) про її батька «В лабіринтах фашистського пекла». <http://h.ua/story/104204>.

¹⁹ Про історію повсякденності див. *Людке А.* История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти — М., 2010; *Пушкарева Н.Л.* История повседневности: предмет и методы // Социальная история. Ежегодник 2007. — М., 2008 — С. 9–54; *Коляструп О.А.* Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. — 2007. — № 1. — С. 174–184; *Гі ж.* Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Київ, 2009. — № 15. — С. 46–56.

²⁰ Людке А. История повседневности в Германии. — С. 53.

²¹ Там само. — С. 58–59.

²² Там само. — С. 59.

²³ Там само.

²⁴ Там само. — С. 61.

²⁵ Див. наприклад, *Browning Christopher*. Ordinary Men : Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland, New York: HarperCollins, 1992; *Pohl D*. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien, 1941–1944. — München, 1997.

²⁶ Людке А. История повседневности в Германии. — С. 64–65.

В статье кратко перечислены основные историографические разработки проблемы советских военнопленных во Второй мировой войне и предложено перечень исследовательских вопросов к теме, сформулированных с позиции истории повседневности.

Ключевые слова: Вторая мировая война, советские военнопленные, история повседневности.

The article summarized the main historiographical groundwork on the problem of Soviet prisoners of war and proposed a list of research questions on the topic, formulated from the position of the history of everyday life.

Keywords: World War II, Soviet prisoners of war, history of everyday life.

ПЕРШІ ДНІ «РАДЯНСЬКОГО ЖИТТЯ» У СПОГАДАХ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ТА РИМО- КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ

У статті на основі аналізу спогадів греко-католицького та римо-католицького духовенства автор намагається встановити особливості сприйняття радянської влади українським та польським населенням Східної Галичини восени 1939 р.

Ключові слова: спогади, греко-католицьке духовенство, римо-католицьке духовенство, радянська влада, Східна Галичина, початковий етап війни.

Після падіння Радянського Союзу низка історичних подій нашого минулого потрапили під особливо увагу істориків. Серед них і діяльність радянської влади на території Східної Галичини в 1939–1941 рр. Наскрізь заідеологізована у радянські часи тема за декілька років стала найбільш широко досліджуваною. Цьому сприяли як доступність джерел, так і політична актуальність тематики на тлі «антисовєтизації» українського суспільства. Кожне нове повернення до цієї проблеми з першого погляду здається просто безнадійним перебиранням вже відомих фактів. Саме так виглядає ситуації з позиції політичної історії, яка стала основним методологічним напрямом історичної науки 90-х рр. ХХ ст. Вивчення радянської політики в 1939–1941 рр. на території Східної Галичини за «владним вектором» хоча й уможливило встановлення її особливостей, засобів та масштабів, однак не дає остаточної відповіді на питання про сприйняття радянської влади, комуністичних функціонерів, «людини з Радянського Союзу» населенням регіону, різними етнічними групами, що проживали на його теренах, окремими галичанами.

Виходячи із самого поняття «сприйняття» як психічно пізнавального процесу, який полягає у відображенні людиною предметів і явищ в сукупності всіх їхніх якостей при безпосередній дії на органи чуття¹, дослідження зазначеної проблеми виглядає реальною лише за умови використання альтернативних джерел, зокрема спогадів учасників тогочасних подій. Обмеження дослідного матеріалу усними свідченнями, щоденниками та мемуарами греко-католицьких та римо-католицьких священиків є цілеспрямованим не лише внаслідок багатства цієї групи джерел на оціночні

судження, а й завдяки особливості соціального статусу духовенства в окреслений період на території Східної Галичини. Як активні захисники інтересів «свого» народу греко-католицькі та римо-католицькі священики перебували в епіцентрі тогочасного галицького життя, що яскраво відображається у їхніх спогадах. Крім того, взаємозалежність національної й релігійної ідентичності в регіоні* дозволяє більш диференційно підійти до аналізу сприйняття радянської влади галицьким населенням, яке не було етнічно-однорідним.

Використання спогадів римо-католицького та греко-католицького духовенства як окремої групи джерел є проблематичним для історика навіть сьогодні за нових політичних реалій. Більшість матеріалів такого характеру й досі невідомі широкому загалу, перебуваючи в іноземних архівах чи приватних збірках. Зокрема записи о. М. Дирди з чину оо. Василіян про події 1939–1941 рр. зберігаються в Архіві Головної управи чину Василіянів у Римі й лише частково були опубліковані на сторінках українського діаспорного часопису «Світло» в 1983 р.² Ці спогади автор, правда знову ж частково, використав при написанні свого біографічного нарису «Шляхом священика 1933–1946 рр.», який побачив світ також за кордоном³. Зошити о. П. Олійника, які перебували глибоко під землею у льосі друзів священика більше 30-ти років, лише після отримання Україною незалежності з'явилися друком у Києві невеликим тиражем⁴.

Значно доступнішими є спогади римо-католицьких духовенства, зокрема оо. В. Шетельницького⁵, Й. Анчарського⁶, С. Бізуня⁷, С. Турковського та інших⁸, які були опубліковані в Польщі. Польський єпископат всіляко підтримує діяльність духовенства у цьому напрямі, оскільки вона відповідає інтересам церкви та сприяє зміцненню її авторитету серед населення.

Цікавий матеріал містять також неопубліковані спогади духовенства, що знаходяться в Східному архіві (м. Варшава) та архіві Інституту історії Церкви (м. Львів). Частина з них, так звана «колекція генерала В. Андерса», була передана до Варшави з Гуверського університету (США) та містить інформацію про події перших воєнних років на територіях, що в 1939 р. відійшли до УРСР (АВ, з. НІМІД). Вона складається з свідчень польських громадян, заарештованих та депортованих радянською владою на північ СРСР у 1939–1941 рр., які після амністії 1941 року опинилися в Польській армії. Інформацію систематизовано згідно з довоєнним адміністративним устроєм II Речі Посполитої. Така побудова матеріалів спрощує роботу

* У цей час на українсько-польському порубіжжі спостерігалась чітка відповідність релігійної та національної приналежності: греко-католик — українець, римо-католик — поляк.

історика під час регіональних досліджень. Матеріали відображають релігійну ситуацію в 1939–1941 роках на території українсько-польського порубіжжя та реакцію польського населення на заходи радянської влади у релігійній сфері.

Значно ширші хронологічні межі мають спогади, зібрані під час реалізації проекту «Близька історія», який організували фундації ім. С. Баторія та осередку «Карта» (м. Варшава) у 1996 р. Внаслідок конкурсу, оголошеного в межах проекту, на адресу організаторів надійшли численні інтерв'ю очевидців подій 40-х років, фотографії, історії родин, біографії вибраних постатей тощо. Матеріали, що стосувалися колишніх східних земель II Речі Посполитої, були передані до Східного архіву у Варшаві (AW, z. AW). Особливий інтерес становлять інтерв'ю з польськими священиками Львівської римо-католицької митрополії.

В архіві Інституту історії Церкви (м. Львів) зберігаються неопубліковані інтерв'ю з греко-католицькими священиками та вірними, зібрані під час реалізації проекту «Образ сили духу: жива історія підпільного життя Української Греко-католицької церкви, 1946–1989». Сама назва проекту вказує хронологічний період, на який зверталася основна увага в процесі опитування респондента. Однак при опрацюванні матеріалів були виявлені інтерв'ю, що містять інформацію попередніх років.

Вступ Червоної армії на територію Західної України 17 вересня 1939 р. викликав неоднозначне ставлення серед населення краю. Частина української громадськості чекала можливого приходу радянської влади з певними сподіваннями на краще. Серед них насамперед прихильники соціалістичних ідей, які вбачали у разі реалізації такого сценарію можливість позитивних змін не лише в економічно-соціальной, а й національній сфері життя регіону. Адже об'єднання українських земель в єдину державу сприяло б, на їх думку, подальшому розвитку українського народу без загроз денационалізації та асиміляції. «Вступ советських військ до міста (Львова. — *Авт.*) відбувся спокійно, делегації від українського і єврейського населення з квітами вітали радянських солдатів», — згадує о. В. Шетельніцкі⁹.

Галицька інтелігенція, зрозуміло, знала про події в СРСР 20–30-х років. Так, в одному із інтерв'ю респондент зазначає: «Прихід більшовиків був досить для нас несподіваний, і як би сказати, і трохи створив такий стан страху до деякої міри. Тому що ми знали, що там діялось з різних тих книжок, які ще тоді попадали до нас. І сподівались, що, мабуть, кращого не можна буде сподіватися, тільки те, що вже таки на Україні творилося, воно могло повторитися в нас»¹⁰. Дехто своє ставлення до нових політичних змін в регіоні формував у відповідності з попереднім досвідом. «На самоті згадував 1920 рік, — пише польський священик З. Бізунь. — У родинних Підгайцях я пережив тоді пару тижнів із більшовиками... Не дуже цим тоді

переймався, бо мав лише 13 років; дуже цікавили мене фільми, які вечорами показували на ринку. Однак батько не дозволяв мені виходити пізно увечері до міста, але від інших хлопців чув, що фільми ті були антирелігійні... Бачив на власні очі реквізиції багатих магазинів і складів, був свідком, коли якийсь «командір» приклав нашому сусіду, купцю-єврею, револьвер до скроні, наказуючи, щоб виказав, де він сховав шкіру на черевики... Ці декілька тижнів пам'ятаю як час великої бідноти... Ожили в пам'яті почутті розповіді о. Я. Чепляка*, розстріляного о. [К.] Будкевича**, різні відомості з преси про Радянський Союз, Сталіна, табори, голод на Україні, колгоспи і націоналізацію, закриття костелів і церков»¹¹.

Проте, як підкреслює у своїх спогадах ректор Станіславської греко-католицької семінарії А. Бойчук, частина місцевої інтелігенція ще надіялась, «що якби навіть більшовики прийшли, то вони були б тепер, а ще у нас, трохи інакші, ніж в Росії і на Україні...»¹². Інша — почала лаштуватися на виїзд до німецької зони окупації, бажаючи уникнути переслідувань з боку радянської влади. «Довідався тієї ночі від греко-католицьких законних сестер, що виїхали їхні священики з Вишнівця, Зарваниці та близьких околиць. Вони прийшли сповідатися. Всі були готові до мученицької смерті за віру і Христа», — записано о. Й. Янчарським у його щоденнику 17 вереснем 1939 р.¹³ о. І. Кубай так пояснює свій виїзд: «Мені товариш з організації відразу порадив, що я чим скоріше, ще поки вони не розібралися тут добре, не зорієнтувалися добре, НКВД, щоб я тікав. І я виїхав за границю...»¹⁴. До кінця цього ж року на територію Генерального губернаторства перебалося понад 20 тис. українців¹⁵.

Аналіз спогадів засвідчує неоднорідність оцінок щодо нових політичних змін у регіоні також у середовищі польської інтелігенції. Чимало підприємців, банкірів, землевласників, вищих державних урядовців, священиків, офіцерів, функціонерів політичних партій та організацій, поки існувала така можливість, негайно емігрували. «До Польщі вскочила більшовицька армія... Отці єзуїти і парох вирішують: утікаємо. А я залишаюсь. Не рушу

* Чепляк Я., о. (Cieplak J., ks.) — з 1914 р. адміністратор римо-католицької Могилевської архієпархії. Двічі був арештований радянською владою в 1920 та 1922 рр. У 1923 р. засуджений у Москві до смертної кари, яка була замінена 10 роками ув'язнення. Звільнений у 1924 р., виїхав до Риму, звідти до США. З 1925 р. — єпископ Віленський. Помер від запалення легенів 25.03.1926 р.

** Будкевич К., о. (Budkiewicz K., ks.) — з 1917 р. член Суспільної ради, з 1921 р. — голова Комісії захисту і ревіндикації костельного майна при римо-католицькій курії Могилевської архієпархії. Засуджений у 1923 р. разом з єпископом Я. Чепляком і 13 іншими священиками до смертної кари за контрреволюційну діяльність, страчений 31 березня 1923 р. в Москві.

звідси ні на крок. Роздумую собі: і куди вони доїдуть? Більшовицькі авто швидші...»¹⁶. Реальність військової поразки підштовхнула частину польської еліти до того, щоб трактувати дії СРСР як менше зло, ніж загрозу німецької окупації. «Інші однак твердили, що советські війська не перебувають у стані війни з Польщею і не опустяться до вбивств, які могли б тут стати реальністю за німецьких гестаповців», — згадує о. В. Шетельницькі¹⁷. Однак «були й такі, які б хотіли бачити у Львові німців»¹⁸. У цілковитій розгубленості перебували біженці з центральних і західних воєводств Польщі: врятувавшись від однієї небезпеки, вони відразу потрапляли до іншої.

Більшість сільського населення, незалежно від національності, зайняло вичікувальну позицію, яка була зумовлена не стільки ідейно-політичними поглядами, як інстинктами самозбереження, консерватизмом чи інертністю.

Безвладдя декількох днів лише розпалювала давні етнічні протиріччя. «Положення в селі стає ще більше напруженим. Врешті 17 вересня чуємо через радіо голос з Москви: «Червона армія переходить Збруч, на захист єдинокровних братів українців», — записано в зошитах о. П. Олійника¹⁹. На питання «Від кого?» кожен з галичан знаходив свою відповідь. Так, у спогадах польського духовенства простежується паніка в очікуванні міжетнічних заворушень та самосудів із боку українців. Як свідчить о. З. Бізунь, він на власні очі бачив, як відомі йому сусіди-українці збирали зброю, амуніцію, яку залишили польські солдати при відступу, і виносили під плащами»²⁰.

Передчуття не були марними. У низці місцевостей все ж таки дійшло до відкритих виступів, які в спогадах греко-католицького духовенства інколи називаються «революціями». о. П. Олійник описує деякі з тих, що відбулися в районі с. Августівки. «У понеділок вечором ми побачили великі зарева вогню в напрямі Глинної і Якубівців (коло Олесина). Це тоді горіли садиби польських колоністів і відбувався бій українських хлопців з довколишніх сіл з стшельцями в Якубовцях, в якому загинуло понад 60 мазурів»²¹. Священик відкидає будь які припущення зв'язку цих заворушень з «комуністичним фронтом», пояснюючи події звичайною помстою за смерть українця. На підтвердження своїх роздумів священик додає: «В селі Конюхах «революція» вбила трьох старих жидів»²². Варто наголосити, що такі явища не набули повсюдного характеру. «У самій Августівці до приходу червоної армії було тихо... Жидівську родину оберігали два сусідуючі з нею господарі. Утікачі з Польщі перебували в селі 2 дні під надійною опікою і в вівторок пополудні подалися на Зборів під опіку радянської влади і ніхто з мазурів з колонії і з місцевих латинників не потерпів»²³.

Враховуючи ці обставини, стає зрозумілим полегшення, з яким зустрів о. З. Бізунь радянського патрульного на вулицях Львова. «...Віддихнули ми

трохи. Не буде жодних нападів, авантюр, самосудів»²⁴. Подібні нотки звучать у згаданих зошитах о. П. Олійника, який висловлював радість з приводу придушення «революції» в його парафії самими вірними, що «не дало причин карати злочинців. А от в сусідньому селі... за це потім було повішено в Тернополі 3 людей, а 14 засуджено до 10 років»²⁵. Більшість погоджувалась із думкою, що краще вже «якась влада, ніж тотальний хаос».

«Вони, їдучи битим шляхом, як тільки помітили кого-небудь із місцевих людей, старших чи дітей, підносили долоні вгору і сильним голосом здоровили всіх — «здравствуйте!»... Прийшло те, чого ніхто не сподівався... не бажав собі... чого так дуже боявся», — описує свою першу зустріч з радянськими солдатами о. М. Дидра у власному щоденнику²⁶. «Перед моїми очима висить на стіні хрест із Розп'ятим Спасителем. Звертаюсь молитвою до Нього... Мої уста прошепотіли: — Всемогутній Боже, у Твоїх Руках усесвіт і найменша порошинка. Твоя опіка над усім... і надо мною. Нехай діється Твоя Воля!»²⁷.

Без тіні страху дитячі спогади о. І. Огурка про аналогічні події у вересні 1939 р. «Через вікна ми побачили, що іде військо, Червона армія... Бачили, що були в таких шльомах, великі зірки червоні і такі чубчики. А нам, дітям, то було дуже дивно, бо ми такого ніколи не бачили... Забрали всі свої торби зі школи і біжимо за тими солдатами, що ідуть. Підійшли до палацу, а військо ввійшло в той фільварок і до цього палацу... панів вже не було... І на клумбі палився вогонь і в той вогонь кидали, так пригадую собі, дуже гарні якісь образи, картини з позолоченими рамками.. а так, як Червона армія прийшла, то люди не боялися, вони людям нічого не робили, спочатку нічого не робили», — пригадує священник²⁸.

Аналізуючи джерела, можна виділити декілька моментів, які найбільш вразили духовенство у перші дні становлення радянської влади. Їхнє поєднання відображає певний образ «радянської людини зі Сходу», що сформувався у свідомості не лише греко-католицьких та римо-католицьких священників, а й більшості їхніх вірних.

«В найближчих днях після приходу Червоної армії до Галичини воєнні (солдати) розкупили по всіх магазинах Зборова, Поморян, Козови, Бережан буквально всю шкіру на взуття і мануфактуру. А вслід за воєнними позаливало наші містечка зі сходу жіноцтво одіте в кропив'яних сорочках і таких юбках та заялзених куфайках. В кожному місті до двох тижнів після приходу червоних можна було купити по магазинах лише махорку (крупки) і сірники (спічки), — описує свої враження о. П. Олійник. — І тому сразу дотепні селяни злобно насміхалися, що від нас визволених братів-українців, вивозять москалі ешелонами юхт-бокс*, а від себе привозять крупки і

* Юхт-бокс – лайкова шкіра.

спічки»²⁹. Змальована картина перегукується із свідченнями інших українських та польських священиків³⁰.

Скуповування речей в магазинах без розбору офіцерами та комуністичними функціонерами, бідність убрання пересічних громадян із УРСР, які прибули разом із радянськими військами, є серед найчастіше згадуваних характеристик при описі «визволителів», «советів», «прибулих зі Сходу». Невідповідність обіцянок про «щасливе, квітуче майбутнє» в пропагандистських листівках, що масово розкидалися із радянських літаків³¹, та реально побаченої бідноти глибоко врзалося в пам'яті галичан, насторожувало, викликало ще більшу недовіру до нової влади.

Негативного до образу радянського солдата додавали крадіжки і відкриті грабунки населення за їхньої участі. «Минуло досить часу, поки ми, домашні, очуналися від невиданної гостини. Одні одному розказували, що робили «визвольники» в їхніх кімнатах. З розмови дізналися, що кожному забрали подібні речі... Мені одному вдалося заховати годинник і бритву... Отак виглядала моя перша зустріч з большевицькими «визволителями», — зазначає з обуренням о. М. Дидра. — Так вони привіталися з ченцями на Ясній Горі в перші дні визволення села Гошова»³².

Постійно звертала на себе увагу також поведінка «советів» на постої (їхній побут, їжа, режим дня тощо). У спогадах найчастіше характеризується як «дивне» відсутність будь-якої економії та намагання заощадити, що проявлялись, на думку духовенства, в бездумному використанні всього від військової амуніції до комунальних благ. Описуючи нових постояльців, яких було приділено на проживання до римо-католицької семінарії у Львові, о. С. Бізунь наголошує: «За деякий час клерики зауважили — знали зрештою ми про це всі — що ці офіцери ніколи не вимикають світла. Дивувало нас, що лампи палають і в день, і в ночі. Пізніше переконалися ми, що звичка не заощаджувати струму, води, машин та іншого проявлялась у багатьох справах і речах. Дуже нас це в той час дивувало»³³.

Центральне місце у спогадах, датованих першими місяцями після зміни влади, посідає інформація про ставлення новоприбулих до релігії, церкви та священиків, що є зрозумілим, враховуючи соціальний статус їхніх авторів. «39-й рік для нас, коли прийшли перші визволителі в дужках, дуже тяжко було. В перших, практично, днях ми були виселені з хати з плебанії... Потім прийшов туди один селянин, господар, який жив самото... запропонував нам іти жити» — згадує син о. М. Землинського³⁴.

Духовенство та чернецтво часто відмічали зневажливе ставлення до себе з боку радянських офіцерів та солдат. «Сутана, — зазначає о. С. Бузунь. — викликала дотепи, злі зауваги»³⁵. Ці відмітки носять переважно загальний характер, наділяючи таким чином всіх «советів» атеїстичними поглядами. Водночас спогади уміщують розповіді, що найчастіше подаються як

виняток, про конкретних осіб з радянських військових, комуністичних функціонерів, вчительства, які з повагою ставилися до парохів, попереджували про небезпеку³⁶, навіть прохали хрещення³⁷.

о. М. Дидра, під час опису пограбування радянськими військами Гошівського монастиря у вересні 1939 р. у своєму щоденнику, записав: «Запримітили мене. Одному з-під блюзи білів шматок полотна... ще інший тримав у році золоту ложечку, що нею священник причащає вірних. Тож я зараз із скаргою до командира, щоб віддали крадені речі.

— Пробачте, — сказав командир. — вони не розуміють, що це святиня, церква. Може вперше побачили таке!... Вояки на наказ командира віддали вкрадені речі з каплиці»³⁸.

Духовенство знаходило пояснення такої різкої, на їхню думку, різниці між «ними і нами» в особливості виховання, культурних цінностей і світогляду. Останнім поштовхом до такого висновку, наприклад, для о. С. Бізуня стала пропозиція одного професора з Києва замалювати унікальні фрески Я. Розена в каплиці при римо-католицькій семінарії у Львові, щоб створити «ідеальну» аудиторію для лекцій на медичному факультеті³⁹.

Для о. П. Олійника, сільського священника, нерозуміння місцевих людей новою владою стало очевидним після мітингів про переділ власності у його парафії. «На мітингах представник району уболівав, що в селі знаходиться одна сім'я, що немає власної корови, а зате з кільканадцять господарів, що мають по дві, а то і три корови на обістю. «За радянської влади таке положення нестерпне!» — гукав представник. Однак в селі не було забрано корови в того хто мав їх по три, бо цей один в селі безкоровний господар рішуче відказався брати собі корову, бо з нею багато клопоту і від нарізу землі також відказався, бо мав свої 4 морги і це йому вистачало... І село за нової влади докорінно переродилося. Якщо попередніми роками в селі ніхто не бачив п'яного чоловіка на забаві, на весіллі, ні на празнику, то тепер стала «воля» як колись після скасування панщини. На купно ґрунту не треба тепер щадити, бо той відберуть що маєш, значить, гуляй душа!»⁴⁰.

Цю різницю помічали й комуністичні функціонери. Побачивши здивування в очах духовенства після чергового пропагандистського гасла, комуніст Шнелліг*, в управлінні якого перейшло майно римо-католицької семінарії в Львові, справедливо підмітив: «Коли ви танцювали танго, ми — комуністи — будували танки!»⁴¹.

Усвідомлення змісту таких звичних для галичанина понять як власність, свобода вибору, повага до церкви та її святинь серед представників нової влади було швидше винятком, ніж правилом. «Наша зустріч з більшовиками

* Ініціали не встановлено.

була зустріччю двох культур... в яких діють інші моральні, політичні й економічні закони», — підсумував свого часу о. д-р Г. Костельник⁴². Перебування радянської влади на території Східної Галичини в 1939–1941 рр. закарбувалося у свідомості переважної більшості українців і поляків як одне з найбільш негативних психологічних переживань та відіграло значну роль у формуванні їхнього ставлення до нової влади в перші місяці німецької окупації цього регіону.

¹ Варій М. Загальна психологія. — К., 2007. — С. 286.

² Дирда М., о. Василяни під большевиками. Коментар о. А. Пекара ЧСВВ // Світло. — 1983. — Березень–листопад.

³ Дирда М., о. Шляхом священника 1933–1946 рр. — Нью-Йорк, 1978. — 104 с.

⁴ Олійник П., о. Зошити. — Київ, 1995. — 191 с.

⁵ Szetelnicki W., ks. Arcybiskup-wygnaniec Eugeniusz Baziak Metropolita lwowski. — Kraków, 1989. — 205 s.

⁶ Anczarski J. ks. Kronikarskie zapisy z lat cierpień i grozy w Małopolsce Wschodniej. — Lwów–Kraków, 1998. — 566 s.

⁷ Bizuń S., ks. Historia krzyżem znaczone. Wspomnienia z życia Kościoła katolickiego na Ziemi Lwowskiej 1939–1945 / Opr. ks. J. Wołczański–Lublin, 1993. — 385 s.

⁸ Див. зокрема: Polacy na Wschodzie mówią o sobie / Opr. ks. Robert Guz. — Lublin, 2000. — 353 s.

⁹ Szetelnicki W., ks. Arcybiskup-wygnaniec... — S. 62.

¹⁰ Архів Інституту історії Церкви (далі — АІЦ). — Ф. П-1: Персоналії, оп. 1, спр. 175. Інтерв'ю з Є. Чубатим про діда о. С. Сеньківського від 26.07.1993, с. Великі Гаї, Тернопільська область. Інтерв'юер: Я. Стоцький. — Арк. 14.

¹¹ Bizuń S., ks. Historia krzyżem znaczone... — S. 49–50.

¹² Бойчук А. Мої переживання під більшовиками 1939–1940 // На християнській ниві. Спомини. — Нью-Йорк, 1978. — С. 107.

¹³ Anczarski J., ks. Kronikarskie zapisy... — S. 26.

¹⁴ АІЦ. — Ф. П-1: Персоналії, оп. 1, спр. 192. Інтерв'ю із о. І. Кубієм від 10.04.1993, с. Зимна Вода, Львівська область. Інтерв'юер: Г. Щерба. — Арк. 2.

¹⁵ Луцький О. Політична еліта Західної України в період утвердження сталінського тотального режиму (1939–1941 рр.) // Національна еліта та інтелектуальний потенціал України. — Львів, 1996. — С. 206

¹⁶ Anczarski J., ks. Kronikarskie zapisy... — S. 25.

¹⁷ Szetelnicki W., ks. Arcybiskup-wygnaniec... — S. 62.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Олійник П., о. Зошити. — С. 66.

²⁰ Bizuń S., ks. Historia krzyżem znaczone... — S. 49.

²¹ Олійник П., о. Зошити. — С. 66.

- ²² Там само. — С. 67.
- ²³ Там само. — С. 66.
- ²⁴ *Bizuń S., ks. Historia krzyżem znaczonea...* — S. 52.
- ²⁵ *Олійник П., о. Зошити.* — С. 67.
- ²⁶ *Дирда М., о.квітень.* — С. 145.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ АПЦ. — Ф. П-1: Персоналії, оп. 1, спр. 739. Інтерв'ю з о. І. Огурком від 20.10.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. — Арк. 2–3.
- ²⁹ *Олійник П., о. Зошити.* — С. 67–68.
- ³⁰ *Див. зокрема Bizuń S. Historia krzyżem znaczonea...* — S. 54; о. М. Дирда. Василяни під большевиками // Світло. — 1983. — липень–серпень. — С. 259 та інші.
- ³¹ *Шептицький А., архієп.* Про більшовизм. 6 жовтня 1941 р. // Західна Україна під більшовиками ІХ.1939–VІ.1941 / За ред. М. Рудницької. — Нью-Йорк, 1958. — С. 13.
- ³² *Дирда М., о.* Василяни під большевиками // Світло. — 1983. — квітень. — С. 146.
- ³³ *Bizuń S., ks. Historia krzyżem znaczonea...* — S. 61.
- ³⁴ АПЦ. — Ф. П-1: Персоналії, оп. 1, спр. 403. Інтерв'ю з Л. Землинським про його батька о. М. Землинського від 14.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. — Арк. 7.
- ³⁵ *Bizuń S., ks. Historia krzyżem znaczonea...* — S. 83.
- ³⁶ АПЦ. — Ф. П-1: Персоналії, оп. 1, спр. 369. Інтерв'ю з о. В. Савчинським від 13.06.1994, м. Самбір, Львівська область. Інтерв'юер: Л. Купчик. — Арк. 9.
- ³⁷ АПЦ. — Ф. П-1: Персоналії, оп. 1, спр. 338. Інтерв'ю з о. С. Цибраном від 26.03.1993, м. Ходорів, Львівська область. Інтерв'юер: Б. Гудзяк. — Арк. 15.
- ³⁸ *Дирда М., о.* Василяни під большевиками // Світло. — 1983. — Квітень. — С. 146.
- ³⁹ *Bizuń S., ks. Historia krzyżem znaczonea...* — S. 67–68.
- ⁴⁰ *Олійник П., о. Зошити.* — С. 67, 69–70.
- ⁴¹ *Bizuń S., ks. Historia krzyżem znaczonea...* — S. 65.
- ⁴² Західна Україна під більшовиками ІХ.1939–VІ.1941 / За ред. М. Рудницької. — Нью-Йорк, 1958. — С. 26.

В статтє на основани анализи воспоминаний греко-католического и римско-католического духовенства автор выделяет особенности восприятия советской власти украинским и польским населением Восточной Галиции (осень 1939 г.).

Ключевые слова: *воспоминания, греко-католическое духовенство, римско-католическое духовенство, советская власть, Восточная Галиция, начальный этап войны.*

Based on the analysis of memories of the Greek Catholic and Roman Catholic clergy, the author tries to establish the features of Ukrainian and Polish population's perception of the Soviet power in Eastern Galicia (Autumn 1939).

Keywords: *memories, Greek Catholic clergy, Roman Catholic clergy, Soviet power, Eastern Galicia, at the initial stage of the war.*

ТЕМАТИКА ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ 1949–2009 РР.

Ця стаття присвячена з'ясуванню рівня наукової розробки історії антифашистського руху Опору в Україні в дисертаційних дослідженнях. У статті здійснюється змістовний та порівняльний аналіз дисертацій, робляться деякі кількісні підрахунки, описується процес вивчення історії руху Опору, встановлюються тенденції та популярна тематика наукових пошуків, окреслюються напрямки подальших досліджень.

Ключові слова: дисертація, антифашистський рух Опору в Україні, історіографічний аналіз.

Відзначаючи 65-річчя Перемоги над нацизмом, слід зазначити, що важливий внесок у цю Перемогу здійснили учасники радянських, українських, польських підпільно-партизанських формувань, а також цивільне населення, що чинило стихійний спротив окупантам. Але навіть через 65 років після війни ми продовжуємо говорити, що вивчення цієї теми ще далеке від завершення. Попри постійну й особливу увагу партійно-державних органів Радянського Союзу до історії підпільно-партизанського руху, головна їх увага зверталася не на наукову розробку проблеми, а на пропаганду переваг радянського ладу. З огляду на це, більша увага приділялася публіцистиці, науково-популярним книгам та мемуарам. Наукові дослідження губилися у потоці ненаукової і, часто-густо, недостовірної інформації. Значною мірою ця традиція успадкована в незалежній Українській державі, коли за помпезним святкуванням Перемоги над фашизмом часто не проглядається реальне бажання встановити історичну істину щодо боротьби антифашистів проти нацистського поневолення у 1939–1944 роках. Реальну картину уваги радянської та української держави, наукових установ і дослідників до історії антифашизму в Україні допоможуть встановити кількісні показники наукової діяльності в цьому напрямку.

Хоча з даної тематики оприлюднено величезну кількість фундаментальних колективних праць, монографій і статей, все ж основу наукового дослідження історії антифашистського руху Опору в Україні складають дисертаційні дослідження. Проте останній історіографічний аналіз таких дисертацій проводився у 1958 році¹. Дана стаття включає аналіз дисертацій,

що частково або повністю присвячені дослідженню антифашистської боротьби в Україні і були захищені в СРСР, незалежній Україні та Російській Федерації у період 1949–2009 рр.

Впродовж сорока семи післявоєнних років існування СРСР (1949–1991 рр.) було захищено лише 22 дисертації з даної тематики, а за 18 років незалежності України — уже 47. Причому особливо цей процес активізувався у двохтисячних роках — 39 дисертаційних досліджень. Причому у 2004 було захищено 5, у 2003 — 6, а у 2005 і 2006 роках — по сім дисертацій, що стосуються руху Опору. Очевидно, що з плином часу увага істориків до даної тематики не послаблюється, і саме в незалежній українській державі створено основний дисертаційний доробок з історії руху Опору в Україні.

За період з 1949 по 2009 роки захищено 7 докторських та 62 кандидатські дисертації, що стосуються історії антифашистського руху Опору в Україні. Важливим елементом наукових досліджень є докторські дисертації, що вивчають історичну проблематику більш комплексно, узагальнено та пропонують не тільки опис історичних подій та їх авторське тлумачення, але й теоретично осмислюють минуле. Перша докторська дисертація, що стосується даної тематики, була захищена А. Чайковським у 1991 р., а три останніх — у 2006 р. Жодна з них спеціально не присвячена антифашистській боротьбі².

Основою для подальших наукових розвідок мають стати джерелознавчі та історіографічні дослідження, проте поки що з джерелознавства та історіографії руху Опору в Україні не захищено жодної спеціальної роботи. Хоча значною мірою даної проблематики торкаються історіографи Н. Бельдюгін, С. Демидов і Я. Примаченко³ та джерелознавці В. Ковальчук і М. Денисюк⁴.

Що стосується місця захисту дисертацій, то безумовним лідером тут є Київ — 34 дослідження. Услід за Києвом ідуть Львів (13 праць) та Чернівці (4 дослідження). Крім Києва, найбільшу кількість робіт, представлено в Західній (19 захистів у Львові, Чернівцях⁵, Івано-Франківську⁶, Ужгороді⁷) та Південно-Східній Україні (10 захистів у Дніпропетровську⁸, Донецьку⁹, Луганську¹⁰, Одесі¹¹, Харкові¹², Запоріжжі¹³). Крім того, три дисертації було захищено у Москві¹⁴ та по одній — у Санкт-Петербурзі і Кишиневі¹⁵.

Очевидним є дисбаланс, коли половина дисертацій захищається у столиці, а також більший інтерес дослідників до руху Опору в західно-українських наукових центрах. Такий підрахунок приводить до висновку, що на регіональному рівні вчені та наукові установи приділяють недостатньо уваги висвітленню антифашистської боротьби в тилу окупантів. Подібний дисбаланс негативно позначається на тематиці досліджень, на розвитку місцевих наукових кадрів та шкіл. Як наслідок, відсутні

дисертаційні дослідження з історії руху Опору у Вінницькій, Черкаській, Закарпатській, Київській, Чернігівській та Сумській областях. І це притому, що три останні області мали потужні підпільно-партизанські формування з масовою підтримкою населення. За радянських часів лише одне дисертаційне дослідження було присвячено західному регіону нашої держави¹⁶, а от у незалежній Україні таких досліджень знайшлося 16, причому 14 з них — після 2000 року. Серед західних регіонів найбільшу цікавість дослідників викликають Галичина (4 дисертації¹⁷) і Волинь (5 дисертацій¹⁸).

Певним парадоксом виглядає те, що більш повно дослідженою є історія руху Опору у степових регіонах (16 дисертацій, з яких 9 захищено в незалежній Україні¹⁹). Тобто там, де цей рух був менш активним, ніж у заліснених північних областях України. Натомість лише дисертація В. Жилюк стосується Житомирської області, та й вона не висвітлює діяльності радянських партизан і підпільників²⁰.

Деякі дисертаційні теми з регіональної тематики явно застаріли і потребують нового осмислення. Наприклад, до історії радянської підпільно-партизанської боротьби у Хмельницькій області дослідники востаннє зверталися у 1949 році²¹, на Полтавщині — у 1969 р.²², а на Кіровоградщині — у 1972 р.²³

Слабким місцем наукового доробку з історії антифашистської боротьби в Україні є надзвичайно мала кількість робіт, присвячених видатним учасникам Опору. За наявності великої кількості легендарних партизанських ватажків та діячів підпілля, увагу дослідників заслужили лише четверо²⁴. Причому всі роботи захищені в період 2001–2007 рр., стосуються виключно діячів українського руху Опору, жодна робота не присвячена спеціально антифашистській діяльності цих особистостей, а про представників радянського руху Опору за 65 післявоєнних років дисертацій не написано взагалі. Поза увагою дисертантів досі залишаються С. Ковпак, О. Федоров, О. Сабуров, М. Наумов, Д. Медведєв, П. Вершигора, Р. Шухевич, В. Кук, Є. Стахів та багато інших.

Тематичний аналіз дисертацій показав, що 38 робіт включають у себе вивчення антифашистської діяльності ОУН–УПА (причому 10 з них присвячені антифашистській боротьбі ОУН–УПА²⁵), 38 праць досліджують боротьбу радянських підпільників і партизан (з них 7 дисертацій спеціально присвячені боротьбі радянського підпілля²⁶), тільки 3 роботи містять дослідження польського руху Опору в Україні²⁷, а ще дві стосуються діяльності «бульбівців»²⁸. На жаль, жоден дисертант не обрав об'єктом дослідження стихійний спротив цивільного населення німецько-фашистським окупантам. Хіба що один підрозділ дослідження Г. Голиша «Участь юних українців у підпільній боротьбі та спонтанних формах руху Опору» торкається даної проблеми²⁹. Важливо також зауважити, що 6 дисертацій³⁰

досліджують одночасно як радянський, так і український рух Опору, а 2 дисертації³¹ присвячені комплексному вивченню радянського, українського та польського руху Опору на території України.

Загалом динаміка захисту дисертацій, частково або повністю присвячених дослідженню радянського руху Опору, є такою: у 50-х роках ХХ століття захищено 3 дисертації, у 60-х — 4, у 70-х — 4, у 80-х — 5, у 90-х — 7, у 2000–2009 роках — 9 дисертацій. Як бачимо, кількість таких досліджень у незалежній Україні не тільки не зменшилася, а навіть зростає. Ще в більшій мірі це стосується антифашистської боротьби ОУН–УПА. В СРСР було написано багато псевдонаукових та науково-популярних монографій про діяльність ОУН–УПА, але не створено жодної справжньої наукової роботи. Перша дисертація з антифашистської боротьби ОУН–УПА з'явилася у 1995 році³², а у 2005 році таких дисертацій було вже сім.

Зрозуміло, що деякі теми не стали предметом дисертаційних досліджень тому, що на ці теми були написані наукові монографії³³. Однак, ані дисертації, ані монографії ще далеко не вичерпали теми для вивчення історії руху Опору в Україні. Наприклад, на свого дослідника чекає вивчення антифашистської діяльності в окупаційних військах Німеччини, Румунії, Угорщини та Італії на території України. Про участь словацьких солдат у русі Опору писав І. Гречуха³⁴. Нагальним питанням історії антифашистської боротьби залишається встановлення правдивих кількісних показників руху Опору: число учасників, соціальний склад, завдані ворогу втрати (особливо економічні збитки, кількість окупаційних військ, що відтягували на себе партизани і підпільники), власні втрати.

Далеким від завершення є написання історії польського і єврейського руху Опору в Україні, стихійного спротиву цивільного населення, церковно-релігійного опору, ролі розвідувально-диверсійних та організаторських груп у розвитку радянського підпілля і партизанки. Немає комплексних досліджень з історії партизанських рейдів. Дуже потрібною для розуміння особливостей розвитку руху Опору є наукове дослідження контрзаходів окупантів у боротьбі з антифашистами, яке б включало антипартизанські каральні заходи, боротьбу з підпіллям та особливості режиму окупації (пропаганда, чистки серед радянського партійно-державного активу, політика протиставлення національних і соціальних груп, заручництво, колективна відповідальність, система документації та охорони важливих об'єктів, пропускний режим, комендантська година, примусове вивезення молоді до Німеччини тощо). Відсутні дисертації з вивчення повсякденного життя партизанів та підпільників, їх духовних, моральних, матеріальних уподобань, особистих та соціальних взаємин.

Таким чином, з 1949 по 2009 роки захищено 69 дисертацій, які спеціально або частково присвячені вивченню історії антифашистського руху

Опору в Україні. Ці дослідження значно поглибили наукову розробку проблеми. Приблизно половина робіт присвячена радянському, а друга половина — українському рухові Опору. Зі здобуттям державної незалежності України, процес наукових пошуків з даної тематики поживався: кількість захищених дисертацій є вдвічі більшою, ніж за радянський період. Разом з тим, багато аспектів історії руху Опору (стихийний спротив населення, антипартизанська війна, партизанські рейди, видатні антифашисти, мікроісторія руху Опору та інші) ще не повністю розроблені і чекають на свого дослідника.

¹ Данилюк М.З., Сафонова Є.В., Черченко А.П. Огляд дисертацій, присвячених підпільній боротьбі і партизанському руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. — 1958. — № 6. — С. 103–110.

² Чайковский А.С. Помощь советского тыла в организации народной борьбы против фашистских захватчиков на временно оккупированной территории СССР 1941–1944 гг. (На материалах Украинской ССР): Автореф. дисс... д-ра ист. наук / Ин-т истории Украины АН УССР. — К., 1991. — 36 с.; Льюшин І.І. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939–1945 рр.): Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Ін-т історії України. — К., 2003. — 504 с.; Трофим'як Б.Є. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини (друга пол. XIX ст. — перша пол. XX ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Л., 2003. — 40 с.; Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр.: Дис... док. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. — К., 2005. — 326 с.; Веденєєв Д.В. Діяльність спеціальних підрозділів Організації Українських Націоналістів і Української Повстанської Армії (1920–1950 рр.): Дис... д-ра іст. наук: 20.02.22 / Нац. академія оборони України. — К., 2006; Скоробогатов А.В. Харків у роки німецької окупації (1941–1943): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. — Харків, 2006. — 29 с.; Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату “Україна” та військової зони в період Другої світової війни: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Донецький нац. ун-т. — Донецьк, 2006. — 41 с.

³ Бельдюгин Н.А. Партийное подполье в годы Великой Отечественной войны: Историография исследования: Автореф. дисс... канд. ист. наук / Воен.-полит. акад. им. В. Ленина. — М., 1991. — 23 с.; Демидов С.Ю. Істориографія історії Української Повстанської Армії: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. — Львів, 2004. — 239 с.; Примаченко Я.Л. Північноамериканська істориографія діяльності ОУН і УПА: Автореф. канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Ін-т історії України. — К., 2009. — 20 с.

⁴ Ковальчук В.М. Джерела з історії мережі ОУН(б) і запілля УПА на північно-західних українських землях у другій половині 1942 — на початку 1945 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К., 2005. — 298 с.; Денисюк М.Ю. Мемуарні твори як

джерело до вивчення українського національного руху в час та після Другої світової війни: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. — Львів, 2009. — 20 с.

⁵ *Мизак Н.С.* Південне галицьке Надзбруччя у визвольній боротьбі ОУН, УПА у 1939–1953 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2000. — 223 с.; *Стародубець Г.М.* Місце і роль ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (кінець 1940 — серпень 1943 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2001. — 21 с.; *Дзьобак В.В.* Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2002. — 17 с.; *Фостій І. П.* Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939–1945 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2005. — 23 с.

⁶ *Мазурок В.П.* Самостійницький рух на Волині в 40-х — на початку 50-х років ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника. — Івано-Франківськ, 2006. — 23 с.

⁷ *Сміян К.П.* Волинь в період німецько-фашистської окупації 1941–1944 років: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ужгородський держ. ун-т. — Ужгород, 1996. — 193 с.

⁸ *Шайкан В.А.* КПСС — організатор и руководитель коммунистического подполья в Приднепровье в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.): Дисс... канд. ист. наук. — Днепропетровск, 1989. — 241 с.; *Шайкан В.А.* Деятельность комиссаров партизанских соединений Украины в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.): Дисс... канд. ист. наук: 07.00.01. — Днепропетровск, 1992. — 239 с.; *Слободянюк М. А.* Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941–1944 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Дніпропетровськ, 2002. — 277 с.

⁹ *Бровар О.В.* Партизанський та підпільний рух у Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни (серпень 1941 — вересень 1943 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький нац. ун-т. — Донецьк, 2003. — 235 с.; *Шайкан В.О.* Назв. праця.

¹⁰ *Абакумова В.І.* Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941–1943 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. — Луганськ, 2004. — 24 с.

¹¹ *Дейнека Н.В.* Боротьба підпільників і партизан південно-західної України і Молдавії проти румунського окупаційного режиму (1941–1944 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 2007. — 21 с.

¹² *Скоробогатов А.В.* Назв. праця.

¹³ *Щур Ю.І.* Український визвольний рух на Наддніпрянщині (1920–1955 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький нац. ун-т. — Запоріжжя, 2009.

¹⁴ *Быстров В.Е.* Деятельность Коммунистической партии по организации подполья на оккупированной фашистами советской территории: Автореф. дис... канд. ист. наук. — М., 1970; *Елизаров Б.Н.* Борьба подпольщиков и партизан Украины против немецко-фашистских захватчиков 1941–1942 гг. (На материалах Днепропетровской, Запорожской, Сталинской, Ворошиловградской областей): Автореф. дисс... канд.ист.наук. — М., 1981. — 27 с.; *Бельдюгин Н.А.* Назв. праця.

¹⁵ *Гречуха И.В.* Участие словацких антифашистов в подпольно-партизанском движении в СССР в период Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.): Автореф. дисс ... канд. ист. наук / АН МССР. Ин-т истории им. Я. С. Гросула. — Кишинев, 1990. — 20 с.; *Гозун А.* Деятельность вооружённых националистических формирований на территории западных областей УССР (1943–1949): Дисс... канд. ист. наук: 07.00.01 / Северо-Западная Академия Государственной Службы, — СПб., 2005. — 326 с.

¹⁶ *Комарницкий С.И.* Борьба трудящихся Советской Буковины против фашистских оккупантов в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Автореф. дисс... канд.ист.наук / Ин-т истории Украины АН УРСР. — К., 1970. — 30 с.

¹⁷ *Мизак Н.С.* Назв. праця; *Трофим'як Б.Є.* Назв. праця; *Старка В.В.* Рух Опору в Галичині в 1941–1944 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тернопільський національний педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. — Тернопіль, 2006. — 202 с.; *Полянський Ф.І.* Німецький окупаційний режим і рух Опору на Тернопіллі (1941–1944 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. — Львів, 2009. — 19 с.

¹⁸ *Озимчук О.Б.* Антифашистська боротьба ОУН–УПА в роки Другої світової війни (період 1941–1944 рр.) на матеріалах Волині: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Рівне, 1995. — 200 с.; *Сміян К.П.* Назв. праця; *Стародубець Г.М.* Назв. праця; *Ковальчук В. М.* Назв. праця; *Мазурок В.П.* Назв. праця.

¹⁹ *Филиппов В.К.* Взаимодействие военных советов Воронежского фронта с партизанскими формированиями, местными органами власти в ходе освобождения Левобережной Украины (1943 г.): Дисс... канд.ист.наук: 07.00.01. — К., 1993. — 163 с.; *Турба М. М.* Досвід та особливості партизанських дій у Криму 1941–1944 рр. (Соціально-політичний аспект): Автореф.дис... канд.політ.наук: 23.00.02 / Одеська держ. юрид. академія. — Одеса, 1998. — 17 с.; *Гладуш В.А.* Бойова діяльність антифашистського підпілля Придніпров'я в роки окупації України (червень 1941 — листопад 1943 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Військ. гуманіт. ін-т Нац. акад. оборони України. — К., 2000. — 18 с.; *Слободянюк М. А.* Назв. праця; *Бровар О.В.* Назв. праця; *Горбуров Є.Г.* Рух опору і націоналістичне підпілля на Півдні України та в Криму в період окупації. 1941–1944 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Миколаївський держ. ун-т. — К., 2003. — 232 с.; *Абакумова В. І.* Назв. праця; *Скоробогатов А.В.* Назв. праця; *Дейнека Н.В.* Назв. праця.

²⁰ *Жилюк В.М.* Діяльність ОУН і УПА на Житомирщині в 1941–1955 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2008. — 19 с.

²¹ *Кузовков И.В.* Партизанское движение в Каменец-Подольской области в период Великой Отечественной войны: Дисс... канд. ист. наук / Ин-т истории Украины АН УРСР. — К., 1949. — 285 с.

²² *Самойленко А.П.* Деятельность подпольных партийных организаций Украины в годы Великой Отечественной войны (на материалах Харьковской, Полтавской, Кировоградской областей): Дисс... канд. ист. наук: 07.00.01. — К., 1969. — 21 с.

²³ *Клюенко Д.Н.* Коммунистическое подполье и партизанское движение на Кировоградщине в годы Великой Отечественной войны (август 1941 — март 1944 гг.): Дисс... канд.ист.наук: 07.00.01. — К., 1972. — 239 с.

²⁴ Дзьобак В.В. Назв. праця; Білас Я.І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців: Автореф. дис... канд. іст. наук: 09.00.11 / НАН України; Ін-т філософії ім. Г. Сковороди. — К., 2003. — 19 с.; Онишко Л.В. Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі (30–40-і рр. ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2006. — 20 с.; Марчук В.С. Петро Федун в українському національно-визвольному русі (40–50-і рр. ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2007. — 18 с.

²⁵ Озимчук О.Б. Назв. праця; Гладуш В.А. Назв. праця; Слободянюк М.А. Назв. праця; Бровар О.В. Назв. праця; Горбуров Є.Г. Назв. праця; Абакумова В.І. Назв. праця; Малюга В.М. Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА серед населення окупованої України (1941–1944 рр.): Дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Нац. академія оборони України. — К., 2005; Черномаз Б.Д. Національно-патріотичне підпілля Уманщини у Другій світовій війні (військово-політичний аспект): Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Нац. ун-т «Львівська політехніка». — Львів, 2005. — 18 с.; Старка В. В. Назв. праця; Полянський Ф.І. Назв. праця.

²⁶ Нематий В.И. Партийное подполье юга Украины в годы Великой Отечественной войны (на материалах Николаевской и Херсонской областей): Дисс... канд.ист.наук: 07.00.01. — К., 1964. — 295 с.; Самойленко А.П. Назв. праця; Быстров В.Е. Назв. праця; Елесин Ю. И. Партийное подполье во главе всенародной борьбы за срыв экономических планов немецко-фашистских оккупантов в Приднепровье и Донбассе (1941–1944 гг.): Автореф. дисс... канд.ист.наук. — К., 1982. — 24 с.; Кучер В.И. Боевая деятельность антифашистского подполья на Украине в годы Великой Отечественной войны. 1941–1944: Автореф. дисс... канд. ист. наук / Ин-т истории Украины АН УРСР. — К., 1986. — 32 с.; Шайкан В.А. Назв. праця; Бельдюгин Н.А. Назв. праця.

²⁷ Льюшин І.І. Назв. праця; Старка В.В. Назв. праця; Полянський Ф.І. Назв. праця.

²⁸ Дзьобак В.В. Назв. праця; Стельникович С.В. Ідейно-політичні засади та практика українського національного руху опору Тараса Бульби-Боровця (1941–1944 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. педагогіч. ун-т ім. М. Драгоманова. — К., 2008. — 20 с.

²⁹ Голиш Г.М. Становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни (1941–1945 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. — Черкаси, 2004. — С. 11.

³⁰ Гладуш В.А. Назв. праця; Слободянюк М.А. Назв. праця; Горбуров Є.Г. Назв. праця; Абакумова В.І. Назв. праця; Головка М.Л. Назв. праця; Мазурок В.П. Назв. праця.

³¹ Старка В.В. Назв. праця; Полянський Ф.І. Назв. праця.

³² Озимчук О.Б. Назв. праця.

³³ Шанковський Л. Похідні групи ОУН. — Мюнхен, 1958. — 368 с.; Кучер В.І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944). — К., 1974. — 142 с.; Клоков В.И. Действия партизан Украины на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск. — К., 1984. — 168 с.; Тронько П. Бессмертие подвига. Из истории борьбы комсомольцев и молодежи Советской Украины против немецко-фашистских захватчиков в период Великой Отечественной войны. 1941–1945. — К., 1985. — 240 с.; Клоков В.И. О стратегии и тактике советских

партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941–1944). — К., 1994. — 74 с.; Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. — К., 1999. — 287 с. тощо.

³⁴ Гречуха И.В. Назв. праця.

Эта статья посвящена определению уровня научной разработанности истории антифашистского движения Сопротивления в Украине в диссертационных исследованиях. В статье осуществляется содержательный и сравнительный анализ диссертаций, делаются некоторые количественные подсчеты, описывается процесс изучения истории движения Сопротивления, определяются тенденции и популярная тематика научных поисков, очерчиваются направления дальнейших исследований.

Ключевые слова: диссертация, антифашистское движения Сопротивления в Украине, историографический анализ.

This paper deals with the level determination of the scientific readiness of history of the anti-Nazi resistance movement in Ukraine in the dissertation researches. The paper contains an intensional analysis and comparative analysis, some quantitative counts are done, the process of the resistance movement study is characterized, tendencies and popular subjects of scientific researching are determined, directions of further researches are outlined.

Keywords: dissertation, anti-Nazi resistance movement, analysis of historiography.

БОЙОВІ ДІЇ НА ФРОНТАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК 355.432.1

Валерій Грицюк
(Київ)

ОПЕРАЦІЇ З ОТОЧЕННЯ УГРУПОВАНЬ НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК НА УКРАЇНІ

У статті взяті до аналізу Корсунь-Шевченківська та Проскурово-Чернівецька фронтові наступальні операції на оточення противника здійснені радянськими військами взимку та весною 1944 року.

Ключові слова: Друга світова війна, оборонна операція, Корсунь-Шевченківська наступальна операція, Проскурово-Чернівецька наступальна операція.

Операції на оточення і знищення противника є вищою формою військового мистецтва. Вважається, що її започаткував карфагенський полководець Ганнібал, армія якого оточила та знищила римське військо в битві під Каннами 2 серпня 216 р. до н. е.

В жодній війні минулого не було такої кількості операцій на оточення великих угруповань противника, як у Великій Вітчизняній війні. Всі операції на оточення, проведені в роки зазначеної війни, відрізнялися небувалим розмахом як за кількістю військ і техніки, що брали в них участь, так і за часом (темпом) і простором. Кожна з них за своєю організацією і проведенням не була схожа на попередню. У кожній операції завжди були свої певні особливості. До аналізу запропонованої воєнно-історичної розвідки взято фронтові наступальні операції радянських військ, проведені взимку та весною 1944 року на Правобережній Україні в рамках Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції.

Наступальні операції на Правобережній Україні у військово-історичній літературі описані не рівномірно. Одні з них досить широко представлені в історіографії, інші — навпаки — мають обмаль як історичних джерел, так і наукових студій їм присвячених. Загальний хід і результати бойових дій проаналізовано досить повно, проте мистецтво оточення досліджується в основному з досвіду однієї Корсунь-Шевченківської операції. Досвід же

інших операцій на оточення, як правило, не узагальнюється. При аналізі бойових дій головна увага приділяється територіальним успіху, а причини і обставини, що перешкодили завершити оточення і знищення противника, вивчаються недостатньо. Так, за каталогом, складеним у 1988 році Корсунь-Шевченківській операції було присвячено 79 робіт, тоді як по всіх 10 операціях, проведених у рамках стратегічного наступу, зареєстровано 185 публікацій, у тому числі по найбільшій з них, Проскурівсько-Чернівецькій — всього 11.

Автором статті вперше робиться спроба комплексно висвітлити незавершені операції на оточення, які проводились радянськими військами на території України взимку та весною 1944 року.

Планування і підготовка операцій радянських військ на 1944 р. почалися з листопада 1943 р., тобто у ході завершення попередньої кампанії. Майбутні завдання стали предметом обговорення в Ставці Верховного Головнокомандування. Операції цього періоду війни отримали назву «десяти сталінських ударів», стратегічна наступальна операція на Правобережній Україні визначалася головною у зимовій кампанії 1943–1944 рр. та планувалася другою¹. Координація дій військ покладалася на представників Ставки ВГК: 1-го та 2-го Українських фронтів — Маршала Радянського Союзу Г. Жукова; 3-го та 4-го Українських фронтів — Маршала Радянського Союзу О. Василевського.

Військово-політичне керівництво III-го рейху також визначилося в зосередженні основних зусиль на південній ділянці фронту. З метою реалізації воєнно-політичних планів наприкінці 1943 року на Україні були зосереджені найпотужніші угруповання військ: понад 4 млн. військовослужбовців з обох сторін, 45 тис. гармат та мінометів, 4 тис. танків та майже 4 тис. літаків. Закінчувалась підготовка однієї з найбільших стратегічних операцій Другої світової війни.

Готуючи великі наступальні операції, Ставка вжила заходів до посилення Українських фронтів резервами, бойовою технікою і матеріально-технічними засобами. Наприклад, 1-й Український фронт у листопаді–грудні 1943 р. одержав дві загальновійськові, одну танкову армію і два окремих танкових корпуси. До початку наступу на Правобережній Україні на 1400-кілометровому фронті радянське командування розгорнуло 167 стрілецьких і 9 кавалерійських дивізій, 11 танкових і 8 механізованих корпусів. У середньому на одну стрілецьку дивізію припадало 8 км фронту.

На початок операції 1, 2, 3 і 4-й Українські фронти нараховували 2 406 тис. солдатів та офіцерів, 28 654 гармат та мінометів, 2037 танків та САУ, 2600 літаків. В ході операції війська постійно підсилювались: призвано зі звільнених територій 766 334 чол., крім того направлено в частини 60 401 чол. маршового поповнення (63% від усього призову до радянських

збройних сил за I-й квартал 1944 року); в цей же час надійшло з промисловості та ремонтно-відновлювальних підприємств 4655 танків та САУ (74,4% від усіх отриманих за цей час Червоною армією), 4 803 гармат та мінометів (49,2%)². Перерозподіл сил та засобів здійснювався також за рахунок стратегічних резервів та перегруповань військ з інших стратегічних напрямів та театрів воєнних дій. З радянського боку додатково до операції були залучені: 2-й Білоруський фронт, 47, 61, 70-а армії, 2, 4 і 6-а танкові армії (остання сформована в ході операції), 6-а повітряна армія (що включали 6-ть танкових та 2-ва механізованих корпуси, 33 дивізії).

Радянським військам протистояла група армій «Південь» (командуючий генерал-фельдмаршал Манштейн) і група армій «А» (командуючий генерал-фельдмаршал Клейст), всього 93 дивізії, у тому числі 18 танкових і 4 моторизовані, а також дві моторизовані бригади. Групи армій «Південь» і «А» підтримував 4-й повітряний флот. Німці та їх союзник мали 1 760 тис солдат і офіцерів, 16 800 гармат та мінометів, 2200 танків та штурмових гармат, 1460 літаків для дій в Україні. Для поповнення втрат гітлерівське командування було змушено в січні — першій половині квітня підтягти на південну ділянку фронту 40 дивізій і 4 бригади з резерву Головного командування й інших країн, не вважаючи поточного поповнення діючих тут військ людьми, бойовою технікою й озброєнням.

Проте накопичення сил та засобів здійснювалось обома сторонами зі значними труднощами. На кінець 1943 р. радянська економіка поряд із досягнутими успіхами продовжувала переборювати ряд перешкод, які не давали їй можливості повною мірою забезпечити потреби збройних сил, особливо в боєприпасах та пальному. Не було можливості повністю поповнити величезні втрати в матеріальній частині, в першу чергу, в танках та САУ, літаках, яких війська зазнали в ході літньо-осінньої компанії 1943 р. Вичерпались моторесурси технічних засобів, особливо автомобільного й тракторного парку. Внаслідок цього бойові можливості оперативних об'єднань, задіяних на південно-західному напрямі, порівняно з літом 1943 р. суттєво знизилась: кількість бойових засобів у розрахунку на одну загальновійськову армію зменшилась в людях на 20%, в артилерії на 17%, в танках і САУ — на 72%. Матеріальне забезпечення фронтів було в 2–3 рази меншим від аналогічних показників у попередніх кампаніях³.

Війська зазнавали серйозних труднощів з комплектуванням особовим складом. Найгірший стан справ спостерігався у стрілецьких з'єднаннях, середня чисельність яких в період бойових дій на Правобережній Україні коливалась у межах від 3,2 до 6,2 тис. чол., що становило 30–60% штатної чисельності⁴. Ця проблема ускладнювалась низькими професійно-бойовими якістьми значної частини поповнення, мобілізованого зі звільнених від окупації областей та відсутністю достатнього часу на його підготовку в

запасних частинах⁵. Навіть дійшло до того, що комуністам доручали стежити в бою за новобранцями, щоб ті вели вогонь у сторону ворога, та не нищили набої⁶.

Ще більших труднощів зазнавав противник⁷. Саме цим виправдовувалось рішення радянського військово-політичного керівництва про початок стратегічного наступу на Правобережній Україні, фактично не завершивши підготовки до стратегічної операції. Воно стало несподіваним для ворога, який виключав можливість активних бойових дій без оперативної паузи за складних погодних умов, і не давало йому часу для приведення своїх військ у порядок.

У середній течії Дніпра гітлерівці втрималися в районі Канева. Цей район вклинювався в розташування радянських військ величезним виступом, вершина якого впиралася в Дніпро на ділянці до 40 км у районі Канева⁸. Командування противника розраховувало відновити оборону на Дніпрі, використавши корсунь-шевченківський виступ для організації ударів по флангах військ 1-го і 2-го Українських фронтів.

При плануванні операцій фронтів в рамках стратегічної операції на Правобережній Україні Й. Сталін погодився на проведення операцій з оточення великих ворожих угруповань⁹. Вже на кінець жовтня 1943 р. оформився задум щодо можливого оточення ворожих угруповань шляхом з'єднання 1-го та 2-го Українських фронтів в районі станції Христинівка поблизу Умані або 2-го та 3-го Українських фронтів — у районі Апостолове. Згодом пріоритетним став перший варіант.

Відповідно до вказівок Ставки ВГК 1-й Український фронт 24 грудня 1943 року завдав головного удару на Вінницю, а допоміжні — на Рівне і Христинівку. Пізніше в історіографії ця операція 1-го Українського фронту отримає назву Житомирсько-Бердичівської (24.12.43–14.1.44)¹⁰.

Тільки впевнившись в успіху дій фронту, Ставка ВГК вирішила розширити межі операції шляхом введення в дію об'єднань 2-го Українського фронту. Згідно з вимогами Ставки ВГК (Директива Ставки ВГК № 30272 від 29.12.1943)¹¹ цей фронт мав завдати головного удару на Кіровоград — Первомайськ, а частиною сил на Христинівку, назустріч військам 1-го Українського фронту з метою оточення та знищення ворожих військ у районі Канева, Умані, Сміли¹². Січнева операція 2-го Українського фронту в історіографії отримала назву Кіровоградської (5–16.1.44)¹³.

Штучне відокремлення задуманої як єдине ціле операції двох фронтів на самостійні фронтові операції, на нашу думку не правильне. Таку ж позицію обстоюють сучасні російські військові історики, які пропонують назвати цю операцію Житомирсько-Кіровоградською операцією 1-го та 2-го Українських фронтів та вважати її незавершеною¹⁴.

38-ма армія 1-го Українського фронту на 6 січня оволоділа районом Липовець, Ільїнци, Жашків. У оперативному шикуванні ворожих військ

утворився розрив 80 км. Станом на 12 січня війська фронту вийшли на підступи до Жмеринки й Умані. З'єднання 27-ї армії і 5-й гв. танковий корпус прорвалися в район Звенигородки¹⁵. Це дозволило перерізати комунікації з'єднань противника, які оборонялись на Канівському виступі. Проте війська 2-го Українського фронту не виконали поставлених завдань. 14 січня вони перебували на відстані 120 км від Умані. У директиві Ставки від 16 січня 1944 р. провина за невиконання завдань фронту покладалась на І. Конєва¹⁶.

Рятуючи становище, командування групи армій «Південь» вживало всі можливих заходів щодо локалізації розриву. Сюди спішним порядком було перекинуто 12 дивізій. 11–14 січня з-під Вінниці та Умані розпочався контрнаступ ворожих військ. Внаслідок удару в районі Тального, Звенигородки противнику вдалося потіснити радянські війська на 40–50 км. Потрапили в оточення 136-а сд, частини 167-ї сд і 6-та мбр із складу 5-го гв. тк.

Наступальні можливості обох фронтів були вичерпані, ударні угруповання розпорошились, між арміями виникли незайняті військами проміжки, резерви закінчились. У танкових і механізованих корпусах залишалось менше 50% бойового складу: у військах 1-го Українського фронту — 533 танки і САУ із 1128; 2-го — 212 із 560¹⁷. За цих умов Ставка дозволила фронтам перейти до оборонних дій та вживала термінових додаткових організаційних заходів щодо всебічного забезпечення військ.

Таким чином, на середину січня основні завдання операції з оточення німецьких військ в районі Умані залишались невиконаними, ворог продовжував утримувати виступ у районі Корсунь-Шевченківського. За цих умов Ставка ВГК директивою № 220006 від 12.01.1944 р.¹⁸ лише уточнила завдання фронтів, суть яких полягала в оточенні та знищенні ворожого угруповання на корсунь-шевченківському виступі (в документі він називається Миронівсько-Звенигородський) шляхом одночасних ударів військ фронтів під основу виступу і з'єднання їх у районі Шполи. У порівнянні з попереднім задумом — оточення ворожого угруповання шляхом зімкнення 1-го та 2-го фронтів у районі Умані, Христинівки — глибина й обсяги завдань обох фронтів значно скорочувались за рахунок переміщення ділянок прориву ближче до Дніпра, що дозволяло оминати танкові заслони противника, полегшувало оточення та розгром з'єднань, що знаходились на Канівському виступі (в документах трапляється і така назва). Проте нова операція на оточення набувала значно скромніших обрисів порівняно з попереднім задумом. Слід зазначити, що й угруповання, і виступ, і сама операція отримали назву Корсунь-Шевченківських вже після її проведення. У джерелах поширені назви «Черкаський котел», «Миронівсько-Звенигородська операція» та ін.

Задум Корсунь-Шевченківської операції (24.01.44–17.02.44) не був сформований завчасно, а виник вже у ході воєнних дій. Ще одним суттєвим фактором, який впливав на хід і результати операції, став украй стислий термін, що відводився для її підготовки — 5–7 діб. Природно-географічні умови також значно впливали на хід бойових дій, особливо це стосується складних і мінливих погодних умов та бездоріжжя. В кінці січня в Україну раптово прийшла рання весна.

Командування 1-го і 2-го Українських фронтів вірно обрало напрямок головних ударів та здійснило перегрупування військ, що дозволило прорвати оборону противника в основі виступу, а танковим арміям наступати назустріч один одному на Звенигородку.

Розпочали наступ війська 2-го Українського фронту. Хоча їх наступ був спланований на 25 січня, командувач фронту генерал-полковник І. Конєв розгорнув бойові дії з'єднань на добу раніше — 24 січня з метою проведення розвідки боєм. Наступ головних сил 53-ї та 4-ї армій розпочався 25 січня 1944 р. Відповідно до плану 26 січня за підтримки 2-ї повітряної армії з 30-хвилинної артпідготовки розпочався наступ 1-го Українського фронту. Прорив оборони противника здійснювався на 27-кілометровій ділянці фронту між Тинівкою і Ківшуватим: 40-ва А на ділянці Тинівка, Косяківка (ширина 17 км), 27-ма А — на ділянці Косяківка, Ківшувате (10 км).

Після прориву оборони противника війська приступили до виконання нового завдання — оточення угруповання німецьких військ. На цьому етапі операції головна роль була відведена танковим арміям. Зважаючи на брак танків у 2-му Українському фронті для розвитку наступу в глибині в коридор прориву був введений 5-й кавалерійський козачий корпус в складі трьох дивізій. Незважаючи на ситуацію, що склалася, передові загони 5-ї гв. та 6-ї танкових армій, прорвалися в Звенигородку. 28 січня 1944 р. близько 13-ї години відбулася зустріч танкістів 1-го та 2-го фронту. В подальшому частини танкових армій були використані для створення зовнішнього фронту оточення. До 3 лютого війська 27-ї А 1-го Українського фронту, 4-ї гв. А, 52-ї А та 5-го гв. кк 2-го Українського фронту створили суцільний внутрішній фронт оточення.

У більшості радянських видань подаються цифри, запропоновані І. Конєвим¹⁹, а саме — в кільці опинилося управління 11-го і 42-го німецьких армійських корпусів, 10 дивізій і одна бригада, всього майже 80 тис. солдат і офіцерів, близько 1600 гармат і мінометів та більш як 230 танків і штурмових гармат. Німці подають інші данні — в котлі перебували 6 дивізій і одна бригада, близько 54 тис. чол. потрапило в оточення. Загальне керівництво оточеними військами з 30 січня було доручене генералу В. Штеммерману.

Для недопущення деблокування оточеного угруповання командування 1-го та 2-го Українських фронтів вжило термінових заходів щодо створення і зміцнення зовнішнього фронту оточення. На ділянці від Охматова до Звенигородки оборонялися війська 1-го Українського фронту: частина сил 40-ї А і 6-ї ТА. Від Звенигородки до Водяного оборонялася 5-та гв. ТА разом із 49-й ск 53-ї А 2-го Українського фронту. Усього на зовнішньому фронті оточення на відстані близько 150 кілометрів розташовувались 22 стрілецькі дивізії, до 2736 гармат і мінометів, дві танкові армії, що мали 307 танків і САУ.

Німецьке командування не збиралося залишати оточене угруповання сам на сам з радянськими військами. Е. Манштейн сподівався могутніми ударами танкових дивізій прорвати фронт оточення і відновити положення. Постачання оточених військ боєприпасами, продовольством і паливом здійснювалось транспортною авіацією. Стан оточених військ постійно погіршувався. Про це свідчить і той факт, що з 6 лютого в оточених військах було припинено надання відпусток. Виникли труднощі з продовольчим забезпеченням, було зроблено спробу забезпечити харчування за рахунок місцевих жителів. Проте оточене угруповання не втратило боєздатності. Військам 27-ї армії доводилося відбивати потужні атаки ворога на внутрішньому фронті в районі Стеблева. Поданий радянським командуванням 8 лютого ультиматум про припинення опору німці відхилили.

11 лютого противник зробив чергову, найбільш серйозну спробу прорватися до оточеного угруповання. Після підтягнення до зовнішнього фронту оточення 8-ми танкових і 6-ти піхотних дивізій, ворог спробував здійснити прорив у вузькій (14 кілометрів) смузі фронту чотирма танковими (танкова дивізія СС «Адольф Гітлер», 17-та, 1-ша, 16-та) і двома піхотними (34-та, 198-ма) дивізіями з району Ризино в напрямку на Лисянку²⁰. На ділянці прориву радянські стрілецькі полки та частини артилерії не відступили й були знищені на позиціях. У 6-й ТА до кінця 11.02.44 залишалось 70 танків²¹. Оточене угруповання завдало удару на зустріч з району Корсунь-Шевченківський на Стеблів–Шендерівку.

Прорив військ противника викликав занепокоєння Ставки Верховного Головнокомандування. 12 лютого Й. Сталін поклав керівництво усіма військами на внутрішньому фронті оточення на І. Конєва, а командувач 1-го Українського фронту М. Ватутін був відправлений з району проведення операції під Шепетівку. Г. Жуков отримав суворе стягнення і директивою Ставки за № 220022 був усунутий від загального керівництва операцією та призначений відповідальним за недопущення подальшого прориву німців на зовнішньому фронті²².

До 15 лютого танкові частини генерала Хуббе в 3-х кілометрах західніше Лисянки, а війська Штемермана вели бій за села Петрівська Гута та Комарівка. Відстань між деблокуючим та оточеним угрупованням скоро-

тилась до 5–7 км. Прорив з кільця відбувся за складних погодних умов (різке зниження температури та хурделиця) в ніч з 16 на 17 люте. На ділянці до 4-х км у прорив пішло до 50 тис. вояків Вермахту та СС. Бойовище було жахливим. При прориві загинув і сам В. Штемерман. Радянські джерела повідомили про повне знищення оточеного угруповання (55 тис. чол. вбитими та 18 тис. полоненими), проте це не відповідає дійсності.

Е. Манштейн повідомляє, що з оточення вирвалось 30–32 тис. чоловік²³. «...Манштейну вдалося вивести із котла біля 35 тис. чол., але втрати, особливо артилерії, були величезні. Більшість гармат змушені були кинути на дорогах» — відзначає колишній генерал німецької армії Ф. фон Меллентін²⁴. Про це пише і Тіппельськірх «оточені корпуси змушені були кинути всю тяжку зброю, артилерію і більшу кількість спорядження останнім відчайдушним кидком пробитися до своїх військ. Із оточення вийшло лише 30 тис. чол.²⁵. О. Лисенко в роботі «Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945 рр.» зазначає: «Майже 50 тисяч солдат та офіцерів Вермаху було вбито й поранено. Всього 30 тис. гітлерівців ціною наймовірних зусиль зуміли вирватися з кільця, залишивши усю важку зброю»²⁶.

До кожної з цих цифр можна ставитися по-різному. Це питання потребує серйозного дослідження. Сучасний український дослідник Корсунь-Шевченківської операції А. Сало за документованими даними фіксує перебування в базових таборах для «оточенців» під Уманню близько 30 тис. німецьких вояків²⁷.

Питання кількості німецький військ, яким вдалося вирватися з оточення напряму пов'язане з питанням кількості втрат. Радянська сторона заявила про 55 тис. убитих та понад 18 тис. полонених. Однак вивчення документальних матеріалів, в яких обліковані поховання німецьких солдат, вже за першими результатами дозволяють виявити сумнів відносно втрат німців. Ці документи виявлені автором під час роботи над матеріалом, формуляр справ свідчить про їх введення у науковий обіг саме у цій статті²⁸. Всього в районі активних бойових дій зі знищення оточеного Корсунь-шевченківського угруповання відразу по подіях обліковано трохи більше 10 тис. похованих німецьких вояків. За організацію робіт по масовому похованню трупів та впорядкування могил голова Корсунь-Шевченківської районної ради був поданий до нагородження бойовим орденом Червоної зірки²⁹.

Втрати радянських військ: 24286 безповоротні, 55902 санітарні; всього 80188³⁰.

Аналізуючи хід двох (трьох) послідовних операцій 1-го та 2-го Українських фронтів на оточення ворожого угруповання в районі канівського виступу, слід визнати, що хоча їх результатом стала перемога радянських військ, проте «новий Сталінград» був не зовсім вдалим: масштаби катастрофи для ворога цього разу виявилися значно меншими, а втрати Червоної

армії значними. Завдання надійної ізоляції ворожого угруповання і подальшого його знищення в операції повністю вирішити не вдалося. Поширена у вітчизняній історіографії версія про успішне та повне завершення ліквідації противника в районі Корсуня-Шевченківського підлягає серйозній корекції. В одному з останніх досліджень Корсунь-Шевченківської битви на основі аналізу та зіставлення джерел обох воюючих сторін аргументовано стверджується про вихід з оточення 25–35 тис. солдатів та офіцерів противника, які під час прориву залишили всю техніку і важке озброєння³¹.

На початку весни 1944 року Українські фронти майже одночасно відновили наступ на Правобережній Україні. Розпочинався другий етап Дніпровсько-Карпатської операції. Розгром найбільшого угруповання противника, що знаходилося тут, повинен був зробити серйозний вплив на подальший хід збройної боротьби на радянсько-німецькому фронті. Зимова кампанія 1943–1944 рр. для німецьких військ була надзвичайно складною. Давалися взнаки серйозні поразки в попередній час. Щоби не втратити боєздатність і повного розгрому Вермахт робив неймовірні зусилля для закріплення на Правобережній Україні. Саме тому тут було сконцентровано до 35 відсотків усіх піхотних дивізій Східного фронту, 75% — танкових, 33% — моторизованих, що було наймогутнішим угрупованням збройних сил Райху. У складі груп армії «Південь» і «А» під командуванням генерал-фельдмаршалів Манштейна і Клейста перебували 14 з 18 танкових і 2 моторизовані дивізії, не враховуючи піхотних³².

Наразі Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція від початку була задумана як операція на оточення та знищення великого ворожого угруповання. Операція була підготовлена штабом 1-го Українського фронту (командуючий фронтом генерал армії М. Ватутін 29 лютого був поранений; 1 березня на цю посаду було призначено Маршала Радянського Союзу Г. Жукова)³³.

1-й Український фронт мав завдати головного удару із фронту Дубно, Шепетівка, Любар у південному напрямку із задачею опанувати рубежем Берестечко, Броди, Тарнопіль, Хмільник; надалі наступати в загальному напрямку на Чортків, Коломия, Чернівці і з виходом до Карпат відрізати шляхи відходу німецьким військам на захід. Перехід у наступ планувався 4–6 березня 1944 р.³⁴. Особлива роль у Проскурівсько-Чернівецькій операції відводилась танковим арміям. У березні 1944 на подільській землі були зосереджені основні сили танкових військ Червоної армії (1, 3, та 4 танкові армії) та Вермахту (1 та 4 танкові армії). З радянського боку на початку до наступальної операції залучалось 1400 танків та САУ, з німецького — 1100 танків та штурмових гармат³⁵.

Ранком 4 березня війська ударного угруповання 1-го Українського фронту перейшли в наступ. У цей же день були введені в бій 3-я гвардійська і 4-а

танкові армії, що за добу просунулися на 25–30 км. У наступні дні війська ударного угруповання фронту розвивали наступ й опанували Волочиськом, важлива залізнична магістраль у тилу противника Львів–Одеса була перерізана. Радянські війська виходом на рубіж Тарнопіль, Проскурів зайняли охоплюче становище щодо майже всієї німецької групи армій «Південь».

Щоб зупинити наступ радянських військ і не допустити оточення своїх частин, противник створив групу у складі дев'яти танкових і шести піхотних дивізій. Починаючи з 7 березня німецькі війська зробили ряд спроб відкинути з'єднання 1-го Українського фронту на північ від залізниці Тернопіль–Проскурів. Маршал Г. Жуков згодом так оцінив обстановку ту, що склалася на лінії Проскурів, Тарнопіль: «7 березня тут зав'язалася запекла битва, така, якої ми не бачили з часу Курської дуги»³⁶.

Тільки 21 березня ударне угруповання 1-го Українського фронту відновило наступ. У той же день були введені в бій 1-а і 4-а танкові армії. Розвиваючи наступ, 1-а танкова армія 24 березня вийшла до Дністра в районі Заліщики, а 29 березня опанувала Чернівцями. 4-а танкова армія, використовуючи успіх 1-ї танкової армії, 26 березня звільнила Кам'янець-Подільський.

У результаті могутнього удару танкових армій 1-го Українського фронту шляхи відходу 1-ї танкової армії противника на захід були відрізані, проте радянські війська були значно ослаблені. Наприклад, у 3-й танковій армії, на 23 березня в армії налічувалося 89 танків і 17 САУ. У корпусах було в середньому по 30–35 танків і САУ³⁷. Після безперервних 20-денних боїв, просунувшись в оперативну глибину оборони противника більш ніж на 100 кілометрів, війська 4-ї танкової армії зазнали великих втрат в людях і техніці, розтягнулися на фронті до 50 кілометрів і ледве стримували атаки ворога. Існували величезні труднощі в постачанні боєприпасами і паливно-мастильними матеріалами. Зокрема (для прикладу): всього залишалось 67 боєздатних танків і 0,1–0,2 боєкомплекту; у 299 гв. мінометному полку на 21 міномет залишалось 11 мін³⁸.

Командуючий німецькою 1-ю танковою армією ухвалив рішення на відхід, поставивши найближчою задачею армії стягнути всі свої сили до м. Кам'янець-Подільського. Ця армія на кінець березня складалася з частин дев'яти піхотних дивізій (68, 96, 208, 291, 371, 1, 75, 82 і 101-а легка) дев'яти танкових дивізій (1, 6, 7, 11, 16, 17, 25-а, СС «Райх», СС «Адольф Гітлер»), однієї моторизованої дивізії (20-ї); однієї артилерійської дивізії (18-ї)³⁹.

За задумом Ставки Верховного Головнокомандування основна ідея операції і кінцева її мета полягали в тому, аби відрізати дороги відходу на захід 1-ої танкової армії противника в смузі на північ від річки Дністер, оточити і знищити війська цієї армії⁴⁰. У задумі операції фронту думка про оточення

і знищення противника також проходить досить виразно. Проте в результаті недоліків, допущених командуючим фронтом у керівництві бойовими діями військ фронту в ході операції, крупне угруповання противника, оточене на північ від Кам'янець-Подільського, повністю не було знищене.

На 28 березня 1-я танкова армія противника була охоплена військами 3-ї гвардійської і 4-ї танкових, 1-ї гвардійської, 18-ї і 38-ї загальновійськових армій в районі (викл.) Чемерівці, Дунаєвці, Студеніца, (викл.) Кам'янець-Подільський. Протяжність лінії фронту довкола затиснутого в цьому районі угруповання противника складала близько 150 кілометрів⁴¹. Проте кільце радянських військ довкола угруповання противника було не суцільне, а на найбільш відповідальних ділянках, крім того, зовсім слабе. Таким чином, хоча військам і удалося відсікти крупні сили противника і затиснути їх в порівняно невеликому районі на північ від Кам'янець-Подільського, умов для їх знищення створено не було. Внутрішній і зовнішній фронти виявилися уразливими, причому в найбільш важливих місцях⁴².

В умовах, що створилися, найважливіше завдання, яке намагалося вирішити командування фронту, полягало в тому, аби перехопити дороги відходу противникові, затримати і знищити його ударами з усіх боків. Проте при вирішенні цього завдання були допущені ряд недоліків. Після 24 березня, коли радянські 1-а і 4-а танкові армії перерізали дороги відходу противникові на захід, командування фронту вважало, що 1-а танкова армія противника пробиватиметься на південь, через Дністер, до Румунії і свої головні зусилля направило на те, аби відрізати його від переправ на Дністрі і захопити їх. Запеклі атаки противника в західному напрямі, які насилу стримувала 4-а танкова армія, розглядалися всього лише як прагнення противника «просочитися» до переправ через Дністер. Оцінка обстановки, зроблена командуючим фронтом Маршалом Радянського Союзу Г. Жуковим, мала щонайменше дві істотні неточності. По-перше, всупереч думці командування фронтом угруповання противника було оточене не повністю, про що свідчив розрив між 1-ою гв. загальновійськовою і 4-ою танковою арміями⁴³. По-друге, противник прагнув пробитися не на південь, а на захід⁴⁴, а рішучих заходів по посиленню західної частини кільця оточення своєчасно не було вжито.

У зв'язку з ізоляцією 1-ї німецької танкової армії в обороні противника на південь від Тарнополя утворився величезний пролом. Для його закриття німецьке командування почало спішно висувати в район Станіслава 1-у угорську армію, а також прибуваючі війська з Франції, Данії, Німеччини і Югославії. Користуючись розривами, що були в оперативній побудові 1-го Українського фронту, оточене угруповання противника з району північніше Кам'янець-Подільського почало пробиватися в напрямку м. Бучач. Одночасно з району Бучач противник силами трьох піхотних і двох

танкових дивізій почав сильний контрудар, щоб деблокувати свої війська. 5-го квітня передовим загонам 1-ї танкової армії ворога вдалося з'єднатися зі своїми військами. До 11 квітня в районах Підгайці, Підлісове, Бучач розвернулися запеклі бої, попри які противнику вдалося вивести з оточення 1-у танкову армію⁴⁵.

Помилкою, допущеною командуванням фронту, було визначення напряму наступу 1-й танковій армії, найбільш сильній по своєму складу (на 21 березня вона мала 245 танків, тоді як 4-я танкова армія — 100), на Чернівці і до Карпат, тобто багато південніше і вбік від основного угруповання противника. Це не дозволило зробити швидкі і рішучі дії з розчленовування та знищення противника й мало вельми несприятливі наслідки і привело до того, що міцно перехопити дороги відходу противника на захід не вдалося. Противнику сильним танковим тараном удавалося збивати поспішно організовану оборону радянських стрілецьких з'єднань і просуватися на захід.

Внаслідок того, що 1-я танкова армія противника не була повністю знищена, радянським військам не лише не вдалося розвинути наступ на львівському напрямі, а на деяких ділянках фронту (в районі Підгайці) довелося відійти на 25–30 км на схід від спочатку зайнятих рубежів⁴⁶. Результати діяльності командування 1-ї танкової армії Вермахту навесні 1944 року свідчать, що бойові дії в оточенні є одними з найбільш складних і вимагають від командирів, штабів і військ ретельної підготовки, високої організованості та гнучкого управління у складній, швидко мінливій обстановці.

1-а і 4-я німецькі танкові армії, що склали ядро групи армій «Південь», зазнали важких втрат. У двадцяти дивізіях із складу цих армій втрати перевищували 50% чисельності особового складу⁴⁷. У результаті операції радянські війська зайняли вигідне положення для завдання глибоких розсікаючих і флангових ударів, завершення розгрому військ противника на Правобережній Україні. 1-й Український фронт за період з 1.03 по 17.04.1944 р. втратив вбитими 36.699 чол. (4,6% від попередньої кількості військ), було поранено 116.420 чол., зникло безвісти 8.048, що загалом становило 161.167 чол. (20,1%)⁴⁸. Втрати танків в цій операції ще більш вражаючі. Так, тільки 1-а танкова армія за 36 днів втратила 1317 одиниць, що складає 240% від 549, які були на початок операції, із них 523, або 95,2% — безповоротні⁴⁹.

У Проскурівсько-Чернівецькій операції воїни, виконуючи складні бойові завдання в умовах весняної повені і бездоріжжя, проявили високі бойові якості, волю до перемоги, приклади мужності і героїзму. В результаті проведення Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції війська 1-го Українського фронту просунулися на 80–350 км, очистили від против-

ника значну частину Правобережної України. На початку квітня війська фронту вийшли в передгір'я Карпат і спільно з 2-м Українським фронтом розітнули фронт німецько-фашистських військ на дві частини. В результаті цього південне угруповання противника виявилось ізольованим від угруповання, що знаходилося в Західній Україні, і було вимушене розраховувати лише на дороги, що йдуть через Румунію і Угорщину на південь від Карпат.

Поряд з розглянутими вище Житомирсько-Кіровоградською та Проскурівсько-Чернівецькою операціями чотири інших операції, які переслідували мету оточення ворожих угруповань на Правобережній Україні у зимово-весняній кампанії 1944 р., також належать до числа незавершених. Це Нікопольсько-Криворізька операція 3-го і 4-го Українських фронтів (30 січня — 29 лютого), Березнегувато-Снігурівська та Одеська 3-го Українського фронту (6–18 березня і 26 березня — 14 квітня) та Поліська 2-го Білоруського фронту (15 березня — 5 квітня 1944 р.).

Значення цих операцій визначається насамперед їх місцем у процесі розвитку мистецтва оточення в роки Великої вітчизняної війни: вони з'явилися сполучною ланкою між бойовими діями на оточення другого періоду війни і аналогічними за цілями операціями літньо-осінньої кампанії 1944 р. Тому аналіз їх досвіду, на наш погляд, допоможе краще зрозуміти особливості зазначеного вище процесу з точки зору діалектичного взаємозв'язку всіх цих етапів.

В проаналізованих операціях радянськими військами застосована така форма їх проведення як оточення та знищення великих угруповань противника. Оточення досягалось способом розвитку наступу ударних угруповань. В обох операціях вирішальну роль відіграли танкові та механізовані з'єднання, вони завершували прорив оборони противника, розвивали наступ в глибину. Піхота, кавалерія та артилерійські з'єднання розвивали успіх, закріплювались на досягнутих рубежах та здійснювали бойові дії по знищенню оточеного угруповання.

Корсунь-Шевченківська операція радянських військ 1944 року тривалий час вважалась зразком операції на оточення та висвітлювалася в радянській та російській історіографії як найбільша за масштабом вдала операція по знищенню великого угруповання противника на території України. Насправді операція носить не завершений характер. Значній частині німецьких військ вдалося вирватися з оточення.

Саме Проскурівсько-Чернівецька операція 1-го Українського фронту за такою ознакою, як кількість військ противника, яка потрапила в оточення дійсно не має аналогів у батальній історії України. Проте акцент на цей факт ніколи не робився, оскільки через помилки командування, перед усім маршала Радянського Союзу Г. Жукова, успіху в ліквідації оточеного угруповання досягти не вдалось.

- ¹ *Бешанов В.В.* Десять сталинских ударов. — М., Мн., 2005. — 768 с.
- ² Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М., 1961—С. 623.
- ³ Стратегические решения и вооруженные силы: В 2 т. — М., 1995. — Т. 1. — С. 318.
- ⁴ Стратегические решения ... — С. 541.
- ⁵ *Гриневиц В.А.* Національні проблеми в Червоній Армії в період визволення України від німецько-німецьких загарбників (грудень 1942 — жовтень 1944 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук.: 07.00.02 / Інститут історії України АН України. — К., 1994. — 16 с.; *Рибченко Л.В.* Радянські військові мобілізації 1943 року на території Лівобережної України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 / КНУ ім. Тараса Шевченка. — К., 2010. — 16 с.
- ⁶ Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі — ЦАМО РФ). — Ф. 240, оп. 2772, д. 26, л. 58–64.
- ⁷ *Мюллер-Гиллебранд Б.* Сухопутная армия Германии 1933–1945: В 3 т.: Пер. с нем. — М., 1976. — Т. 3: Война на два фронта. — С. 168–190.
- ⁸ *Захаров М.В.* Канны на Днепре // Военный вестник. — 1969. — № 1. — С. 13–15.
- ⁹ *Жуков Г.К.* Воспоминания и размышления: В 3 т. — 9-е изд. — М., 1988. — Т. 3. — С. 94.
- ¹⁰ *Хруленко І.П.* Житомирсько-Бердичівська наступальна операція 1943–1944 років // Україна в полум'ї війни. 1941–1945. — К., 2005. — С. 251–260.
- ¹¹ Сборник документов ВГК... Вып. 3. — С. 286.
- ¹² Стратегический очерк ... — С. 632–633.
- ¹³ *Кром М.Г.* Кіровоградська наступальна операція 1944 року // Україна в полум'ї війни. 1941–1945. — К., 2005. — С. 261–270.
- ¹⁴ Стратегические решения ... — С. 482.
- ¹⁵ *Москаленко К.С.* На юго-западном направлении. Воспоминания командарма: В 2 кн. — М., 1973. — Кн. 2: 1943–1945. — С. 232–235.; Стратегические решения ... — С. 481.
- ¹⁶ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. 4 (Январь 1944 года — август 1945 года) / Под ред. А.Н. Грылева. — М., 1968. — С. 11.
- ¹⁷ Стратегические решения ... — С. 482.
- ¹⁸ Сборник документов ВГК... Вып. 4. — С. 9–10.
- ¹⁹ *Конеv И.С.* Записки командующего фронтом. — М., 1991. — С. 100.
- ²⁰ Operations of Encircled Forces. German Experiences in Russia. — Department of the Army, Washington, DC 1952.
- ²¹ *Строева А.Т.* Шестая танковая и ее командарм. — К., 2000. — С. 95.
- ²² ЦАМО РФ. — Ф. 132-А, оп. 2642, спр. 13, арк. 201–202.
- ²³ *Маништейн Э.* Проигранные победы. — М., 2009. — С. 523.
- ²⁴ *Меллентин Ф.В.* Танковые сражения 1939–1945 гг: боевое применение танков во Второй мировой войне: / Пер. с нем. — М.; СПб., 2005. — С. 334.
- ²⁵ *Тингельскирх К.* История Второй мировой войны: Пер. с нем. — М., 1956.

²⁶ Лисенко О.Є. Корсунь-Шевченківська битва. Безсмертя // Книга Пам'яті України 1941–1945. — К., 2000. — С. 323.

²⁷ Сало А.Я. Застосування військ (сил) в операції на оточення (за досвідом Корсунь-Шевченківської операції 1944 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 “військова історія”. — К., 2005. — С. 14.

²⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 166, оп. 3, спр. 349. Ведомости, сведения о захоронении воинов Красной Армии, партизан, погибших в Корсунь-Шевченковском районе Киевской области, уходе за братскими могилами. Сведения о захоронении трупов вражеских солдат и офицеров и о приведении в санитарное состояние территории. — 198 арк.

²⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 166, оп. 3, спр. 349. Списки, сведения о воинах Красной Армии захороненных в селах Корсунь-Шевченковского района Киевской области. Приказ № 106 Наркома обороны СССР от 4 апреля 1942 г. об уборке трупов вражеских солдат. Отчет о захоронении немецких солдат. — 130 арк.

³⁰ Памяти павших. Великая Отечественная война 1941–1945. — М., 1995. — С. 102.

³¹ Сало А.Я. Названа праця. — 20 с.

³² Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933–1945. — М., 2002. — С. 413–430, 679–680, 766–769.

³³ Хруленко І.П. Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція 1944 року // Україна в полум'ї війни. 1941–1945. — К., 2005. — С. 293–303.

³⁴ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. — Вып. 4 (Январь 1944 года — август 1945 года) / Под ред. А.Н. Грылева. — М., 1968. — С. 31–32.

³⁵ Лысаковский Ю.Ю., Нестеров В.Н., Удин-Некрасов В.А. Освобождение Украины. 1943–1944. Историко-статистическое исследование. — К., 1995. — С. 131.

³⁶ Жуков Г.К. Спогади і роздуми / Пер. з рос. — К., 1985. — С. 633.

³⁷ Рыбалко П.С. Некоторые выводы из опыта действий танковых и механизированных соединений в условиях весенней распутицы в районе Старокопачин-Проскуров // Журнал бронетанковых и механизированных войск. — 1944. — № 5–6. — С. 5–8.

³⁸ Проскурівсько-Чернівецька операція — видатна подія Другої світової війни: 3б. докум. і матер. / Упоряд.: Вавринчук М.П., Завальнюк О.М., Слободянюк П.Я. — Хмельницький. 2009. — С. 322.

³⁹ Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине (24 января — 17 апреля 1944 года): в 2 кн. / Под ред. П.А. Ротмистрова. — М., 1957. — Кн. 2. — С. 133.

⁴⁰ ЦАМО РФ. — Ф. 236, оп. 13315, спр. 102, арк. 33–39 / Итоговое донесение командующего 1-го Украинского фронта о результатах боев с 4 по 31 марта 1944 г. (3.04.1944).

⁴¹ Якубовский И.И. На Проскуровско-Черновицком направлении // Военно-исторический журнал. — 1958. — № 6 — С. 18–26.

⁴² Operations of Encircled Forces. German Experiences in Russia. — Department of the Army, Washington, DC 1952.

⁴³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. (далі — ЦДАВО України). — Ф. КМФ 8. — Ролик 136. — 6065306-6065329 / Прорыв 1-й бронетанковой армии на юге Украины (30/3–22/4.1944 г.).

⁴⁴ Манштейн Э. Проигранные победы. Личные записки генерала вермахта Эрих фон Манштейна. — М., 2009. — С. 549.

⁴⁵ Пауль К. Восточный фронт: в 2 кн. — Кн. 2: Выжженная земля. 1943–1944. — М., 2003. — С. 336–339.

⁴⁶ Платонов С., Грилев А. Проскуровско-Черновицкая наступательная операция // Военная Мысль. — 1958. — № 10. — С. 58–75.

⁴⁷ Лысаковский Ю.Ю., Нестеров В.Н., Удин-Некрасов В.А. Освобождение Украины. 1943–1944. Историко-статистическое исследование. — К., 1995. — С. 131–132.

⁴⁸ Там же — С. 135.

⁴⁹ Кобзар А.О. Деякі особливості підготовки і проведення Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції Червоної армії // Воєнна історія Поділля та Буковини: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (Камянець-Подільський, 25–26 листопада 2009 р.) — К., 2009. — С. 366–372.

В статье проанализированы Корсунь-Шевченковская и Проскурово-Черновицкая фронтовые наступательные операции по окружению крупных группировок противника, проведенные советскими войсками в 1944 году на Правобережной Украине.

Ключевые слова: Вторая мировая война, оборонная операция, Корсунь-Шевченковская наступательная операция, Проскурово-Чернивецкая наступательная операция.

Operations on an environment of enemy's large groupings carried out by Soviet armies in 1944 in Right-bank Ukraine are analyzed in article.

Key words: the Second World War, defensive operation, Korsun-Shevchenkovo offensive operation.

ІСТОРІЯ РАДЯНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ

УДК 356, 15: 94 (477) “1941–1944”

Іван Капась
(Переяслав-Хмельницький)

ПАРТИЗАНСЬКЕ З'ЄДНАННЯ № 8 ІМЕНІ ВАСИЛЯ ЧАПАЄВА: НЕВІДОМІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗФОРМУВАННЯ

Автор статті на основі власних досліджень робить спробу розкрити проблеми, пов'язані із організацією та розформуванням партизанського з'єднання № 8 ім. В. Чапаєва. Передусім, увага зосереджена на кількісному складі учасників антифашистської боротьби, питанні формування керівного «ядра» партизанської організації, участі партизанів після розформування з'єднання, їх нагородження та ряд інших малодосліджених аспектів.

Ключові слова: партизани, партизанське з'єднання № 8 ім. В. Чапаєва, партизанський загін, командир, комісар, розформування, антифашистська боротьба, підпільна група, підпільно-партизанська боротьба.

Однією з маловивчених сторінок новітньої історії України і до сьогодні залишається партизанський рух у роки Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр. У минулому заідеологізована тема хоча й піддавалася масштабному вивченню, проте не була повністю вичерпана. Такі проблеми, як матеріально-технічне забезпечення партизанів, їхній побут, нестатутні відносини не дістали належного висвітлення. Поза узагальненим дослідницьким фокусом залишилися багато партизанських загонів і груп, які в різні періоди діяли у багатьох областях УРСР. До числа малодосліджених можна віднести і партизанське з'єднання № 8 імені Чапаєва, що діяло на окупованій ворогом території Київської (Переяславський, Ржищівський, Миронівський, Богуславський райони) та Полтавської областей (Канівський, Гельм'язівський райони).

Брак уваги дослідників до вивчення цього питання можна пояснити тим, що досліджувані територіальні межі не зовсім відповідали умовам сприятливим для ведення партизанського руху. Коли йде мова про партизанський рух на Україні у ході Великої вітчизняної війни, то передусім під цим

розуміються з'єднання С. Ковпака, О. Федорова, О. Сабурова, тобто авангард антифашистської боротьби. Натомість, діяльність інших загонів і з'єднань перебуває на другому плані. Проте, такий підхід є не зовсім правильним.

Серед опублікованих наукових напрацювань дослідників теми слід виділити праці написані у радянський час та публікації з 1990-х рр. і до сьогодні. Стосуються вони, здебільшого, території Переяславщини. Ця обставина важлива передусім тому, що, починаючи з літа 1943 р., місцем дислокації партизанського з'єднання ім. Чапаєва стають придніпровські лісові території на околицях с. Хоцьок Переяславського району.

Напевно, чи не єдиною працею радянського періоду, яка найповніше охопила період Великої вітчизняної війни на Переяславщині та нацистську окупацію, як один із її епізодів є монографія М. Сікорського та М. Швидкого «На землі Переяславській»¹. Її автори, у розділі присвяченому воєнним рокам, акцентують увагу на висвітленні репресій окупантів, вивезенні населення на примусові роботи, заподіяних загарбниками збитках. Також значне місце відведено розглядові партизанського руху та діяльності підпільників, форсуванні Дніпра в районі Переяслава. Незважаючи на насиченість монографії різного роду фактажем, суттєвим недоліком є відсутність, у більшості випадків, посилань і тому сьогодні, виявляється, доволі складно перевірити зміст написаного.

В енциклопедичному виданні «Історія міст і сіл УРСР. Київська область»² повною мірою не розкрито питання антифашистського руху опору. Уривчасті відомості стосовно підпільного руху та бойової діяльності з'єднання ім. Чапаєва можна зустріти в історичних довідках окремих населених пунктів.

Безпосередньо антифашистському руху опору на Київщині присвячено книгу «Непокоренная земля Киевская»³. Проте, основну увагу в ній, стосовно досліджуваного нами з'єднання, приділено бойовій діяльності, роботі партійної організації, прибуттю десантників і налагодженню зв'язку із штабом фронту. Характерною ознакою книги є високий ступінь узагальнення.

Із середини 90-х рр. ХХ ст. — на початку ХХІ ст. починають з'являтися наукові статті, присвячені партизанському руху на Переяславщині. Зокрема, це праці О. Мінгазутдінова⁴, В. Дем'яненко^{5, 6}, О. Тарапон⁷, О. Гончаренка та Я. Потапенка^{8, 9}.

Олександр Мінгазутдінов у статті «Народна боротьба проти фашистський окупантів на Переяславщині в роки Великої Вітчизняної війни» акцентує увагу на основних рисах партизанського руху загалом і переяславських партизанів зокрема. Автор публікації намагається простежити генезу розвитку руху опору від зародження підпільних організацій та груп

до створення партизанських загонів. Щоправда, вузька джерельна база не дозволила зробити це в повному обсязі.

Окремий епізод в історії підпільно-партизанського руху на Переяславщині розглянула Віра Дем'яненко у публікації «Діяльність антифашистської підпільної організації в с. Хоцьки Переяславського району (1941–1943)». Автор, на основі доступних джерел, спробувала окреслити на конкретних прикладах масштаб зв'язків зазначеної організації та її поступову трансформацію у партизанський загін. Дослідниця визначила результати діяльності Хоцьківської підпільної організації, а також партизанського загону, що склався на її основі. У наступній публікації В. Дем'яненко «Рух опору на Переяславщині у 1941–1943 рр.» зроблено спробу системного аналізу основних віх підпільного та партизанського рухів. Автор подає організацію партизанського руху на загальноісторичному тлі, розкриває об'єктивні закономірності його виникнення.

Ґрунтовною з проблематики нацистської окупації Переяславщини видається робота О. Гончаренка та Я. Потапенка «Переяславщина у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр». Її автори використовують поряд із уже відомими дослідницькому загалу джерела не апробовані, як от матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України. У статті, з-поміж іншого, охарактеризовано головні аспекти партизанського руху, вперше розглядається функціонування каральної системи на території м. Переяслава. Проте, неприпустимим з боку дослідників є називати джерельну базу з приводу вивчення окупаційного періоду Переяславщини «доволі незначною, можна сказати фрагментарною і бідною», оскільки на сьогодні існує доволі широкий масив як архівних, так і іншого роду матеріалів. Наступні публікації О. Гончаренка (у співавторстві з О. Тарапон), О. Потапенка вносять до наукового обігу ряд ще не використаних джерел.

Виходячи з аналізу перелічених досліджень, можна говорити про відсутність цілісної роботи присвяченої з'єднанню ім. Чапаєва. Наразі у питанні діяльності партизанського з'єднання залишається зовсім не дослідженою подальша доля партизанів при визволенні території їх дислокації Червоною армією. Із проголошенням незалежності України і розсекреченням архівних справ стало можливим дослідити це питання, зрозуміти роль кожного партизана, його заслуги і, відповідно, нагородження. Тож вважаємо за необхідне взяти за завдання доцільність розгляду окремих аспектів у його діяльності. Передусім, пов'язаних із становленням партизанської організації, взаємостосунків місцевого населення і десантованих партизанів, повоєнну долю учасників антифашистської боротьби.

Оскільки завданням пропонованого дослідження не є сукупний аналіз документальної бази, обмежимося її загальним оглядом. Слід зазначити, що для цілісного написання наукової роботи щодо різних аспектів діяльності

партизанського з'єднання ім. Чапаєва, не кажучи вже про окупаційний період у всій сукупності, є велика кількість архівних матеріалів, розміщених у вітчизняних та зарубіжних фондів колекціях¹⁰, а також мемуарної літератури¹¹. Найповніший документальний комплекс стосовно партизанського руху в Україні зберігає Центральний Державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Саме у ЦДАГОУ розміщуються більшість документів з'єднання № 8. Серед них варто виділити звіти, рапорти командирів з'єднання до Представництва УШПР при Військовій раді 3-го Українського фронту про бойові дії, надання допомоги частинам Червоної армії при форсуванні Дніпра; щоденник бойових дій диверсійної групи О. Тканка; документи щодо розформування з'єднання; списки особового складу; стенограми бесід тощо. Особливу увагу привертають ряд справ, розсекречених на початку 90-х років минулого століття.

У своєму організаційному становленні партизанське з'єднання імені Чапаєва пройшло важкий шлях. Утворенню з'єднання передувало створення партизанських загонів, а останнім — виникнення підпільних груп, центрів. Загалом, підпільні групи на території Київщини виникали в багатьох селах та містах. На базі підпільних організацій почали формуватися партизанські загони. На основі загонів — з'єднання.

Антифашистська боротьба на досліджуваній території виникла не за черговою партійною рознарядкою, а за ініціативою місцевих жителів. Партизанські загони, що створювалися для боротьби з ворогом райкомами КП(б)У розпалися, здебільшого, ще у перший рік війни. Існували такі загони і на території Переяславщини. Один із таких випадків пригадує Михайло Андрієтті: «24.8.41 р. на нараді у парткабінеті голова РВК (*районний військовий комісаріат — Авт.*) направив мене у с. Пологи-Яненки для організації партизанського отряду. Там я познайомився з головою колгоспу ім. Калініна т. Джумою М. та головою колгоспу ім. Молотова Мазуром Д. та директором хоцьківського радгоспу т. Бицюрою. Але особливої роботи зробити там не удалося. У селі П.-Яненки 17.9.41 р. мене застали передові німецькі частини. Першим знайомством вони у мене з рук зняли годинник і забрали велосипед». Після цього випадку М. Андрієтті переїхав в окупований Переяслав і до приходу Червоної армії працював у слюсарній майстерні¹².

По іншому склалася доля учасників партизанського загону під командуванням Сахна, сформованого райкомом партії у с. Трахтемирові. Спочатку загін у районі невідвортної окупації палив скирти з хлібом та переправляв худобу з правобережних придніпровських сіл на лівий берег Дніпра. З приходом ворогів 25 партизанів Сахна та 100 бійців Червоної армії здійснюють напад на німецьких солдатів у с. Григорівці. Згідно з даними Ф. Жука, якого «як комуніста і бывшего голову сільради РПК залишило для

диверсійної і партизанської боротьби в тилу німців», у цьому бою убито 27 і поранено до 100 ворожих солдат, взято в полон 16. Партизани мали втрати: 7 чоловік загиблих і 23 поранених. Після безуспішної спроби боротьби з окупантами в с. Зарубенцях, загін розбитий під Борисполем¹³.

Організаторами підпільно-партизанської боротьби ставали люди лояльні до радянської влади, колишні солдати Червоної армії, що пробралися якимось чином із оточення і залишилися жити на окупованій території, а також люди розчаровані у всіх «принадах» «нового порядку» німецької влади. Переважна більшість партизанів і підпільників були військово-службовцями, селянами і робітниками. І лише на початку вересня 1943 р. на зв'язок із з'єднанням ім. Чапаєва для боротьби з ворогом з'являється сформована штабом партизанського руху партизанська група О. Тканка у складі 9-ти чоловік¹⁴.

Партизанське з'єднання № 8 ім. Чапаєва утворилося на початку червня 1943 р. при об'єднанні двох загонів: партизанського загону № 8 І. Примака та партизанського загону ім. Шевченка О. Ломаки. Номер «8» загonom Примака, як говориться у «Звіті про бойові дії об'єднаного партизанського загону № 8 ім. Чапаєва», був отриманий від політвідділу 5-ї армії, завдання якого виконував П. Шарафоненко. Натомість партизани Омеляна Ломаки самі дали назву загону.

Із своїх однодумців Іван Примак у грудні 1941 р. на території Миронівського району організував партизанську групу. Спочатку партизанів було лише п'ятеро. Наприкінці 1941 р. їм навіть вдалося здійснити першу операцію: на залізничній ділянці станція Таганча — зупинка Сотники вони пустили під укіс німецький потяг із боеприпасами. Результатом став розбитий паровоз, 10 вагонів та зупинка руху на 5 годин. За відсутності вибухівки операція проводилася кустарним способом: партизани відкрутили залізничне полотно на одній стороні¹⁵. Проте, подальша діяльність групи не залишилася поза увагою окупаційної влади. І. Примака заарештовують, але він, користуючись старими зв'язками, утікає із в'язниці.

У червні 1942 р. колишній політрук 37 армії Микола Попов здійснив спробу організувати партизанський загін поблизу с. Шандра із червоноармійців, які в силу різних обставин залишилися на окупованій території. Розрахунок був взятий на те, що перед бійцями стояв вибір: або їхати на примусові роботи до Німеччини, або залишитися і поповнити ряди утвореного загону: «... у травні місяці посилено почали брати молодь по Ржевському [Ржищівському — Авт.] району і в першу чергу військово-полонених, які жили по селах. У військовополонених було бажання, будь-що робити, будь-куди іти, тільки не потрапити до Германії. Ми використали цей момент і оформили загін»¹⁶. Проте, із запланованих 45-ти чоловік з'явилося лише 18. Ще гірший стан справ був із озброєнням: три іржаві гвинтівки і три

ножі, з яких один штик-ніж... Ситуацію ускладнювало те, що на збори не прийшов жодний представник місцевого населення. За домовленістю командиром загону став П. Корнілов, комісаром М. Попов. Бійці знали один одного лише в обличчя. Хто вони і звідки — не знав ніхто. «Партизани» вирішили йти у напрямку Черкаського лісу на з'єднання із діючим там партизанським загonom, про існування якого ходили чутки. Але за тієї обставини, що ніхто не знав дороги, а запитувати у випадкових людей не наважувалися, загін три ночі проблукав довкола села: «Ходимо, ходимо вночі, а на світанку дивимось і знову ми опиняємося на тій самій дорозі біля того ж села». Можливо, новостворений загін блукав би ще довго, та на 4-й день «походу» поблизу с. Дударів партизан виявив місцевий житель, який кинувся тікати із криком «Бандити сидять у яру». Ніхто не став очікувати прибуття поліції і загін розійшовся¹⁷.

Незважаючи на невдачу, М. Попову все ж вдалося пізніше організувати загін, але вже разом із І. Примаком, який, втікаючи від переслідування, переходить із Миронівського району до Ржищівського. Таким чином, у грудні 1942 р. був утворений партизанський загін, де І. Примак став командиром, М. Попов — комісаром¹⁸.

Загін поповнили члени підпільних організацій Піїв, Македонів та інших сіл. До нього увійшов і Касим Кайсенов — командир партизанської групи десантованої Українським штабом партизанського руху на окуповану територію «для організації партизанської боротьби в Київській і Полтавській областях». Сама група внаслідок зради провідника була знищена ворогом¹⁹.

У березні 1943 р. житель с. Григорівки Переяславського району, колишній політрук РСЧА Омелян Ломако на основі кількох підпільних груп створює партизанський загін ім. Шевченка. Його поповнили члени підпільних груп сіл Григорівки, Помоклі, Хоцьки (Переяславський р-н), Ромашки, Колесище (Ржищівський р-н). Спочатку в загоні, очолюваного О. Ломакою, налічувалося 16 чоловік²⁰. До основних операцій партизанів загону імені Шевченка можна віднести розгром в травні 1943 р комендатури в с. Зарубинці, Білоозерського лісництва Переяславського лісгоспу, зернових складів в с. Комарівка²¹.

1 червня 1943 р. відбулася зустріч партизанського загону № 8 під командуванням І. Примака та партизанського загону ім. Шевченка під командуванням О. Ломаки. На спільних зборах партизани назвали свій загін так: «8-й об'єднаний партизанський загін ім. Чапаєва». Об'єднана організація нараховувала 39 осіб: 12 — у загоні І. Примака і 27 — у загоні О. Ломаки. Дещо пізніше, через значне зростання чисельності загону, його стали називати 8-е партизанське з'єднання ім. Чапаєва.

Утворення об'єднаного загону, а згодом з'єднання прямопропорційно відобразилося на управлінні партизанською організацією. З'єднання у своїй

первісній основі складалося, як уже зазначалося, із двох «кістяків»: загону О. Ломако і загону І. Примака. Відповідно, потрібно розуміти ту обставину, що за великим рахунком це два різні колективи. Ситуацію ускладнював конфлікт у питанні керівництва між комісаром О. Ломакою та командиром І. Примаком.

Загалом, роль комісара у партизанському загоні можна порівняти із тією ж роллю командира. На рівні з командиром комісар не тільки безпосередньо брав участь у бою, але й на рівні з ним ніс повну відповідальність за виконання загоном будь-якого завдання. Судячи із рапорту секретаря комсомольського бюро П. Луценка командир І. Примака, начальник штабу Ф. Нагайцев не допускали комісара О. Ломако до керівництва. Особливо це питання загострилося із значним зростанням кількості учасників з'єднання та наступного створення О. Ломаком компартійного і комсомольського осередку. Намагання І. Примака та Ф. Нагайцева змістити О. Ломаку з його посади ні до чого не призвели.

У з'єднанні ім. Чапаєва був присутній розподіл на «своїх» та «чужих» («ваших»). Під цими категоріями слід розуміти, з одного боку, партизан І. Примака, та партизан О. Ломаки — з другого. Партизани І. Примака («свої»), за словами керівника комсомолу з'єднання, виступали свого роду «партизанською аристократією». «Розподіл одягу і взуття проводився виключно серед «своїх», а «ваші» залишалися «з носом». Цілі мішки мотлоху накопичені у «своїх», які, зносивши ту чи іншу річ, викидали, а не прали, тому що у них було багато, а окремі товариші перебували у скрутному становищі». Мало того, Ф. Нагайцев особисто знімав взуття з партизан (П. Луценко наводить приклад з партизаном Тютюнником). Весь здобутий партизанами одяг мусив здаватися начальнику штабу. Спроби комісара О. Ломако як належить вирішити питання закінчувалися «жахливою лайкою і істеричними криками» на його адресу. На партизанських зборах не дозволялося повністю висловлюватись «т. Примака і Нагайцев багатьох лаяли матом»²².

Проте, розмежування на «своїх» та «чужих» можна спостерігати не лише у з'єднанні № 8 ім. Чапаєва. Подібна ситуація простежувалася, щоправда дещо в іншому вигляді, і у партизанському з'єднанні під командуванням легендарного Сидора Ковпака. Кореспондент газети «Правда» В. Коробов, який у січні-березні 1943 р. побував у тилу ворога так доповідав начальнику Українського штабу партизанського руху Т. Строкачу: «В загоні Ковпака й досі кажуть: це наші (путивльські), а це не наші (глухівські)... Ковпак з Путивля, тому своїх, путивльських, більше цінує та оберігає, щедріше нагороджує, краще забезпечує боєприпасами, на відміну від глухівських... Раніше це відчувалося ще більше»²³.

Незважаючи на всі труднощі як у організації, так і діяльності, за час бойових дій партизани з'єднання ім. Чапаєва змогли потопити пароплав,

знищити 80 молотарок, 15 двигунів, 40 сепараторів, розгромити 8 німецьких поліцейських комендатур. У ході диверсій на комунікаціях ворога підірвано 4 військові ешелони, зруйновано 2 шосейні мости. Противник зазнавав значних втрат у живій силі. При виході Червоної армії до Дніпра партизани з'єднання окрім своєї безпосередньої участі та допомоги при форсуванні головної водної артерії України, організували переправу 520 автомашин, надали червоноармійцям 6 човнів-дубів, понад 3 т. бензину, забезпечили цінними розвіданими про розміщення німецько-фашистських військ. 21 вересня 1943 р. після зустрічі з частинами Червоної армії з'єднання розформували²⁴.

Незважаючи на фактичне закінчення своєї місії у тилу ворога, участь партизанів у Великій вітчизняній війні тривала й на далі. Подальше продовження боротьби диктувалося стратегічним значенням території, на якій у роки окупації велася бойова та диверсійна діяльність з'єднання ім. Чапаєва. За задумом радянського командування так званий «букринський виступ» мав стати плацдармом для переправи Червоної армії та подальшого розгортання наступу. За обставини, коли передові частини радянських військ вийшли до Дніпра, а основні сили відставали, необхідно було створити сприятливі умови для налагодження переправи, захопити і утримати висоти у районі сіл Великий Букрин — Малий Букрин. Це завдання повною мірою виконав 3-й партизанський загін. 120 партизанів під командування К. Кайсенова спільно з 4-ма червоноармійцями вибили німецьких солдат із Григорівки, Луковиці, Трахтемирова і зайняли висоти південніше Великого і Малеого Букрина. Партизани стримали дві ворожі атаки, а при відбитті третьої на підмогу прибула рота автоматників. Після появи основних частин Червоної армії загін Кайсенова зовсім вивели із бою²⁵.

У битві за Букринський плацдарм, окрім безпосередньої участі партизани надали діючій армії всі доступні плавзасоби, партизан О. Крячок у ніч на 21 вересня перевіз 420 перших автоматників на правий берег²⁶.

Будь-яке ведення війни не можливе без належного озброєння. Впродовж всього періоду боротьби з ворогом досліджувані нами партизани, як ніхто інший, відчували постійний брак зброї. З «Великої землі» їм не судилося діждатися жодного патрону. Та, власне, й сам зв'язок зі штабом партизанського руху з'явився лише на початку вересня 1943 р. з появою О. Тканка, у групі якого була і рація і радистка. Незважаючи на те, що командир партизанської групи майже цілий місяць просив у представництва УШПР при Військовій раді 3-го Українського фронту боєприпасів і озброєння — нічого не було²⁷.

Впродовж всього періоду боротьби у тилу ворога партизани самі діставали собі зброю. Серед джерел поповнення зброї варто виділити наступні: пошук на місцях боїв, допомога населення, конфіскація у поліцаїв,

отримання у якості трофеїв після розгрому супротивника. Слід врахувати і те, що значна кількість партизанів була із числа «оточенців» — бійців і командирів розбитих унаслідок оточень радянських армій. Тому можна припустити приховування особистої стрілецької зброї у минулому, для її подальшого використання у майбутньому. Частково, поповнення партизанського арсеналу відбулося за рахунок зброї прихованої районною партійною організацією ще в перший рік війни.

Варто відмітити, що подібна ситуація із озброєнням спостерігалася у інших партизанських загонах, що діяли на території Київщини. Так, у з'єднанні партизанських загонів ім. Хрущова, за словами командира І. Хитриченко, «озброєння добувалося виключно за рахунок місцевого населення, і противника, шляхом надіслання уповноважених, а також шляхом відкопування убитих червоноармійців, похованих разом зі зброєю»²⁸. Тож не завжди, як пише дослідник О. Гончаренко «Зберігати зброю могли лише наївні підлітки з перенасиченими мілітарними ілюзіями, сформованими дитячим максималізмом та переглядом радянських фільмів, на кшталт «Чапаєв».

Для повноцінної бойової діяльності не вистачало в основному боєприпасів. Серед яких, часом, легше знаходились патрони зброї німецького виготовлення, ніж радянської. За свідченнями одного з керівників підпільно-партизанського руху, саме обставина браку патронів, лімітувала проведення великих збройних боїв і тому командування, передусім, робило ставку на невеликі диверсії. Так, після проведення наприкінці вересня 1943 р. операції по визволенню військовополонених у с. Хоцьках партизани на два ручних кулемета мали лише 30 патронів²⁹.

Загалом, варто з'ясувати кількість партизанів з'єднання ім. Чапаєва. Відповідно до «Звіту про бойові дії об'єднаного партизанського загону № 8 ...» до зустрічі 21 вересня 1943 р. з частинами Червоної армії до складу з'єднання входило 7 основних загонів у кількості 600 чоловік, з яких 500 були передані в розпорядження Переяславського РВК. Проте число «7» переправлене спочатку на «3», а потім на «4», а «600» виправлене кульковою ручкою на 257³⁰.

У випадку з кількістю загонів, напевно «4» і є найвірогіднішим варіантом. Підтвердженням цьому може слугувати «Схема побудови партизанського з'єднання № 8 ім. Чапаєва», згідно якої структура 8-го з'єднання виглядає наступним чином: штаб з'єднання (начальник Ф. Нагайцев), 1-й загін (командир М. Попов, 43 чол.), 2-й загін (командир Тютюнник, 48 чоловік), 3-й загін (командир К. Кайсенов, 63 чоловіки), 4-й запасний загін с. Хоцьки (командир В. Іванов, 40 чоловік), командування з'єднання (командир І. Примак, комісар О. Ломака), санітарна частина (4 чоловіки), спецзагін (командир В. Бутенко, 22 чол.), партійна організація (секретар

В. Кругліков, 47 чол.), господарчий взвод (командир М. Авраменко), комуністичний союз молоді (секретар П. Луценко, 39 чол.). Нескладні підрахунки дозволяють виявити приблизну кількість партизанів — 284. Це без врахування штабу, командування та господарчого взводу з'єднання. Натомість командир оперативної групи О. Тканко у бесіді із завідуючим сектором відділу пропаганди і агітації ЦК КП(Б)У І. Слинком називає загальне число партизанів на момент закінчення бойових дій у 1 200 чоловік. З огляду на звітні матеріали «чапаєвців», особисті спогади партизанів, зпоміж усіх ця цифра видається, малоімовірною. У свою чергу, дослідник функціонування підпільно-партизанського центру с. Хоцьок В. Дем'яненко зазначає, що до з'єднання ім. Чапаєва входило близько 250-ти бійців. Сучасні джерела говорять про 227 учасників партизанської боротьби у складі з'єднання ім. Чапаєва³¹.

Тенденція до значного збільшення на момент закінчення окупації учасників антифашистської боротьби спостерігалася і у інших партизанських загонах і з'єднаннях. Так, згідно звіту 2-ї партизанської бригади ім. Сталіна, місцем дислокації якої була територія с. Скаржівки Теплицького району Вінницької області, до неї входило 1111 партизанів. За списком, поданим до Українського штабу партизанського руху — 2473 особи. Схоже можна побачити і на прикладі партизанського загону «Буревісник», діючого у роки окупації у Савранському та Голованівському районах: 112 чол. за звітом і 187 — за списком. Згідно звіту підпільно-диверсійної групи «Миколаївський центр» до неї входило 263 партизани, а за списком — 197. Обком КП(б)У затвердив інше значення — 188 бійців і командирів³².

Відомо, що двох партизанів з'єднання ім. Чапаєва Олександра Тканка та Роберта Кляйна за бойові операції зазначеного з'єднання нагородили найвищою державною нагородою — Зіркою Героя Радянського Союзу (Указ Президії Верховної Ради СРСР від 4 січня 1944 р.). Їх прізвища включені до багаточисельних довідників, історичних праць. Проте сам факт нагородження зазначених партизанів за період перебування у з'єднанні був поставлений під сумнів відразу ж після завершення окупації, як дійсними керівниками партизанського з'єднання імені Чапаєва, так і рядовими партизанами.

При висвітленні даного питання варто звернутися до передісторії. Отож, Олександр Тканко, народився 1916 р. в с. Макіївці Чернігівської області. До війни закінчив київський педагогічний інститут, працював директором педагогічного технікуму на Волині. 1940 р. розпочинає службу в Червоній армії, через рік закінчує курси політпрацівників, працював інструктором з пропаганди у політвідділі одного з районів базування радянської авіації. Два рази у складі диверсійних груп брав участь у боротьбі на окупованій території. З лютого по липень 1943 р. О. Тканко працював у представництві

Українського штабу партизанського руху при Південно-Західному фронті. У ніч з 14 на 15 серпня 1943 р. Олександра Тканка, на чолі сформованої штабом партизанського руху групи, десантують у район майбутнього наступу Червоної армії із завданням «партизанської боротьби і організацією партизанського загону». Групі, у складі дев'ять чоловік, вдалося 5 вересня 1943 р. зв'язатися з партизанами-«чапаєвцями». О. Тканко залишився при з'єднанні, у партизанському таборі. Партизанам він відрекомендувався як полковник та Герой Радянського Союзу, хоча не був ні першим, ні останнім. Із 10 по 21 вересня 1943 р. окремі члени оперативної групи О. Тканка брали участь у деяких операціях з'єднання. Натомість Олександр Тканко допоміг партизанам зв'язатися через свою рацію із штабом партизанського руху, повідомляв зведення Радінформбюро, інформував «Велику землю» про діяльність партизанського з'єднання.

Загалом, десантна група О. Тканка діяла окремо і свій перший звіт 22 вересня 1943 р. Олександр Тканко підписує як командир групи. А вже у звіті від 30 жовтня 1943 р. на ім'я начальника штабу партизанського руху при штабі Третього Українського фронту підполковника О. Асмолова він підписується як командир з'єднання ім. Чапаєва. Окрім того, присвоює собі бойові операції з'єднання і, навіть, знищення у серпні 1943 р. 60 молотарок. Це при тому, що зустріч із партизанами з'єднання ім. Чапаєва відбулася 5 вересня 1943 р.³³

Таким чином, у нагородному листі О. Тканка «Справці про діяльність партизанських загонів т. Тканко» зазначені майже всі бойові операції проведені з'єднанням ім. Чапаєва, а також партизанським загonom ім. Щорса, який не входив до нього. Після розформування з'єднання була штучно створена «Справа № 206 партизанського з'єднання Тканко», до якої прикріплені матеріали по з'єднанню ім. Чапаєва. Штаб партизанського руху з цього приводу навіть не зробив висновків по з'єднанню ім. Чапаєва, прикріпивши матеріали по з'єднанню до справи О. Тканка. Оголосивши себе командиром з'єднання, привласнивши операції проведені партизанами-«чапаєвцями» О. Тканко ввів у оману штаб партизанського руху³⁴.

Працівники Українського штабу партизанського руху склали справу № 206 з'єднання О. Тканка і вислали декілька довідок партизанам про те, що вони є партизанами з'єднання О. Тканка. Дана обставина викликала обурення партизанів. Командир 4 запасного партизанського загону (хоцьківського) В'ячеслав Іванов спробував розкрити авантюру. У листі від 30 січня 1945 р., який він надіслав до відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У зокрема йдеться про наступне: «Тов. Тканко [...] не тільки не був організатором чи об'єднувачем наших партизанських загонів у єдине з'єднання, але жодного дня за час підпільної партизанської роботи з німцями не був командиром його. Якщо він звітується про партизанську діяльність нашого

з'єднання ім. Чапаєва, як командир цього з'єднання (а судячи по тому, що з'єднання ім. Чапаєва іменується у офіційних документах «з'єднанням Тканка», то це саме так), то його дії є антипартійними, бо він свідомо вводить у оману вищі органи нашої партії»³⁵.

Не в останню чергу конфлікт між командуванням з'єднанням ім. Чапаєва і О. Тканком відбився на нагородженні партизанів. Так, коли лікар О. Крячок за дорученням командування з'єднання поїхав до «партизанського штабу Південно-Західного фронту» з'ясувати за нагородження, але йому відповіли, що з'єднання Чапаєва немає, а є з'єднання О. Тканка, тож «нехай і турбується командування про це». Тому із 42-х партизанів, представлених до нагородження лише 12 отримали нагороди. Багато партизанів здобули перші свої ордени і медалі уже у регулярній армії. Організаторів партизанського руху, за словами комісара з'єднання ім. Чапаєва О. Ломаки, практично нічим не відмітили, навіть медаллю «Партизанові Вітчизняної війни». З цього приводу, командир диверсійної групи з'єднання ім. Чапаєва, А. Янцелевич пригадує: «7-го листопада нам повинні були вручити медалі «Партизану Вітчизняної війни», але О. Тканько, дізнавшись про обурення чапаєвців, його поведінкою [...] допоміг у тому, щоб нам їх не дали. Він у Начальника Штаба, полковника Асмолова, вірогідно користувався авторитетом, так, як наше з'єднання — самородок, діючий на ділянці 1-го Українського фронту для Центрального штабу Партизанського руху 3-го Українського Фронту, вірогідно виявився цінною знахідкою. У всіх було переконання, що тут має місце привласнення плодів роботи чапаєвців, головним чином Тканко, а можливо і іншими. [...] Я не зустрічав таку людину, яка знаючи Тканко і Кляйна, не обурювалася тим, що їм присвоїли звання Героя Радянського Союзу»³⁶.

Подібна ситуація виникла і з нагородженням Зіркою Героя Роберта Кляйна. Як зазначається у одному з багаточисельних довідників з біографічними відомостями Герої Радянського Союзу, Р. Кляйн народився 1913 р. в с. Міллер Волгоградської області (Росія) у родині селянина. Закінчив автомеханічний технікум. Недовго попрацювавши за спеціальністю у 1932 р. відбуває на службу до Червоної армії. 1937 р. закінчує Ульяновську бронетанкову школу. З початком Великої вітчизняної війни Р. Кляйн перебуває у діючій армії та розділяє долю, характерну для сотень тисяч бійців РСЧА першого періоду війни — оточення, окупована територія. Згодом «фольсдойче» став працювати гебітстехніком у крайстебіті «Переяслав». Книга «Герои Советского Союза: Краткий...»³⁷ не правильно подає дату переходу Р. Кляйна на бік партизанів, визначаючи її червнем 1943 р. Як свідчать архівні матеріали, на посаді гебітстехніка Роберт Кляйн працював до 14 вересня 1943 р. (тобто за шість днів до приходу Червоної армії) коли прибув до партизанського з'єднання ім. Чапаєва. Із листів адресованих на

ім'я секретарів ЦК КП(б)У М. Хрущова та Д. Коротченка впливає наступне: «У найбільших операціях і зокрема в операції по форсуванню Дніпра Кляйн участі не брав. Усі заслуги, вписані у нагородному листі Кляйна, вигадані Тканко, починаючи від дати вступу Кляйна до партизанського загону (липень 1943 р.)». Лікар з'єднання О. Крячок пригадував, що партизани хотіли розстріляти Р. Кляйна як прислужника німців³⁸.

Після тексту «Стенограми бесіди з помічником начальника штабу 1-ї української дивізії Клейн Робертом Олександровичем»³⁹ до неї розмістив свій коментар учасник підпільно-партизанської боротьби на Переяславщині В. Іванов. Зміст його наступний: «Ніякого пального до Хоцьок Кляйн не привозив і загін у лісі не постачав. Кляйн до мене (Діда Василя) не заходив ніколи. Він був у мене два рази у присутності Коновалова і Михайловського і про спецзавдання розмов не було. Все це вигадка. На квартирі у мене Тканко ніколи не був. Брехня все. Суцільна брехня: машин взято 3, а не 5; людей — 9, а не 22 і не він цим керував, а Михайловський і Коновалов, які домовилися зі мною про передачу їх до загону Ломакі-Примака»⁴⁰.

Зміст описаного вище чітко В. Іванов охарактеризував ще 1944 р.: «Вийшло нескладно: хто нічого не зробив чи «при цьому був присутній» отримав більше ніж треба, а варті відзначення залишені у тіні»⁴¹.

Після визволення території Червоною армією придатних до військової служби партизан з'єднання ім. Чапаєва чекало продовження боротьби з ворогом. Частина з них поповнила ряди діючої армії, частину відправили у складі партизанських груп у тил ворога, багатьох відправили до штрафних батальйонів. За словами І. Коржика, який входив до партизанського з'єднання ім. Чапаєва, після його розформування, декілька десятків офіцерів відправили на перевірку до спецлагерю, що знаходився поблизу російського міста Рязань. Після чого їх направили у штрафний батальйон: «У батальйоні було 1 200 офіцерів, в тому числі 25 полковників, яких на старості літ зробили рядовими... до середини березня із 1 200 чоловік у батальйоні залишилося 48 бійців...»⁴².

До числа «штрафників» потрапив і начальник штабу партизанського з'єднання ім. Чапаєва ст. лейтенант Ф. Нагайцев, на якого, за спогадами, командира 3-го загону К. Кайсенова назбирали фальшиві документи-обвинувачення. Начальник штабу загону Кайсенова Олексієнко у присутності працівників особового відділу піддався побиттю заступником начальника штабу партизанського руху при штабі Південно-Західного фронту підполковником Носковим. Сам К. Кайсенов теж підтримує думку про те, що О. Тканко привласнив собі заслуги у формуванні з'єднання⁴³.

Проте не все так просто зі «штрафниками», як дехто із сучасних дослідників проблематики подає. Згідно довідки, за підписом капітана особливого відділу Подображнікова Ф. Нагайцев особисто розстріляв

механіка [*прізвище не можливо розібрати — Авт.*], а також разом спільно з лікарем Бойко «розстріляли лікаря Зайченка і його дружину, що проживали у с. Хоцьки Переяславського р-ну Київської області, за що не знаю розстріляли і тещу, залишилося 2-є дітей. Це тоді, коли територія була визволена. Лікар Бойко, був у нас у загоні і при виході його із тилу був відпущений додому. Я маю свідчення, що Бойко вже за це вбивство сидить»⁴⁴. В свою чергу В. Іванов говорить у листі до О. Ломаки від 28 вересня 1944 р., що Ф. Нагайцев і лікар Бойко, ігноруючи радянські закони зайнялись бандитизмом⁴⁵. Можливо це і є «фальшиві документи-обвинувачення», а можливо і ні. Подальша пошукова робота у цьому напрямі повинна більш чітко окреслити це питання.

Після визволення окупованої території Червоною армією з'явилася велика кількість бажаючих якимось чином пов'язати себе з антифашистським рухом, щоб якось виправдати своє перебування на окупованій території відповідно до світогляду радянського громадянина. Передусім це стосується комуністичного партактиву. Адже відомо, що не зважаючи на заклик комуністичної партії стати до смертельної боротьби із ворогом, частина партійців не тільки не приступила до розгортання такої у силу різних обставин, а й стала на службу до нової влади.

У травні 1945 р. комісія Ржищівського РК КП(б)У провела розслідування діяльності партизанського загону № 1 з'єднання ім. Чапаєва і виявилось, що результати роботи цього загону уже фігурували у матеріалах справи, але у звіті іншого загону — партизанського загону ім. Боженко того ж самого з'єднання ім. Чапаєва. Керівниками загону були І. Мелай (командир) і С. Шевченко (комісар). Згідно списку особового складу до нього входило 34 партизани. Серед головних результатів бойової діяльності: потоплення 2-х парадних, 6-ти барж, 2-х катерів, знищення 2-х офіцерів і 134 солдат, звільнення радянських військовополонених 2 500 чол. До звіту (на 17-ти аркушах) І. Мелай додав 13 підтверджень сільських рад про проведення бойових операцій у цих селах, а також карту-схему засади розроблену у штабі партизанського з'єднання ім. Чапаєва. Проте, звіт колишнього завідуючого відділом пропаганди і агітації у Ржищівському РК КП(б)У і за сумісництвом «командира» партизанського загону І. Мелая не пройшов. Перевіряючи комісія встановила, що бойові операції проведені на території Ржищівського району належать з'єднанню ім. Чапаєва, в яких ні І. Мелай, ні С. Шевченко участі не брали. У березні 1943 р. вони дійсно перебували у складі з'єднання, але через кілька днів дезертирували⁴⁶. «Чапасьцями» робилися спроби знову повернути їх до спільної боротьби. Спроби ні до чого не привели.

На скільки стає зрозумілим зі слів А. Янцелевича, то загін у складі 12-ти чоловік все ж існував поблизу сіл Колесище та Малий Букрин, проте

«бойова діяльність» полягала у тому, що коли в селі панував відносний спокій вони виходили на прилеглі висоти, співали пісні, робили кілька вистрелів і розходились по будинкам своїх наречених. Цією своєю поведінкою вони створювали у частини населення думку про те, що вони дійсно є партизанами»⁴⁷. Комісар О. Ломако, в свою чергу, повністю спростував існування у складі з'єднання ім. Чапаєва загону ім. Боженка, а І. Мелая та С. Шевченка назвав дезертирами⁴⁸.

Питання вивчення діяльності партизанського з'єднання ім. Чапаєва, як і підпільно-диверсійна робота будь-якого іншого з'єднання, загону чи групи є надзвичайно складним та відповідальним. Воно вимагає від дослідника особливого підходу. Принцип наукової об'єктивності у даному випадку повинен реалізовуватися повною мірою.

Складність обраного питання пояснюється, передусім, суперечливою джерельною базою. Історична наука, яка до недавнього часу, розвивалася у чіткому руслі комуністичної ідеології не відображала належним чином об'єктивний стан справ. На сьогодні, певною мірою, належному висвітленню тих подій заважає дослідницький суб'єктивізм, що категорично не припустимо у дослідженні партизанського руху. Підпільно-партизанська проблематика є делікатною темою, де поєднана з одного боку радянська ідеологія, а з другого — людська жертвність.

Сучасні ж дослідники, часом, цитуючи радянську історіографію повністю заперечують висновки останньої, ґрунтуючи положення своїх робіт на кількох віднайдених не апробованих фактах, показуючи дійсність однобоко. Можна навести конкретний випадок, який несумлінний дослідник трактував би у своєму руслі. Наприклад: йде мова про підрив партизанською групою О. Тканка кількох ешелонів противника на ділянці Київ–Гребінка із використанням колісних замкачів. Мова йде не про кількість — про факт підриву. З цього приводу, згадуваний уже не одноразово В. Іванов говорив, сумніваючись у здійсненні операції, що ніяких колісних замкачів він в учасників групи О. Тканка не бачив. Сучасному несумлінному досліднику цитати В. Іванова цілком вистачило б для чергової викривальної публікації. Проте, якщо попрацювати краще можна знайти щоденник, записаний найвірогідніше, учасником зазначеної групи, інструктором підривників В. Бурим, який у деталях розповідає про підрив тих же ешелонів з використанням колісних замкачів, їх закінчення і наступне закладення мін примітивного типу⁴⁹.

Аналогічних випадків надзвичайно велика кількість. Із проголошенням незалежності України, коли розпочалося бурхливе переосмислення історії нашої держави протягом 1917–1991 рр., найактивніше в історичній науці стали досліджуватися замовчувані й затавровані теми діяльності ОУН та УПА, трагедія Голодомору 1932–1933 рр. У недалекому минулому колись

одна з ключових тем історії Великої вітчизняної війни стала менш привабливою для вітчизняних науковців.

Не маючи за мету применшити внесок партизанів з'єднання Чапаєва у дезорганізацію ворожого тилу та їх вклад у перемогу над нацизмом слід сказати, що на сьогодні доволі складно визначити чітку картину заподіяної шкоди окупантам, адже, у більшості випадків, кількісні втрати, завдані партизанами німецькому противнику у живій силі та матеріальних предметах, зазначені, як правило, у партизанських звітах, перевірити доволі складно. Проте, незважаючи на це, простежується цікава деталь: велика частина партизанів та підпільників були колишніми «оточенцями». Цей фактор, напевно, і був організуючим у створенні партизанських загонів та підпільних груп, але не варто відкидати також і місцевих селян, які на власному досвіді побачили всі «принади» життя в окупації та поповнили ряди учасників антифашистського руху.

У питанні вивчення партизанського та підпільного рухів, не дивлячись на те, що Велика вітчизняна війна та власне сама нацистська окупація закінчилися вже понад як шістьдесят років, залишається ще багато невідомого. Завданням сучасного дослідника історії партизанського руху — вивільнення конкретних об'єктивних обставин від ідеологічних нашарувань.

Подальше ретельне вивчення архівних матеріалів з даної проблематики разом із залучення нових додаткових джерел: спогадів, рукописних записів та документальних матеріалів, мають окреслити більш повну характеристику того часу. Пошукова робота у цьому напрямку є актуальною та перспективною, адже її проведення дасть змогу більш глибоко пізнати історію краю, з'ясувати невідомі аспекти антифашистської боротьби.

Важко говорити про масовий характер партизанського руху, про головну роль комуністичної партії у його організації на досліджуваній території за відсутності такої та ще про багато чого. Але, кожна партизанська акція чи операція, часом, забирала за собою людське життя — найвищу цінність, на якій не варто спекулювати.

¹ Сікорський М.І., Швидкий Д.Т. На землі Переяславській. — К., 1971. — 210 с.

² Історія міст і сіл УРСР: Київська область / Ред. колегія тому Рудич Ф.М. (голова), Бакуменко П.І., Бачинський П.П. та ін. — К., 1971. — 792 с.

³ Непокорённая земля Киевская: Из истории всенар. борьбы в тылу врага 1941–1944 / Авт. коллектив: В.Н. Немятый, Д.Ф. Григорович, О.С. Кременчугская и др.; Редкол.: Павленко Л.И., Головкин Д.Б., Мельник В.Я. и др. — К., 1985. — 251 с.

⁴ *Мінгазутдінов О.* Народна боротьба проти фашистських окупантів на Переяславщині в роки Великої Вітчизняної війни // Переяславська земля і духовний світ людини. — Зб. наук. пр. — К. — Переяслав-Хмельницький, 1998. — С. 146–149.

⁵ *Дем'яненко В.* Діяльність антифашистської підпільної організації в с. Хоцьки Переяславського району (1941–1943) // Переяславська земля і духовний світ людини. — Зб. наук. пр. — К. — Переяслав-Хмельницький, 1998. — С. 101–103.

⁶ *Дем'яненко В.* Рух опору на Переяславщині у 1941–1943 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Част. 2. — С. 370–378.

⁷ *Гончаренко О., Таранон О.* Рух опору на Переяславщині періоду нацистської окупації (1941–1943 рр.) // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. — Вип. 21. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — С. 282–288.

⁸ *Потапенко Я.* Особливості антифашистського руху опору на Переяславщині у період радянсько-німецької війни 1941–1945 років // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. — Вип. 21. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — С. 289–294.

⁹ *Потапенко Я., Гончаренко О.* Переяславщина у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. // Переяслав у віках: Монографія / Авт. упоряд. проекту Коцур В.П., Колибенко О.В. — К., 2007. — С. 254–268.

¹⁰ *Капась І., Нагайко Т.* Джерела по вивченню історії Переяславщини у роки нацистської окупації // PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав” / Зб. наук. статей. — Вип. 2 (4). — 2008. — 360 с.

¹¹ *Лавриненков В.Д.* Возвращение в небо / Лит. запись Хорунжего А. — М., 1974. — 240 с., 10 л. ил. (Военные мемуары); *Лавриненков В.Д., Беловол Н.Н.* Дед Василий: Повесть. — К., 1984. — 159 с.; *Кайсенов К.* Партизанской тропой. Записки партизана. — Алма-Ата, — 1965. — 432 с.; *Кайсенов К.* Из когтей смерти [Записки командира партизанского отряда]. Перевод с казах. П. Якушева. — М., 1962. — 160 с.; *Кайсенов К.* Партизаны Переяслава [Записки командира партизанского отряда]. — Алма-Ата, 1958. — 115 с.; та ін.

¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 166, оп. 3, спр. 251, арк. 52.

¹³ ЦДАГО України. — Арк. 76–77.

¹⁴ Там само. — Ф. 260, оп. 1, спр. 2, арк. 27.

¹⁵ Вітчит партизанського об'єднання № 8 ім. Чапаєва // Фондова колекція рукописних матеріалів НІЕЗ «Переяслав». Шифр РД-41, інв. № 41. — Арк. 28.

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 86, арк. 240 зв.

¹⁷ Там само. — Арк. 241.

¹⁸ Непокорённая земля Киевская: Из истории всенар. борьбы в тылу врага 1941–1944 / Авт. Коллектив: В.Н. Немятый, Д.Ф. Григорович, О.С. Кременчугская и др.; Ред. кол.: Павленко Л.И., Головки Д.Б., Мельник В.Я. и др. — К., 1985. — С. 36.

¹⁹ *Кайсенов К.* Партизаны Переяслава [Записки командира партизанского отряда]. — Алма-Ата, 1958. — С. 15.

²⁰ Вітчит партизанського об'єднання № 8 ім. Чапаєва. — Фондова збірка НІЕЗ «Переяслав». — № 41, РД-41. — Арк. 5.

²¹ Там само. — № 41, РД-41. — Арк. 6.

²² ЦДАГО України. — Ф. 260, оп. 1, спр. 2, арк. 3–4.

²³ *Чайковський А.С.* Невідома війна: Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика. — К., 1994. — 256 с. — С. 76.

²⁴ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт. упоряд.: Бажан О.В., Кентій А.В., Лозицький В. С. та ін.; Редкол. —Смолій В.А. та ін. — К., 2001. — С. 85.

²⁵ *Кайсенов К.* Партизанские тропы: Документальная повесть и рассказы / Пер. с каз. — Алма-Ата, — 1985. — 360 с., 12 л. ил.

²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 62, оп. 1, спр. 1678, арк. 2.

²⁷ Там само. — Ф. 260, оп. 1, спр. 2, арк. 12.

²⁸ Там само. — Ф. 166, оп. 3, спр. 85, арк. 13.

²⁹ Там само. — Спр. 86, арк. 257.

³⁰ Вітчит партизанського об'єднання № 8 ім. Чапаєва // Фондова колекція рукописних матеріалів НІЕЗ «Переяслав». — Шифр РД-41, інв. № 41. — Арк. 8.

³¹ Центральний державний архів громадських об'єднань. Путівник / Державний комітет архівів України. Центральний державний архів громадських об'єднань України; Ред. кол.: Р. Пиріг (голова), Г. Боряк, Б. Іваненко, В. Лозицький. — К., 2001. — 496 с. — С. 232; Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт. упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. — К., 2001. — С. 85.

³² *Лисенко О.* Джерелознавчі аспекти дослідження історії партизанського руху в Україні 1941–1944 рр. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів пам'яті відомого вченого історика, д. і.н., професора Володимира Олександровича Замлинського. — Число 6 (7). — У двох част. — К., 2001. — Ч. 2. — 444 с. — С. 89.

³³ ЦДАГО України. — Ф. 260, оп. 1, спр. 2, арк. 19.

³⁴ Там само. — Ф. 62, оп. 1, спр. 1713, арк. 3.

³⁵ Там само. — Арк. 46.

³⁶ Там само. — Ф. 166, оп. 3, спр. 86, арк. 208.

³⁷ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь: [В 2 т.]. Пред. ред. коллегии И.Н. Шкадов: Т1 /Абаев — Любичев/. — М., 1987. — С. 661.

³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 62, оп. 1, спр. 1713, арк. 5.

³⁹ Там само. — Ф. 166, оп. 3, спр. 86, арк. 210–232.

⁴⁰ Там само. — Арк. 233.

⁴¹ Там само. — Арк. 54.

⁴² *А. Гогун.* Сталинские коммандос: украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941–1944. — М., 2008. — С. 301–302.

⁴³ Лист К. Кайсенова до М. Сікорського // Фондова колекція рукописних матеріалів НІЕЗ «Переяслав». — Шифр «Архів», інв. № 123/6.

⁴⁴ ЦДАГО України. — Ф. 260, оп. 1, спр. 2, арк. 19.

⁴⁵ Там само. — Ф. 62, оп. 1, спр. 1713, арк. 56.

⁴⁶ Там само. — Ф. 260, оп. 1, спр. 6, арк. 5.

⁴⁷ Там само. — Ф. 166, оп. 3, спр. 86, арк. 184.

⁴⁸ Там само. — Ф. 260, оп. 1, спр. 6, арк. 5.

⁴⁹ Там само. — Спр. 2, арк. 26.

Автор статьи на основе собственных исследований делает попытку раскрыть проблемы, связанные с организацией и расформированием партизанского соединения № 8 им. В. Чапаева. Прежде всего, внимание сосредоточено на количественном составе участников антифашистской борьбы, вопросе формирования руководящего «ядра» партизанской организации, участия партизан после расформирования соединения, их награждения и ряд других малоисследованных аспектов.

Ключевые слова: партизаны, партизанское соединение № 8 им. В. Чапаева, партизанский отряд, командир, комиссар, расформирование, антифашистская борьба, подпольная группа, подпольно-партизанская борьба.

The author of the article on the basis of own researches gives it a shot to expose problems, related to organization and disbandment of partisan connection № 8 name of V. Chapaeva. Foremost, attention is concentrated on the quantitative list of entries of anti-fascist fight, question of forming of leading “kernel” of partisan organization, participation of partisans, after disbandment of connection, their rewarding, and row of other scantily explored aspects.

Keywords: partisans, partisan connection № 8 the name of V. Chapaeva, guerrilla, commander, commissar, disbandment, anti-fascist fight, underground group, underground-partisan fight.

Володимир Поляков
(Симферополь)

УКРАИНЦЫ В ПАРТИЗАНСКОМ ДВИЖЕНИИ КРЫМА

Статья об участии этнических украинцев в партизанском движении Крыма. На основе анализа наградных документов крымских партизан, прослежена судьба украинцев как в числе награжденных, так и среди ветеранов партизанского движения.

Ключевые слова: украинец, партизан, военнослужащий, награжден, представлен.

Партизанское движение в Крыму при наличии огромного числа мемуаров, написанных в основном «методом социалистического реализма», по сути, остается большим белым пятном в нашей истории. Одним из самых неизученных вопросов остается и участие в этом движении этнических украинцев.

Причин тому много: первая — это то, что в годы Великой Отечественной войны Крымская АССР входила в состав Российской Федерации; вторая и, вероятно, основная — это то, что во все годы Советской власти, при кажущейся доминанте интернационального воспитания, все вопросы, касающиеся какого-нибудь одного определенного народа, рассматривались как нежелательные, так как изначально было предопределено, что главную роль «в семье советских народов — братьев» всегда и во всем играл «старший брат» — русский народ.

10 апреля 1944 г., то есть за десять дней до расформирования партизанских отрядов в освобожденном Крыму во всех трех партизанских соединениях Крыма было всего 3750 человек, из которых 2185 — русские, 598 — крымские татары, 313 — украинцы, 145 — грузины, 106 — греки ... и т.д., но данные цифры ни в коей мере нельзя считать характеризующими вклад украинцев, так как еще 1311 бойцов и командиров самых разных национальностей в разные годы оккупации были вывезены на Большую землю; 2345 погибли и пропали без вести; 337 — дезертировало¹.

Тогда же в апреле 1944 г. были подведены итоги всех представленных к награждению партизан, и в том числе, отдельно по каждой национальности. В настоящей работе мы выделим только четыре из них — самых массовых по представленным в наградных листах.

Таблица 1².

Орден или медаль	русские	украинцы	татары	евреи
«Ленина»	10	2	–	1
«Красное знамя»	36	17	8	2
«Богдана Хмельницкого»	1	–	–	–
«Отечественная война»	58	14	5	5
«Красная звезда»	103	44	8	3
«Слава»	4	4	-	
«За отвагу»	41	11	7	1
«За боевые заслуги»	25	4	3	2
Партизану Отечественной войны – 1 степени	30	12	1	1
Партизану Отечественной войны – 2 степени	114	12	4	5
Всего	692	119	36	20

Как мы видим, если украинцы составляли всего 8,3% от общего числа крымских партизан, то среди награжденных — уже 17,2%.

Объясняется этот факт тем, что подавляющее большинство партизан-украинцев в самом недавнем прошлом — это профессиональные военные, ставшие со временем командирами или начальниками штабов бригад, отрядов.

Чрезвычайно высокий процент награжденных среди евреев, и соответственно почетное четвертое место в общем списке, при совершенно незначительной общей численности, объясняется тем, что практически полностью эти люди находились на трех, достаточно заметных должностях: комиссар отряда или бригады, сотрудник особого отдела, врач.

За основу исследования автор решил взять ранее не изученные материалы наградных листов, в каждом из которых среди прочей информации был пресловутый «пятый пункт» — национальность. То, что данный человек был представлен к боевой награде, свидетельствует о том, что его роль в лесу не была эпизодической и не носила случайный характер. При всем этом следует честно признать, что зачастую встречаются наградные листы, в которых фигурирует человек с казалось бы украинской фамилией, родившийся где-нибудь в Запорожской области, но в анкете он записан как

русский. Примечательно и то, что носители такой знаменитой украинской фамилии как Шевченко представлены в списках шестью партизанами, но только один из них — украинец. Пять остальных — «русские», все они жители Крыма, которые уже утратили этническое самосознание.

Разными путями попадали украинцы в партизанские отряды Крыма. Не прибегая пока к точным цифрам назовем лишь основные пути и временные этапы:

Ноябрь 1941 г., формирование партизанского движения — это жители Крыма; бойцы и командиры 51-й и Отдельной Приморской армий, которые влились в партизанские отряды

Январь 1942 года — участники Судакского десанта.

Октябрь 1943 года — бывшие военнопленные, «добровольцы», отсиживавшиеся по селам «окруженцы» и местные жители, в силу тех или иных причин оказавшихся вне армии.

В отдельную группу мы выведем достаточно многочисленную группу разведчиков штаба Черноморского флота и сотрудников НКВД, в наградных листах которых указана их национальность — украинец, но, как правило, к сожалению, отсутствует место рождения или призыва в Красную армию.

Все эти полученные данные мы сведем в таблицу.

Таблица 2.

1941		1942		1943	
Местные жители	Войны Красной армии и флота	Участники Судакского десанта	Местные жители	Разведчики штаба Черноморского флота, НКВД	Военнопленные, «добровольцы», окруженцы
35	73	10	50	20	47

Можно сделать вывод, что на первом этапе партизанского движения ключевую роль играли выходцы из числа бывших военнослужащих. Пополнение «сорок третьего года», когда чаша весов уже окончательно склонилась в сторону Красной армии, наглядно показало приоритет местного населения, которое ранее занимало выжидательную позицию. В то время приток бывших военнослужащих тоже достаточно велик.

А теперь проанализируем, из каких областей или республик были украинцы, ставшие крымскими партизанами.

Таблица 3.

Ворошиловградская обл.	5
Винницкая обл.	4
Днепропетровская обл.	10
Житомирская обл.	1
Запорожская обл.	9
Каменец-Подольская обл.	2
Киевская обл.	8
Кировоградская обл.	3
Николаевская обл.	10
Одесская обл.	7
Полтавская обл.	13
Сталинская обл.	8
Сумская обл.	12
Харьковская обл.	13
Херсонская обл.	1
Черниговская обл.	6
Российская федерация	20
В том числе Краснодарский край	10
Грузинская ССР	1
Узбекская ССР	1

Мы видим, что лидерами являются уроженцы Полтавской, Харьковской, Сумской и Днепропетровской областей, что объясняется тем, что 48-я кавалерийская дивизия, остатки которой, в начале, но 1941 года влились в партизанские отряды Крыма, и, по сути, ставшие их ядром, формировалась из призывников именно этих областей. А вот Приморская армия — формировалась из жителей Одесской, Николаевской, Каменец-Подольской, Винницкой областей, что также нашло отражение в географии «партизанских украинцев».

Уроженцы Краснодарского края в основном пополнили ряды крымских партизан в результате боев на Крымском фронте. Кто-то был направлен к

партизанам в качестве радистов, кто-то как сотрудник особого отдела, а большинство пришло в партизаны уже после плена и удачного побега.

Есть еще один показатель, о котором в силу разных причин в Крыму не любят вспоминать — это участие в партизанской эпопее тех партизан, кто пришел в лес в ноябре 1941 года и пробыл в нем до апреля 1944. Таких людей было всего 55 чел. Практически каждый из них начинал свой боевой путь рядовым партизаном, а закончил командиром отряда или бригады, комиссаром или начальником штаба — эти люди воистину «золотой фонд» партизанского движения Крыма и вот среди них украинцы составляют уже 38,2% .

Назовем их поименно:

1. Бурында Владимир Прокопьевич — 1920 г.р.
Ворошиловградская обл. с. Сокологоровка
Награждён: «Красная звезда», «За оборону Севастополя»,
«Партизану Отечественной войны. I степени»
Представлен: «Красное знамя»; «Красная звезда»³
2. Буряк Василий Михайлович — 1923 г.р.
Одесская обл. Овидиопольский р-н., с. Роксоляны
Награждён: «Красное знамя», «Отечественной войны II степени»
«За оборону Севастополя», «Партизану Отечественной войны.
II степени»
Представлен: «Красное знамя» «Красное знамя»⁴
3. Бучевский Михаил Андреевич — 1912 г.р.
Краснодарский край.
Награждён: «Партизану Отечественной войны. II степени»
Представлен: «Красная звезда»⁵
4. Витенко Иван Илларионович, 1911.
Начальник Фрайдорофского райотдела НКВД. ОО НКВД 4-го района.
Награжден: «Красное знамя», «За оборону Севастополя»,
«Партизану Отечественной войны — I степени»⁶
Представлен: «Красная звезда»⁷
5. Гордиенко Николай Григорьевич, 1917 г.р.
Запорожская обл., Генический р-н., станция Сокологорная
Награжден: «Красное знамя»; «Отечественная война. II степени»;
«За оборону Севастополя»; «Партизану Отечественной войны.
I степени»⁸
Представлен: «Ленина»⁹
6. Даниленко Сергей Васильевич, 1914 г.р.
Полтавская обл., Нехворощанский р-н., с. Ряска
Награжден: «Красная звезда»; «За оборону Севастополя»;
«Партизану Отечественной войны. II степени»¹⁰

7. Дегтярёв Иван Петрович, 1908 г.р.
Днепропетровская обл., г. Верхнеднепровск
Награжден: «За оборону Севастополя», «Партизану Отечественной войны. II степени»
Представлен: «Отечественная война.» I степени».; «Красное знамя»¹¹
8. Ильенко Татьяна Алексеевна, 1925 г.р.
Черниговская обл. Ново-Севреский р-н. с. Мамыкин
Награждёна: «За оборону Севастополя»
«Партизану Отечественной войны. II степени»¹²
Представлена: «Красная звезда»¹³
9. Крихтинко Василий Николаевич — 1916 г.р.
Уроженец Полтавская обл., Градинский р-н, д. Николаевка
Младший лейтенант. Разведчик, начальник боепитания В.С.
Награждён: «Отечественной войны II степени»; «За оборону Севастополя»; «Партизану Отечественной войны. II степени»¹⁴
10. Куценко Максим Макарович, 1919 г.р.
Полтавская обл. Опышлянский р-н. С. М-Млин
Награждён: «За оборону Севастополя»; «Партизану Отечественной войны. I степени»¹⁵
Представлен: «Отечественной войны. I степени» Д.224 л. 142.
«Красное знамя»¹⁶
11. Леонова Галина Ивановна, 1920 г.р.
Николаевская обл. Горностаевский р-н, дер. Князь-Григорьевка
Награждена: «Красная звезда», «За оборону Севастополя»,
«Партизану Отечественной войны. II степени»
12. Малюченко Владимир Гаврилович, 1923 г.р.
Днепропетровская обл. г. Павлоград
Награждён: «Красная звезда», «За оборону Севастополя»,
«Партизану Отечественной войны. II степени»¹⁷
13. Марченко Федор Филиппович, 1921 г.р.
Сталинская обл. ст. Чистяково, шахта № 27
Награждён: «За оборону Севастополя»,
«Партизану Отечественной войны. II степени»¹⁸
Представлен: «Красная звезда»¹⁹
14. Палажченко Алексей Савельевич — 1916 г.р. Краснофлотец.
Комиссар 7 отряда, 4 бригады, Южного соединения.
Сумская обл. Шалыгинский р-н, с. Викторowo
Награждён: «Красная звезда», «Отечественной войны II степени»,
«За оборону Севастополя», «Партизану Отечественной войны. I степени»²⁰

- Представлен:** *«Отечественной войны. I степени» Д. 229 л. 15*
15. Сорока Николай Анисимович, 1916 г.р.
Полтавская обл., Яготинский р-н., д. Фарбово
Награждён: *«Красное знамя»*; *«Красное знамя»*; *«За оборону Севастополя»*;
*«Партизану Отечественной войны. I степени»*²¹
Представлен: *«Ленина»*²²
16. Старина Иван Тихонович, 1920 г.р.
Запорожская обл., Сивашский р-н., д. Отрадное
Награждён: *«За оборону Севастополя»*; *«Партизану Отечественной войны. II степени»*²³
Представлен: *«Красная звезда» «Отечественная война. I степени»*²⁴
17. Столяров Иван Васильевич, 1914 г.р..
Ворошиловградская обл., Свердловский р-н., д. Крюково
Награждён: *«Партизану Отечественной войны. I степени»*²⁵
Представлен: *«Красная звезда»*²⁶
18. Тарнович Евгений Николаевич, 1919 г.р.
Запорожская обл. г. Осипенко
Награжден: *«Отечественная война. II степени»*; *«Красная звезда»*
«За оборону Севастополя»; *«Партизану Отечественной войны. I степени»*²⁷; *«За отвагу» (1940 г. Финляндская война)*²⁸
Представлен: *«Ленина»*, *«Красное знамя»*²⁹
19. Татарин Петр Карпович, 1916 г.р.
Черниговская обл. Менский р-н., дер. Жовтнево
Награждён: *«Отечественная война» II степени*; *«Партизану Отечественной войны. I степени»*³⁰
Представлен: *«Красное знамя» «Красная звезда» «Красная звезда»*³¹
20. Тоцкий Евгений Николаевич, 1919 г.р.
Николаевская обл., Голопристанский р-н
Награжден: *«Красная звезда»*; *«За оборону Севастополя»*;
*«Партизану Отечественной войны. I степени» «Партизану Отечественной войны. II степени»*³²
Представлен: *«Отечественная война. II степени»*³³
21. Федоренко Федор Иванович, 1921 г.р.
Ростовская обл., Красногвардейский р-н.
Награжден: *«Красное знамя»*; *«Красное знамя»*; *«Партизану Отечественной войны. I степени»*³⁴
Представлен: *«Герой Советского Союза»*³⁵.

Подводя итог, можно прямо говорить о чрезвычайно значительном вкладе сынов Украины в партизанское движение Крыма и о той ключевой роли, которую они в ней играли.

- ¹ Державний архів Автономної Республіки Крим (далі — ДААРК). — Ф. 151, оп. 1, кор. 17, спр. 202, арк. 9.
- ² Там само. — Спр. 201, арк. 7.
- ³ Там само. — Спр. 214, арк. 50, 152.
- ⁴ ДААРК. — Арк. 159, 162.
- ⁵ Там само. — Арк. 173.
- ⁶ Там само. — Спр. 200, арк. 6.
- ⁷ Там само. — Спр. 215, арк. 103.
- ⁸ Там само. — Спр. 200, арк. 8.
- ⁹ Там само. — Спр. 217, арк. 37.
- ¹⁰ Там само. — Спр. 200, арк. 11.
- ¹¹ Там само. — Спр. 218, арк. 30, 32.
- ¹² Там само. — Спр. 200, арк. 14.
- ¹³ Там само. — Спр. 218, арк. 152.
- ¹⁴ Там само. — Спр. 200, арк. 16.
- ¹⁵ Там само. — Спр. 200, арк. 19.
- ¹⁶ Там само. — Спр. 224, арк. 147.
- ¹⁷ Там само. — Спр. 200, арк. 24.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 23.
- ¹⁹ Там само. — Спр. 226, арк. 123.
- ²⁰ Там само. — Спр. 200, арк. 29.
- ²¹ Там само. — Арк. 34.
- ²² Там само. — Спр. 233, арк. 103.
- ²³ Там само. — Спр. 200, арк. 35.
- ²⁴ Там само. — Спр. 233, арк. 128, 131.
- ²⁵ Там само. — Спр. 200, арк. 35.
- ²⁶ Там само. — Спр. 233, арк. 139.
- ²⁷ Там само. — Спр. 200, арк. 37.
- ²⁸ Там само. — Спр. 238, арк. 32.
- ²⁹ Там само. — Арк. 32, 38.
- ³⁰ Там само. — Арк. 42.
- ³¹ Там само. — Спр. 234, арк. 41, 42, 44.
- ³² Там само. — Спр. 200, арк. 37.
- ³³ Там само. — Спр. 234, арк. 126.
- ³⁴ Там само. — Спр. 200, арк. 39.
- ³⁵ Там само. — Спр. 235, арк. 49.

Стаття присвячена участі етнічних українців в партизанському русі Криму. На основі налізу нагородних документів кримських партизан, прослідковано частку українців як серед нагороджених, так і серед ветеранів партизанського руху.

Ключові слова: *українець, партизан, військовослужбовець, нагороджений, представлений.*

About participating of Ukrainians in partisan motion of Crimea. Analysis of reward documents of Crimean partisan, stake of Ukrainians both in the number of recipient of an award and among the veterans of partisan motion.

Keywords: *Ukrainian, partisan, serviceman, is a recipient of an award, presented.*

З ІСТОРІЇ ОУН ТА УПА

УДК 341:162.55

Дмитро Веденєєв, Олександр Лисенко
(Київ)

ПРОБЛЕМА ОЦІНКИ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН ТА УПА: ПОЛЕ КОНФРОНТАЦІЇ АБО СФЕРА ПОРОЗУМІННЯ?

Стаття присвячена проблемі оцінки діяльності ОУН та УПА. Розкриваються особливості суспільних рефлексій та пошук шляхів консолідованої оцінки цієї сторінки вітчизняної історії.

Ключові слова: *ОУН, УПА, український націоналізм, національно-визвольний рух, політика пам'яті.*

Українська держава докладає зусиль до справедливої оцінки історії національно-визвольного руху. Суспільно-політичне значення цих заходів обумовлено необхідністю усунення конфронтаційних моментів у масовій свідомості як однієї з передумов формування консолідованої української політичної нації.

Важливим кроком на цьому шляху став і Указ Президента України від 14 жовтня 2006 р. № 879 «Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення». Він, зокрема, висунув завдання «всебічного вивчення та об'єктивного висвітлення участі українців у Другій світовій війні», «здійснення ґрунтовних наукових досліджень, ... видання історичної та науково-популярної літератури з цих питань» з метою подальшої підготовки законопроектів про український національно-визвольний рух 20–50-х років ХХ століття¹.

Зауважимо, що запропонований до розробки законопроект здатен стати своєрідним «містком» для загальнонаціонального (міжрегіонального) порозуміння через історію. Справді, потужні повстанські рухи 1919 — початку 1920-х рр., збройний опір примусовій колективізації, інші форми народного спротиву охоплювали далекі від Карпат Придніпров'я, Поділля, Таврію, Приазов'я, Полісся, Донбас, але їх головний рушійний мотив був тотожним — радикальний опір спричинило масоване насильство над звичним укладом господарювання й духовного життя.

Як бачимо, за умов заборони ст. 15 Конституції України «обов'язкової ідеології» наголос робиться не на відродженні директивного стилю управління науковою творчістю (в дусі пріснопам'ятних «тез ЦК КПРС», які містили «генеральну лінію» в оцінці складних історичних подій), а на творенні науково-просвітницького доробку фундаментальних знань як запоруки конструктивних змін у суспільній свідомості. Цьому сприятиме й законодавче закріплення статусу національно-визвольного руху — важливого (хоча і не єдиного) історичного компонента сучасного державного суверенітету України.

Нині вкрай важливо вивести проблему оцінки українського самостійницько-державницького руху з ірраціональної площини. Цьому сприятиме неупереджена відповідь на ключове питання: чим обумовлена непримиренність у поглядах на проблему ОУН та УПА? Назвемо лише основні, на нашу думку, причини:

- живучість стереотипів, що з'явилася у гострому протистоянні двох суспільних систем за часів «холодної війни»;
- ідейно-політичне розшарування українського народу, що перешкоджає формуванню громадянського суспільства;
- протистояння навколо визначення шляхів майбутнього розвитку України, її міжнародної орієнтації, що, до того ж, ускладнюється цілеспрямованими зовнішніми впливами;
- наявність регіональної історичної пам'яті та суттєвих соціокультурних відмінностей між різними історичними землями України, які закладалися задовго до 1917 року;
- ерозія духовно-культурного поля, раціональності самого мислення народу внаслідок ураження свідомості маніпулятивними інформаційними технологіями, яке відбувається з часу «перебудови»;
- відсутність зрозумілої та прийнятної для більшості народу державної ідеології консолідації, незавершеність процесу формування української політичної нації.

Зауважимо, що розуміння всієї складності такого феномену як національно-визвольний рух неможливе в рамках полярного, «мітингового» мислення. Події в Західній Україні — це складне переплетіння національно-визвольних змагань із громадянською війною. Глибинною причиною цієї «неоголошеної війни» були небажання правлячих кіл СРСР дати реальний суверенітет суб'єктам федерації та ініційований тоталітарним режимом форсований характер змін суспільно-економічного, та духовно-культурного устрою специфічного західного регіону України, які протікали у супроводі репресивних заходів.

Особливого драматизму додавало те, що збройний конфлікт в Західній Україні відбувався у вирі катаклізмів світової історії ХХ ст.: Другої світової війни 1939–1945 рр. та міжблокового протистояння 1945–1991 рр.

Зауважимо: як би хто не ставився до руху ОУН та УПА, важко не визнати очевидну річ — його стратегічною метою було відродження Української Самостійної Соборної Держави, інакше кажучи — тієї держави, в якій ми зараз живемо. Жоден програмний або пропагандистський документ ОУН ніколи не ставив завдання боротьби за суверенітет лише Західної України, за творення там окремої держави.

Інша річ, що незалежність і територіальна цілісність сучасної України має багато історичних складових: тисячолітня традиція державотворення, Українська революція і державність 1917–1920 рр., національно-визвольні рухи, порятунок наших народів від нацизму та об'єднання основних етнічних українських земель в рамках єдиної держави (хоча і квазі-державності у вигляді УРСР) в результаті Перемоги у Великій Вітчизняній війні. І ніколи наша *спільна історія* не перестане бути «полем бою», якщо сучасники розглядатимуть минуле вибірково, не бажаючи бачити все її розмаїття і непростий вплив на теперішній статус-кво України. Тут не місце для легковажних трактувань — візьміть, хоч б відому тезу про «зміну однієї окупації іншою» в 1943–1945 рр. Кому ж, у такому разі, належить віддати «заради відновлення історичної справедливості» Галичину, Волинь, Північну Буковину, Південну Бессарабію?

На жаль, замість виваженого підходу йде тиражування односторонніх, політично заангажованих концепцій, механічний переспів офіційних радянських або політизованих еміграційних доктрин. Нерідко наміри подолати комплекс «меншовартості» політичної історії української нації супроводжуються творенням міфів, спрощеними тлумаченнями складних історичних подій, кон'юнктурними інтерпретаціями.

Втрачається раціональне відчуття тієї розумної грані, за якою ексцеси минулого вже деструктивно впливають на сьогодення й перспективу розвитку країни. Вірно писав Ф. Ніцше: «Надлишок історії шкодить життю. До тих пір, поки минуле буде зображуватися як щось гідне наслідуванню і як доступне наслідуванню і здатне повторитися ще раз — до тих пір історії, звичайно, загрожує небезпека піддатися перекрученню, прикрашенню і в силу цього зближення з вільним вимислом... Монументальна історія вводить в оману за допомогою аналогій: мужніх вона шляхом спокусливих паралелей надихає на звитягу відчайдушної сміливості, а захоплення перетворює у фанатизм; коли такого гатунку історія западає в голови здібних егоїстів і злодіїв-мрійників, то в результаті піддаються руйнуванню царства, вбиваються володарі, виникають війни і революції...»².

Природно, що історія збройного конфлікту в Західній Україні 1939–1950-х рр., протиборство між націоналістичним рухом та його противниками ще довго буде залишатися дискусійною в науці та контрверсійною в суспільно-політичній думці.

Проте в умовах, коли Основним Законом України гарантовано право на свободу думок і поширення інформації, свободу наукової творчості (ст. 15, 34, 54 Конституції України), історики мають всі необхідні передумови для формування справді наукової моделі минулого нашої держави і земель України в протяжній історичній ретроспективі. Сприяння консолідації та розвитку історичної свідомості української нації, поряд із піклуванням про етнокультурну та релігійну самотність інших народів і національних меншин віднесено до завдань держави ст. 11 Конституції України.

Плюралізм поглядів на минуле став різновидом втілення законного права громадян на творення й отримання інформації. Натомість ми спостерігаємо дивну картину: замість суто наукового трактування минулого із застосуванням широкої (і доступної тепер) джерельної бази, сучасних методів досліджень частина істориків в силу тих або інших причин механічно пристає на обмежені й упереджені концепції інтерпретації складних проблем минулого України, тієї ж історії національно-визвольного руху, Української революції, радянського періоду історії України тощо. Концепції, переважно породжені політичною заангажованістю, соціальним замовленням, атмосферою міждержавної воєнно-політичної конфронтації, «психологічної війни» тощо.

Однак суперечності довкола спільного минулого виходять далеко за притаманне плюралістичному суспільству розмаїття поглядів на проблеми духовно-інформаційної сфери. Те, що незрідка відбувається навколо оцінок подій минулого у вирі політичного протистояння, цілком вкладається в одну із визначених ст. 7 Закону України «Про основи національної безпеки України» загроз національним інтересам і національній безпеці України — «намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема шляхом недостовірної, неповної або упередженої інформації». В той же час згаданий Закон відносить «зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві» до числа пріоритетів національних інтересів.

Слід визнати, що ситуація у сфері історичної свідомості та фундаментальних досліджень віддзеркалює негаразди, що переслідують Україну у період, який прийнято доволі беззмістовно називати «перехідним». Тут спостерігаються складне нашарування й зіткнення різних пластів інформації та тлумачень спільного минулого.

З одного боку, даються взнаки деформації історичної свідомості, що склалися у радянський період: месіанізм, денационалізація, дегуманізація (примат класово-партійних цінностей), схематичне, вульгарно-детерміністське сприйняття історичного часу і процесів, порушення спадковості історичного розвитку (боротьба з «реакційними» теоріями, замовчування окремих періодів і подій), надмірна політизованість й етатизм, монополі-

зація права на істину³. За уважного аналізу не важко помітити, що чимало з зазначених хиб історичної науки та свідомості стали «надбанням» сучасного наукового й духовного простору в Україні.

Діють і модерні фактори. На думку експертів Національного інституту стратегічних досліджень, найбільш гострими проблемами розвитку історичної свідомості сучасного українського суспільства є такі:

- відсутність у значної частини населення України єдиної національної і державної ідентичності (за даними опитувань 2004 р. громадянами України перш за все вважали себе 44% опитаних, дотримувалися локальної ідентифікації — 37%, майже 11% вважали себе громадянами колишнього СРСР, дотримувалися суто національної ідентифікації — понад 3%);

- наявність суттєвих регіональних відмінностей в історичній свідомості, причому у східних регіонах переважала регіональна або радянська самоідентифікація, в західних і центральних — чітка національна та державна ідентичність. Водночас це супроводжувалося відмінностями у виборі геополітичних, культурних орієнтацій, політичних та соціально-економічних пріоритетів. За соціологічними опитуваннями квітня 2005 р., за незалежність України у східному регіоні висловлювалося 64% респондентів, південному — 70, центральному — 81, західному — до 90%. Водночас у 5 областях Сходу України станом на 2004 р. зосереджувалося 40% основних засобів держави, 55% промислового виробництва, 22% — сільськогосподарського та третина інвестицій в основний капітал;

- прояви національної ворожнечі, шовінізму, національної або релігійної нетерпимості з боку окремих політичних сил, громадських організацій, персон, ЗМІ;

- консервація в історичній свідомості елементів тоталітаризму, що активно роздмухується деякими політичними силами;

- наявність у суспільній свідомості полярних, політично заангажованих та емоційно перевантажених оцінок важливих подій вітчизняної історії, що ускладнює діалог між певними суспільними групами;

- недостатній рівень розвитку фахової історичної дослідницької діяльності та історичної освіти;

- поширення ЗМІ перед широкою аудиторією з комерційних або вузько корпоративних інтересів перекрученого, фальсифікованого інформаційного продукту на історичну тематику;

- занедбаний стан пам'яток історії та культури.

До цього можна додати відсутність чітко продуманої, перспективної державної політики у сфері історичної пам'яті. Спеціалісти згаданого Інституту вважають одним зі способів подолання конфліктогенності в сфері історичної свідомості «впровадження практики оприлюднення аргументованих офіційних оцінок найбільш значущих історичних подій (на основі їх

глибокого всебічного попереднього вивчення і обговорення висококваліфікованими фахівцями)»⁴.

Водночас, за намаганнями подолати наслідки тоталітаризму в сфері історичної свідомості (виправдані або мімікровані під боротьбу з «ганебним минулим») незрідка поза увагою залишається руйнування традиційної ментальності та історичного духовного поля процесами глобалізації (що притаманне і для інших пострадянських держав).

Як це не дивно, але частина національної (націонал-патріотичної, націонал-демократичної за самоназвою) інтелігенції або не помічає цих загроз духовному виміру буття українського народу, або свідомо не звертає на це уваги. Виникає очевидне протиріччя, адже поняття «націонал-патріот» і «борець зі спотворенням історії України» майже винятково асоціюється із прозахідно налаштованою людиною. В той же час найбільш реальна загроза об'єктивному, повноцінному розвитку пізнання, формуванню національної історії походить наразі саме в контексті процесів глобалізації. У порівнянні з інформаційно-технологічними та фінансовими можливостями глобалізації скромними виглядають віджилі релікти історичної свідомості «вітчизняного походження», яких і справді доцільно позбуватися.

Можна припустити, що у перспективі тематика боротьби ОУН та УПА може стати жертвою «уніфікації» вітчизняної історії. Справа в тому, що власне націоналізм (якщо не застосовувати цю дефініцію у лайливому значенні, притаманному радянській історіографії або сучасній ліворадикальній ідеології), означає рішуче обстоювання національних інтересів, збереження національної культури, духу та героїчної історії нації в широкому розумінні цього слова. Незважаючи на зовнішнє протистояння, ветеранів Великої Вітчизняної війни і колишніх учасників руху ОУН та УПА об'єктивно єднає відданість обстоюванню права українського народу на вільний розвиток без зовнішнього втручання, чужої експансії, заради чого вони йшли на величезні жертви.

Саме це і не вкладається у стратегію нівелювання «власного шляху», традиційних культур, властивих глобалізму. І Велика Вітчизняна війна, і самостійницький рух ризикують опинитися у реєстрі «небажаних» тем стандартизованого під «долучення до цивілізованого світу» історичного світогляду українського народу.

За «методологічної розгубленості» української фундаментальної гуманітарної науки в трансформаційний період спостерігається зниження теоретичного рівня багатьох праць з вітчизняної історії, тиражування тих чи інших односторонніх, політично заангажованих концепцій аж до механічного переспіву радянських або еміграційних концепцій (включаючи суперечності в оцінках минулого, що законсервувалися між різними політичними угрупованнями діаспори).

Як слушно зазначав знаний український історик Я. Дашкевич, у деяких сучасних дослідників спостерігається «спалах псевдоісторичної фантастики», «ідеологічна закомплексованість «в дусі націоналізму, комунізму, клерикалізму тощо»⁵. Дається взнаки послаблення професійної підготовки за «непрестижним» у ринковий час фахом історика.

Слід враховувати, що формування нового бачення вітчизняної історії здійснювалася кваліфікованими, але привченими до «коливань разом з генеральною лінією» спеціалістами (якщо в кінці 20-х серед істориків члени партії становили 7%, то в 1983 р. — 68%)⁶. Багатолітній вплив соціального замовлення, жорстко-директивного стилю управління гуманітарною сферою, ізоляції від світових шкіл розвитку історичної науки, загроза застосування різноманітних санкцій до нестандартно мислячих науковців й дотепер виявляється у формі вкоріненого остраху перед розправою за «вільнодумство». Стереотипи комуністичних часів заперечувалися насадженими комуністичною ж системою методами, в дусі непримиренності до багатоманіття думок й опонентів, з майже інстинктивним прагненням до «правильності» та «ідейної витриманості».

У перші роки після розпаду СРСР давалися взнаки вакуум на місці відкинутої офіційної марксистсько-ленінської ідеології, прагнення відмежуватися від нав'язаних пропагандистською машиною віджилих стереотипів. Водночас, спроби підвести новітню ідеологічну базу під процес суверенного державотворення, піднесення націонал-патріотичних та націоналістичних настроїв спостерігався практично у всіх пострадянських та посткомуністичних державах.

Особливий акцент робився на тих реальних або сконструйованих історичних подіях, що входили до «реєстру образ», заподіяних «імперським центром», «імперськими націями», «комунізмом» тощо, а також тих, що доводили відрубність власної нації від поневолювачів. Паралельно із плеканням своєрідного історичного мазохізму творилися й «героїчні схеми» некритичного вихваляння своїх народів, незрідка замішані на ненависті до певних етносів, сліпому запереченні всього, що не вкладалося в лещата кон'юнктурних «дискурсів».

Різні суспільно-політичні сили безапеляційно зараховували себе до носіїв «історичної правди», хоча ця псевдонаукова дефініція на ділі виявлялася лише упередженими, однобічними тлумаченнями подій, через які пролягла своєрідна лінія фронту ідеологічних баталій.

Ситуацію, в якій опинилися гуманітарії країн комуністичного блоку після його розпаду, влучно проаналізував угорський філософ Й. Бібо ще на початку 1990-х рр. В країнах Центральної та Східної Європи, писав він, «набуття національної спільноти не було пов'язане з визволенням людини». У суспільствах «виник такий психологічний настрій, якому притаманний

стан істерії, і в якому відсутня здорова рівновага між реальним, можливим і бажаним».

Спостерігалось «підвищене прагнення до документального обґрунтування свого буття й внутрішня невпевненість, національна пихатість й несподіване раболіпство, постійне декларування своїх досягнень і очевидне применшення справжньої цінності цих досягнень... Більшість цих народів живуть пам'яттю про колишню славу або мріями про майбутню державу. Ще меншу терплячість виявляють вони, коли хтось намагається розвіяти їх мрії, які не справдилися, однак все ще плекаються... Все, що коїлося «в інтересах нації» (навіть фальсифікації та вбивства), було святим і не підлягало сумнівам». У суперечностях щодо історії країни-сусіди «намагалися використовувати по відношенню одна до одної ті ж методи впливу, котрим вони навчилися у імператорів».

«Розквітла, — зазначав Й. Бібо, — вкрай сумбурна політична публіцистика, яка оперує фальшивими категоріями». Діячі «національної науки перейшли до «наукового» обґрунтування історичного, а за відсутністю такого — доісторичного права нації на існування, її місії, яка виправдовує самостійне, суверенне національне буття, «наукових» аргументів у територіальних суперечностях... Така «наука» привчила національну еліту виходити не з реальної дійсності, а з вимог, які висуваються навколишньому світу, не з об'єктивних результатів розвитку, а з побажань, а також думок, які не беруть до уваги причинно-наслідкові зв'язки... Якщо їм задавали питання..., чому вони хочуть поставити себе вище тих, кого вони аж ніяк не вищі, то у відповідь вони посилалися на археологічні знахідки, народні пісні, лексичні запозичення, олтарі, книги, бажаючи тим самим довести, що без їх сприяння даний народ ще й сьогодні животів би у невігластві»⁷.

Аналізуючи порушену у статті проблему, не можна обійти і питання міфологізації суспільної свідомості. «Становище гуманітарних наук у масову епоху особливо хистке, — писав засновник герменевтики, визначний німецький філософ Г.-Г. Гадамер, — у наскрізь організованому суспільстві кожна група інтересів спрацьовує залежно від своєї економічної й соціальної влади. І наукове дослідження вона оцінює за тим, наскільки його результати вигідні чи шкідливі їй як владі... Тиск інтересів економіки та суспільства — це тягар для науки... Так, наприклад, зацікавленість батьківщини в описі політичної історії може стати особливо сучасною. Наскільки *сильно диференціюється одна й та сама історична подія* (курсив наш — Авт.) серед серйозних дослідників різної національності, загальновідомо. Це відбувається не через оцінку дії, а через внутрішню належність, яка задає точку зору. Однак подібні речі легко змінюються, тому й прагнуть стати на точку зору, вигідну громадськості»⁸.

Не встигли історики подолати «білі плями» радянського періоду, як настав якісно новий етап міфологізації суспільної свідомості. Міфологічний тип свідомості, за визначенням фахівців соціології історії, оперує образами, а не поняттями, робить узагальнення на рівні сприйняття почуттями, маніпулює готовим набором усталених образів і уявлень. «Особистість з міфологічною свідомістю не здатна до самосвідомості..., їй не властиві самоконтроль над власними вчинками й діями, і прийняття повної відповідальності за них. Тому вона потребує контролю з боку тієї спільноти, де проходить її життя..., розвивається система суворого соціального контролю, яка майже, якщо не абсолютно, підпорядковує людину певним правилам поведінки»⁹ (курсив наш — Авт.).

«...Проблема міфу — це найтуманніша з усіх проблем історичної методики... — зазначав Г. Гадамер. — Смісл міфу, смісл казок найглибший... Ми взагалі не ті, хто спроможний тлумачити міфи, бо скоріше міфи тлумачать нас,... міфи мають власну історичну глибину»¹⁰.

Отже, цілеспрямована міфологізація свідомості (зараз не йдеться про репродукування міфів як природну властивість колективної історичної пам'яті) не є такою вже суспільно індуференою. Більше того, вживляння до масової свідомості міфів перешкоджає побудові реальної демократії та громадянського суспільства — керованою, спантеличеною «біомасою» легко управляти у своєкорисливих інтересах. Відсутність доступу до історичної інформації або навмисне її перекручення в чііхось кон'юнктурних інтересах не дає особистості гармонійно розвиватися, стати господарем своєї долі, робить її легкою жертвою маніпуляцій, «гарматним м'ясом» боротьби за владу під прикриттям інформаційних технологій.

Конструювання нового бачення власної історії породило псевдонакову схему, за якою певні періоди історії України подавалися як цілком негативні смуги, «втрачений час» національної історії. Вже сама по собі така конструкція формувала у співгромадян некритичний, недіалектичний, а то й конфронтаційний стиль мислення — аж до суцільного заперечення тих часів, коли ті самі люди мали цілком пристойний рівень існування (після 1991 р. Україна щорічно втрачала з різних причини 10 тис. науковців, інженерно-технічних працівників, викладачів).

Носіїв таких поглядів зовсім не цікавить, що співгромадяни так і не отримають справжнього задоволення свого невід'ємного права на доступ до інформації, що це спотворює світогляд, закладає суспільно-психологічні передумови для автаркії різних поколінь українського народу. Парадоксально, але саме ті, хто ратує за подолання «комплексу меншовартості малороса», докладають (свідомо або ні) зусиль до плекання цього комплексу через формування розірваної (дисперсної) картини минулого України, відсікаючи нащадків від того, чим вони мають пишатися і наслідувати.

Насправді, і матеріальний, і духовно-культурний статок, усталена ментальність населення України є синтезованою субстанцією всього, що мало місце в попередні часи (не тільки, звичайно, радянські). Досить сказати, що і за часів Російської імперії, і за часів СРСР Україна перетворилася на один з провідних в економічному відношенні регіонів (більш розвинений, ніж чимало з регіонів власне Росії), етнічні українці посідали помітне місце серед правлячої верхівки, воєначальників, зробили вирішальний внесок у розвиток багатьох галузей науки й техніки тощо. Наведемо, як приклад, промовистий факт з військової історії — з часів Петра I і до 1917 р. українці дали Російській імперії чотирьох фельдмаршалів, понад 3 тис. генералів і адміралів, третину офіцерського корпусу¹¹.

Перенесені українським народом очевидні страждання, пригнічення жорстокість, змальовувалися як атрибути винятково певних історичних відрізків, хоча будь-який період вітчизняної і всесвітньої історії, будь-які злами у розвитку людства рясніють насильством й нерідко брали велику людську ціну за те, що нащадки розцінювали згодом як прогрес. Досить згадати страшні жертви доби розбудови капіталізму серед народів Європи та колоніальних земель, величезні втрати народонаселення епохи релігійних війн Реформації та Тридцятилітньої війни, загибель шостої частини французів під час того, що сама ж буржуазна історіографія назвала Великою буржуазною революцією і Наполеонівськими війнами, близько 100 млн. африканських рабів, з яких лише десята частина дісталася Америки, винищення голодоморами народів Індії та Ірландії тощо.

Однак доводиться тверезо усвідомлювати, що міфологізація й героїзація історії, яка, можливо, не має нічого спільного зі справжніми науковими методами, була і залишається в арсеналі людства засобом соціальної мобілізації: для відсічі ворогу, творення держави, консолідації зусиль для досягнення певної надмети, формування політичних або етнічних спільнот.

Яскраво це проглядається на прикладі історії Великої Вітчизняної війни. Пам'ять про неї та Перемогу виступає однією із капітальних конструкцій пострадянської колективної ментальності. Однак процеси побудови плюралістичного, демократичного суспільства неминуче викликають перегляд певних оцінок на основі залучення нового фактичного матеріалу, відмови від певних табу (тут ми маємо на увазі саме сумлінний науковий пошук).

У результаті сакральні теми сприймаються більш скептично, «міфи розвінчуються», усуваються кон'юнктурні нашарування, свідомі фальсифікації офіційної радянської науки. З іншого боку, докладаються зусилля до свідомої дискредитації звитяги, кращих проявів духу наших предків. Скажемо відверто: від народів колишнього СРСР вимагають відмови від тієї спадщини минулого, яка цементує, надає сили для обстоювання сучасних національних інтересів.

Натомість на Заході вкрай обережно ставляться до свого минулого і зовсім не культивують комплекси провини перед іншими народами. Цікаво, що найстаріша демократія Європи — Велика Британія — під час негласного узгодження позицій союзників перед Нюрнберзьким процесом віднесла до переліку «недоторканих» проблем (крім передвоєнної політики та Мюнхенської угоди) ще й власну зовнішню політику XIX століття та Англо-бурську війну 1899–1902 рр.¹²

В Україні, відбувається одночасне поширення й конфліктність строкатих, подекуди полярних історичних міфів або контраверсійних поглядів на минуле. Причини цього полягають у суттєвих регіональних відмінностях, незавершеності процесу формування політичної нації, багатонаціональному складі населення, зіткненнях між традиційною ментальністю, усталеними поглядами на історію з ревізією традиційних поглядів на минуле, цілеспрямованими зовнішніми інформаційно-психологічними впливами тощо.

Однак, на нашу думку, глибинна причина люфту в оцінці минулого України (насамперед — радянського періоду), включаючи взаємопов'язані проблеми політики радянської влади та опору їй з боку національно-визвольного руху, полягає у розбіжностях у ставленні суспільно-політичних сил до суверенітету України як такого, висуванні різних моделей її розвитку, різних зовнішньополітичних орієнтацій.

Це — природна ситуація. Але до неї додаються і своєкорисливі зусилля, спрямовані на перетворення історичної пам'яті та історичних досліджень у заручницю політичних маневрів. Різні політичні сили намагаються експлуатувати певні пласти історичної пам'яті, апелювати до світоглядових кліше, міцно закарбованих у свідомості різних вікових, національних, регіональних категорій населення.

Ситуація у сучасній Україні (в морально-політичному й науковому вимірах) ускладнюється тим, що частина учасників дискусій довкола історії ОУН та УПА намагається законсервувати, відстояти міфи компартійної пропагандистської машини, а частина їхніх опонентів — створити міфи нові (їх методологія практично ідентична). При цьому обидві сторони ретельно обминають ті історичні реалії, які не вкладаються в «прокрустове ліжко» їх концептуальних побудов і трактування. Подій, котрі здебільшого заслуговують на скорботу й каяття, а не перетворення їх на аргументу у боротьбі за політичний вплив на населення чи зовнішньополітичні симпатії.

На жаль, при всьому бажанні сучасникам важко отримати реалістичну, багатовимірну картину подій у Західній Україні (невіддільну від творення реалістичної історії УРСР та СРСР в цілому). Як правило, на перший план виходять емоційно загострене зображення насильства тієї або іншої сторони, нескінченний ряд епізодів афектованої пам'яті. В той же час історики майже не наважуються на аналітичну репрезентацію тогочасних подій.

Хотілося б сподіватися, що оцінки сучасниками, особливо — науковцями, всіх наслідків входження земель Західної України до складу УРСР та СРСР не будуть «пласкими», одномірними, а стануть діалектично враховувати всі історичні фактори, які його спричинили, вплинули на перебіг цих процесів. Інакше важко дати раціональне пояснення багатьом подіям в Західній Україні і радянського періоду історії України в цілому, що існували одночасно, і мали неоднозначні наслідки для подальшої долі нашого народу.

Згадаємо, що саме в цей час, з погляду історичної ретроспективи, закладаються міжнародно-політичні й геополітичні передумови для суверенітету й соборності України: в рамках УРСР об'єднуються майже всі українські етнічні землі (які б цілі не переслідував при цьому Сталін). Україна стає членом ООН з моменту її створення у 1945 р. У 1946 р. УРСР обрали до Економічної і Соціальної ради ООН, у 1947 р. — до Економічної комісії ООН, у 1948–1949 рр. республіка була членом Ради Безпеки ООН.

Попри відсутність реальної самостійності України на міжнародній арені, її присутність та діяльність у міжнародних організаціях, участь в обстоюванні прав народів на визволення від колоніальної залежності, боротьбі за мир формували відповідне міжнародного реноме УРСР, закладали політико-інформаційні засади для швидкого визнання України іноземними державами після 24 серпня 1991 р. Нігілістичне ставлення до геополітичних здобутків України радянського періоду (насамперед — досягнення де-факто соборності українських земель) може ускладнити обстоювання того статус-кво, який Україна отримала на основі наріжного для сучасного світоустрою принципу непорушності післявоєнних кордонів.

Соціально-економічні здобутки західноукраїнських земель можна розцінити як безпрецедентні за всю їх історію (хоча те, що «заганяли дубцем до раю», заперечувати безглуздо). Постав багатогалузевий промислово-енергетичний комплекс із суттєвою часткою науковомістких виробництв. Найбільш вражаючим стало втягнення широких верств українського населення (жертв дискримінаційної політики іноземних урядів) до різних форм соціальної активності. Розвиток освіти й культури (до 1950 р. в регіоні працювало 166 науково-дослідних установ, 20 педагогічних й 35 вчительських інститутів, не рахуючи 24 інших багатогалузевих вищих закладів освіти проти 4 за часів II Речіпосполитої, 82 педагогічних училищ¹³), сприяв появі широкого прошарку нової інтелігенції, котра, здебільшого, і виступила головною рушійною силою національно-демократичного руху, спрямованого проти соціалістичного ладу.

Це зайвий раз підкреслює неспроможність вульгарного розуміння рушійних сил історії у вигляді жорстко підпорядкованої «базису» і «надбудови». У випадку з землями Західної України в період розпаду СРСР якраз став домінуючим ментальний фактор, етнокультурна окремішність

регіону як одного з піонерів відцентрових тенденцій в УРСР. Аналіз підґрунтя конфліктів у післявоєнному світі підтверджує закономірний характер превалювання позаекономічних мотивів (етнічних, етнорелігійних, історико-культурних тощо) у внутрішніх конфліктах у державах, складних за національним та релігійним складом населення, з наявністю регіонів (земель) зі своєрідним історичним шляхом або включених до фактично унітарних держав із застосуванням примусу, внаслідок тих або інших міжнародних комбінацій.

Руйнація ж виробничого комплексу, створеного в регіоні зусиллями народів України та СРСР в цілому, інші наслідки «перехідного періоду» спричинили в Західній Україні до найвищого за часів незалежності рівня безробіття, найнижчого офіційного доходу на душу населення, абсолютного скорочення чисельності населення, масової міграції працездатного й соціально мобільного населення на роботу за кордон (лише з Львівської області — до 500 тис. осіб, здебільшого нелегально).

У свою чергу масове перебування, часткова або повна інтеграція найбільш активних вихідців із Західної України до соціально-економічного або культурно-ментального середовища зарубіжних країн, проблема виховання залишених в Україні дітей у майбутньому серйозно загрожує ерозією самобутнього соціально-політичного й етнокультурного феномену «українського П'ємонту», завдяки якому Західна Україна відігравала особливу роль у збереженні національних й державницьких прав українського народу.

Вивчення й суспільне обговорення складних проблеми минулого ОУН та УПА відбувається у принципово інших історичних умовах, новій ситуації у світі та в Україні. Постає завдання творення своєрідного «єдиного історіографічного простору» науковців України та національної діаспори, подолання ідеологічних й концептуальних суперечностей, штучних нашарувань доби міжблокового протистояння у світі. Про це ще наприкінці 1970-х років писав відомий історик професор О. Оглоблин: «Українська еміграційна історіографія — це невід'ємна частина цілої української історіографії, *головний осередок якої, з природи речей, може бути лише в Україні* (курсив наш — Авт.). Хочемо ми того, чи не хочемо — байдуже, чи тут на еміграції, чи там, на батьківщині, — українська історична наука — одна і єдина, а українські історики — тут і там брати по науці. Це елементарна істина, яку, проте, нерідко забувається»¹⁴.

Водночас відбувається перенесення до історіографічного простору України полемічних, суб'єктивних, політично заангажованих поглядів та концепцій еміграційної й зарубіжної в цілому науки. Цьому сприяло не тільки те, що на осмислення суперечливих подій минулого був потрібен час та методологічне «розкріпачення» історичної науки, й перенесення до

України через різноманітні неурядові організації та наукові центри (які часто виступали спонсорами вітчизняних наукових проєктів) притаманних їм ідеологічних поглядів.

На оцінках сучасниками історії протиборства в Західній Україні як аспекту її інтеграції до радянської держави помітно відбивається регіональний вимір історичної пам'яті. Він формувався століттями у залежності від історичної долі земель, їх державної приналежності, впливу тих або інших офіційних ідеологічних доктрин, національно-релігійної картини тощо. Окремим фактором стала тривалість перебування регіонів у складі радянської державності, сумісність ментальності їх мешканців із панівними ідеологічними доктринами СРСР (котрі всотували багатомістові ментальні інгредієнти східнослов'янської спільноти, на що звертав увагу ще М. Бердяєв).

При цьому доводиться з жалем констатувати, що національна інтелігенція так і не спромоглася сформувати зрозумілі й прийнятні для більшості співгромадян концептуальні підвалини формування духовного простору пострадянської України й ідеології державотворення.

Модель, заснована на виняткових пріоритетах титульної нації не тільки не запрацювала (за даними Центру Разумкова, 71% опитаних висловився саме за громадянсько-політичну, і лише 29% — за етнокультурну ідентичність населення України), а й породила піднесення відцентрових настроїв під час загострення політичної криз в Україні, міжрегіональну напругу.

Дух і буква діючих конституційних норм не дозволяють вимагати від громадянина відмови від національної ідентичності як умови політичної, громадянської лояльності, законслухняності. Це ж суперечить і усталеним нормам політико-правової коректності європейських країн, їх інтегрованих структур, до яких намагається приєднати Україна.

Визнання багатоманітності регіонального та поліетнічного вимірів буття Української держави, наявність регіональних моделей історичної пам'яті зокрема, жодною мірою не тотожне поширюваному в багатьох публікаціях (включаючи і російські видання) фаталізму щодо майбутнього територіальної цілісності України. Єдність держави здатні забезпечити як повага до самобутності її регіонів, гнучка політика «центр-регіони», так і те, що 90% опитаних громадян, незалежно від місця проживання, сповідують однакові базові цінності — стабільність, правопорядок, повагу до основних прав людини, добробут.

У зв'язку з цим не завадить згадати думку глави Української Держави (1918 р.) гетьмана П.Скоропадського (досягнуті за 7 місяців нестабільного існування його адміністрацією успіхи у державотворенні, зовнішній політиці, науково-культурному будівництві не можуть не вражати). Аналізуючи

підсумки свого правління, П. Скоропадський у 1922 р., писав: «У національному питанні я вважав за потрібне найсильніше підтримувати українські національні змагання, але не культивувати в українцях особливої ненависті до Росії і не накидати силоміць українську культуру... Засвоєння українських шовіністично-націоналістичних тенденцій я вважав з державного боку шкідливим, бажаючи натомість розвитку територіально-державного патріотизму»¹⁵ (курсив наш — Авт.).

Не зайвим буде згадати і про повчальне підвищення уваги до історико-громадянського виховання у сусідній Польщі. На фоні орієнтації на стратегічне партнерство з Євросоюзом, НАТО і США Польща все більше намагається обстоювати власні інтереси, в тому числі — у питаннях внутрішнього укладу життя.

В ідейно-духовній сфері Польщі, піонера вестернізація та євроатлантичної інтеграції серед посткомуністичних держав, усе відчутнішими є ознаки ерозії польської нації — як духовні, так і демографічні. За два роки країну покинув у пошуках «кращої долі» на Заході мільйон соціально активних громадян (з урахуванням нелегальної міграції — 2 млн.), серед молоді до 30 років бажання виїхати працювати за кордон виявило 60% опитаних, а 22% респондентів заявило про бажання назавжди залишити країну. Стурбованість поляків, вихованих на католицьких цінностях, багатовікових традиціях «шляхетської демократії» і боротьби за національне визволення, викликає потік не кращих ідейно-духовних впливів Заходу.

Клерикальні кола, котрі так багато зробили для повалення комуністичного режиму, зараз з відразою ставляться до ідеологічної надбудови капіталістичного способу виробництва, проповіді егоїзму, індивідуалізму, сексуальної розперезаності тощо. На сайті націонал-популістської партії «Самооборона» часто цитують покійного Папу Римського Іоанна Павла II: «Для нас неприйнятна точка зору, згідно з якою єдину альтернативу після падіння комунізму повинен становити капіталізм». Церква агітує за повернення до ментальних цінностей аграрної Польщі XIX ст. Сильні антикапіталістичні настрої спостерігаються і серед членів правих і лівих партій.

З дитячого садка планується розпочати вивчення національного гімну та державної символіки, а в школах студіюватимуть новий курс історії Польщі, розмежований із курсом всесвітньої історії — у Міністерстві освіти вважають, що концентрація на історії країни окремо від всесвітньо-історичного контексту сприятиме формуванню патріотизму. Передбачається відвідування учнями і студентами героїко-патріотичних пам'яток, пам'яток культури. З осені 2006 р. в армії запроваджено посади офіцерів з виховної роботи, розпочато реалізацію державної програми «розвитку любові до батьківщини сучасними педагогічними засобами», обов'язковими стають відвідини вояками театрів, музеїв, виховних бесід тощо¹⁶.

Норма Конституції України гарантує, що держава не має права вимагати від громадянина слідування тим або іншим ідеологічним оцінкам минулого. Це, звичайно, стосується й оцінки діяльності руху ОУН та УПА (крім тих їх учасників, які відповідно до чинного законодавства визнані обґрунтовано засудженими) і політики радянської влади в регіоні (крім законодавчо засуджених незаконних репресій, осіб, засуджених за тяжкі злочини).

Водночас держава навряд чи має право стояти осторонь проблеми оцінки руху ОУН та УПА: по-перше, безглуздо заперечувати, що це була одна з форм боротьби за суверенітет і соборність України, по-друге, ця проблема минулого свідомо перетворюється у джерело напруги та дестабілізації у суспільстві.

Доцільно, нарешті, перевести обговорення у раціональну площину, розглядати українське повстанство компаративно, як один із історичних прикладів внутрішнього збройного конфлікту, приклад гострого протиборства націонал-патріотичних сил проти силового нав'язування певної моделі соціально-економічного та духовного розвитку. Важко не погодитися, що доба Другої світової та післявоєнна історія людства рясніють десятками, як що не більше, аналогічних рухів.

Зауважимо, що масові прояви обопільного насильства ставали неодмінною рисою внутрішніх, громадянських конфліктів. «Дика лють, небачені бузувірства і жорстокість, — пише сучасний дослідник К. Лагунов, — ось що відзначало селянське повстання 1921 року... Комуністів не розстрілювали, а розпилювали навіпіл пилами або обливали холодною водою і заморожували. А ще розбивали дубцями черепи; заживо спалювали; вפורювали животи, пхаючи у черевну порожнину збіжжя і м'якину; тягли за кіньми; проштрикували кілками, вилами, розпеченими піками; розбивали молотками статеві органи; топили в ополонках і колодязях. Важко уявити і описати всі ті нелюдські муки і тортури, через які на шляху до смерті пройшли комуністи і всі ті, хто хоч якось виявив доброзичливе ставлення до Радянської влади ...».

Справді, при найближчому розгляді збройних конфліктів внутрішнього характеру постає моторошна картина: взаємне оскаженіння, кров, підступ, насильство по відношенню до мирного населення. Навряд чи доводиться сумніватися, що у всіх випадках, коли народ стає об'єктом насильства, певна його частина вдається до радикальної реакції, застосування крайніх засобів, що не залишають місця для загальнолюдських норм моралі. Це закономірність світової історії і Україна тут не виняток — згадаємо криваві ексцеси доби Хмельниччини, Коліївщини, отаманщини 1918–1920 рр. Згадані приклади минулого перестерігають, що найбільш ефективним шляхом є гармонізація відносин між державою та суспільством, між різними верствами населення, забезпечення ненасильницької моделі прогресу.

Документи засвідчують справжню глибину і трагізм громадянського конфлікту, що супроводжувався жертвами й стражданнями не тільки багатьох тисяч мешканців Західної України, а й вихідців з інших регіонів нашої держави. Болісна пам'ять, скорбота, незагоєні рани лихоліття дотепер бентежать душі сучасників, обумовлюють загострене сприйняття історії ОУН та УПА.

Проте знати і пам'ятати про драматичні сторінки вітчизняної історії необхідно, аби не допустити повторення цього у майбутньому. Власна історія переконує нас у тому, що єдиним шляхом стабільного розвитку суспільства є злагода й національна консолідація. Заради цього ми маємо шукати визнавати й приймати сувору й «незручну» правду, прощати один одному, щоб не перекладати цей важкий спадок на плечі прийдешніх поколінь. Професійні історики в Україні мають повну можливість зробити свій внесок у перетворення минулого з поля конфронтації у сферу порозуміння.

¹ Шлях перемоги. — 2006. — 18 жовтня. — С. 2.

² Філософія історії. Антологія. — М., 1995. — С. 131, 134.

³ *Пожидаєв Є.* Історична свідомість в становленні громадянськості // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки-2005. — К., 2005. — С. 347.

⁴ Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки-2005. — К., 2005. — С. 188, 349–353.

⁵ *Дашкевич Я.* Дорогами української Клію. Про стан історичної науки в Україні // Пам'ять століть. — 1996. — № 3. — С. 4.

⁶ *Радченко Л.О.* Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. — Х., 1996. — С. 13.

⁷ Див.: *Бибо И.* Нищета духа малых восточно-европейских государств // ЭКО. — 1992. — № 4.

⁸ *Гадамер Г.-Г.* Істина і метод. — К., 2000. — Т. 2. — С. 41–42.

⁹ *Миронов Б.Н.* Історик и социология. — Л., 1984. — С. 124–125.

¹⁰ *Гадамер Г.-Г.* Назв. праця. — Т. 2. — С. 36.

¹¹ Військова слава України. XVIII — поч. XX сторіччя. — К., 2007. — С. 41.

¹² *Лебедева Н.* Неизвестный Нюрнберг // Родина. — 1991. — № 6–7. — С. 124.

¹³ Історія України. Україна в роки Другої світової війни. Возз'єднання українських земель. Повоєнний розвиток республіки (1939–1955 рр.). — К., 1992. — С. 48.

¹⁴ *Оглоблин О.* Завдання української історіографії на еміграції // Український історик. — 1978. — № 4. — С. 59.

¹⁵ *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993. — С. 129–130.

¹⁶ Майданов В. Дети зубрят патриотизм // «2000». — 2007. — 2 февраля.

¹⁷ Кожин В. Россия. Век XX-й. — Краматорск, 2002. — Кн. 1. — С. 223.

Статья посвящена проблеме оценки деятельности ОУН и УПА. Раскрываются особенности общественных рефлексий и поиск путей консолидированной оценки этой страницы отечественной истории.

Ключевые слова: ОУН, УПА, украинский национализм, национально-освободительное движение, политика памяти.

The article is devoted to the problem of evaluation the activities of OUN and UPA. The features of public reflections and searching the ways of consolidated appraisal of this page of domestic history are uncovered.

Keywords: OUN, UPA, Ukrainian nationalism, national-liberation movement, memory politics.

СПРОБИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ НАВ'ЯЗАТИ КОНТАКТИ ІЗ СЕРБЬСЬКИМ І ЛИТОВСЬКИМ АНТИКОМУНІСТИЧНИМИ РУХАМИ (1943–1950 рр.)

У статті автори простежують спроби керівництва ОУН(б) та УПА налагодити зв'язок із антикомуністичними рухами Опору на Балканах та Прибалтиці у 1943–1950 рр.

Ключові слова: ОУН(б), УПА, антикомуністичний рух Опору в Прибалтиці, антикомуністичний рух Опору на Балканському півострові.

Міжнародні зв'язки для будь-якого підпільного революційного руху в будь-якій країні світу відігравали і відіграють виняткову роль. З однієї сторони, вони є символом визнання того чи іншого руху з боку іноземних партнерів, а з іншої — дозволяють пропагувати свої ідеї в середовищі інших народів і сподіватися на моральну та матеріальну підтримку від цих народів, або держав. Український націоналістичний рух у цьому сенсі не був винятком. Упродовж міжвоєнного періоду керівні діячі УВО, а згодом ОУН(б) намагалися знайти підтримку для «позитивного вирішення української проблеми» в урядових колах Литви, Німеччини, Британії, Франції, США. Проте, напередодні Другої світової війни, в середовищі ОУН(б) зароджуються ідеї, які свідчать не лише про бажання українських націоналістів зацікавити українським питанням іноземні держави, але й про формування певного месіаністичного бачення ролі України у майбутній антикомуністичній революції.

Вперше подібний спосіб думання матеріалізується в постановах другого Крайового з'їзду Організації Народної Оборони «Карпатська Січ» 19 лютого 1939 р. Зокрема, в документі наголошувалося:

«5. З'їзд з радістю стверджує міжнародну актуалізацію української справи та заявляє, що розв'язка східно-європейського питання можлива тільки через прийняття української концепції розподілу Сходу Європи на національні держави.

6. З'їзд констатує, що остаточний розвал московської імперії та звільнення поневолених нею малих націй можливе тільки коли вони згуртуються в своїй боротьбі навколо України, та кличе ці народи до активної співпраці з Українським Націоналістичним рухом»¹.

З моментом розколу ОУН в 1940 р. на бандерівську та мельниківську організації, месіаністичні ідеї українського лідерства в антикомуністичній революції перейняли радикальніші прихильники С. Бандери. Зокрема, в маніфесті ОУН(б) від грудня 1940 р. вказувалося: «Тільки Україна є правдивим союзником усіх поневолених і загрожених Москвою народів у їх боротьбі з московсько-більшевицьким імперіалізмом. Українці силою об'єктивних умовин є авангардом всіх поневолених Москвою народів у їх боротьбі за повне визволення»².

Ідеї спільної боротьби поневолених Кремлем народів висловлювалися також у постановах Другого (Краківського) Великого Збору ОУН(б) від березня–квітня 1941 р.³, постановах Другої конференції ОУН(б) від квітня 1942 р.⁴, постановах Третьої конференції від лютого 1943 р.⁵ і Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН(б) від серпня 1943 р.⁶

Першою спробою на практиці реалізувати концепцію спільного фронту боротьби з більшовизмом було здійснено в листопаді 1943 р., коли на Рівненщині провели т. зв. Першу конференцію поневолених народів Східної Європи та Азії. Проте, фактична неможливість наповнення реальним змістом декларацій прийнятих на конференції, відверто випадковий підбір її учасників, слабкий пропагандистський ефект від зібрання змусив керівників українського націоналістичного підпілля відмовитися від практики подібних акцій і скерувати головну свою увагу у міжнародній діяльності на налагодження більш практичних і приземлених контактів із реальними, а не вигаданими представниками різних антикомуністичних сил і рухів.

Очевидно, що ці контакти наприкінці Другої світової війни мали дві основні задачі — нав'язати з допомогою антикомуністичних рухів, чи ворожих до СРСР держав, стосунки із західними альянтами, знову піднявши українську проблему на міжнародний рівень, та скоординувати дії всіх антикомуністичних сил для творення спільного протибільшовицького фронту в світі.

Сьогодні в історіографії активно розробляються проблеми переговорів і спільних дій українського націоналістичного підпілля з польським антикомуністичним підпіллям, з угорськими та румунськими військово-політичними колами, що мали місце в 1943–1946 рр. Ці контакти з поляками, угорцями та румунами в певні історичні проміжки часу завершувалися укладенням письмових та усних угод і більш чи менш масштабними спільними діями, однак поряд із цими відносно успішними міжнародними акціями українського націоналістичного підпілля, мали місце і менш відомі та менш успішні спроби налагодити контакти з антикомуністичними рухами в Сербії та Литві. Саме цим спробам присвячено наше дослідження.

Ще у 1942 р. теоретики українського підпілля звернули свою увагу на потребу налагодження широких контактів українського визвольного руху з

балканськими народами. Зокрема, в одному з пропагандистських видань ОУН (б) за 1942 р. була опублікована програмно-аналітична стаття під назвою «Політичне й економічне значення Карпатської України»⁷. У ній невідомий автор, пропонуючи в майбутньому включити територію Закарпаття до складу самостійної Української держави, підкреслював надзвичайно вигідне геополітичне розташування краю на шляху до встановлення культурних, економічних та політичних контактів України з країнами Балканського півострова. «В інтересах України» — зазначалось у ній, — «буде нав'язати з Балканами якнайдружніші відносини й створити спільний фронт боротьби за ідею свободи народів. Ключем до цих дружніх відносин з Балканами є Карпатська Україна»⁸. Обґрунтовуючи необхідність встановлення приязних відносин України з народами Балкан, автор насамперед звертав увагу на взаємовигоду у цьому для обох сторін. Перш за все, це була економічна потреба балканських народів в українських сировинних ресурсах та збіжжі. Для українського ж визвольного руху подібні контакти ставали хорошою можливістю для втілення власної етнонаціональної політики, зокрема через поширення ідей створення спільного антибільшовицького блоку народів Європи та Азії спрямованого на боротьбу з російським комунізмом та перебудову світу на засадах самовизначення кожного народу в його етнографічних межах і створення власних незалежних держав⁹.

В червні–липні 1943 р. Головне командування УПА та Провід ОУН прийняли рішення спробувати налагодити контакти із англо-американськими військами, які дислокувалися в Італії. Для цього восени 1943 р. було споряджено спеціальну українську місію в складі Євгена Стахіва та Карпа Микитчука¹⁰. Підготовкою відправки місії до Італії займався керівник Референтури зовнішніх зв'язків (Р-33) при Проводі ОУН(б) М. Лебедь («Ігор»). Він запропонував план налагодження контактів з англо-американцями через антикомуністичних сербських партизанів генерала Драгутіна Михайловича¹¹. На другу половину 1943 р. українське націоналістичне підпілля володіло досить достовірною інформацією про чисельність та бойовий стан армії четників Д. Михайловича на основі радіопередач «Вільна Югославія» з Лондону, про що подавалось у відповідних звітах ОУН¹² та виданнях УПА¹³.

Очевидно, що М. Лебедь сподівався на допомогу двох офіцерів колишньої югославської армії — поручників Равіча і Михайловича, які втікши із німецького полону «прибились» до загонів УПА. Причому, поручник Равіч стверджував, що був особисто знайомий із генералом Д. Михайловичем¹⁴. Важко сказати, наскільки сербські військові справді хотіли допомогти українському підпіллю зв'язатися із сербськими монархістами, а наскільки просто бажали використати українців для повернення на свою батьківщину.

Проте саме на їхню допомогу покладался М. Лебедь, готуючи до відправки в Італію українську місію. Цей факт підтверджений не лише спогадами українських учасників місії, але також і протоколами допитів керівника СБ ЗЧ ОУН(б) М. Матвієйка, який 16 січня 1953 р. показав слідчим із МДБ, що М. Лебедь направляв своїх людей до Югославії для налагодження контактів із сербськими партизанами, пов'язуючи відправку зв'язкових до Д. Михайловича із місією до Італії¹⁵. Окрім цього про цей факт також свідчив член Проводу ОУН М. Степаняк, який на допиті 30 серпня 1944 р. зазначав, що разом з сербськими офіцерами до Югославії мав виїхати зв'язковий ОУН К. Микитчук, який отримав завдання передати в штаб генерала Д. Михайловича інформацію про наміри ОУН налагодити зв'язок та співпрацю з сербським антикомуністичним рухом Опору. Після налагодження попереднього зв'язку в Югославію планувалось відрядити офіційних представників Проводу ОУН для проведення переговорів про співробітництво з сербськими партизанами. У листі до штабу Михайловича, написаного М. Степаняком, повідомлялось про національно-визвольну боротьбу на чолі з ОУН та УПА в Україні, про політику німців на Сході та вказувалось на те, що головним ворогом незалежної Української держави є Радянський Союз. Звідси випливала спільність інтересів у боротьбі сербських партизан та українських повстанців проти комуністів за створення незалежних України та Югославії. Наприкінці документу автор висловив надію на те, що спільні інтереси двох антикомуністичних рухів Опору можуть призвести до тісного співробітництва між собою в ім'я дружби між українським та югославським народом¹⁶.

Наскільки можна зрозуміти із дуже обмеженої інформації, яка збереглася до наших днів, первісно планувалося, що місія УПА до Італії вирушить спільно із двома сербськими офіцерами через територію Карпатської України, Угорщини й Хорватії в район діяльності четників Д. Михайловича. Мандрівку розпочали в жовтні 1943 р. з містечка Тухля в Прикарпатті¹⁷. Перетнувши за допомогою оунівських зв'язкових кордон із Угорщиною, група направилася до Ужгорода. Однак, розірвані організаційні зв'язки на Закарпатті змусили припинити шлях і повернутися назад до Тухлі, а потім до Львова¹⁸.

Після провалу спроби добратися на Балкани пішки, було прийнято рішення дістатися Адріатичного узбережжя з допомогою фіктивних німецьких документів. У грудні 1943 — січні 1944 рр. німецька Організація Тодта (ОТ) набирала українських робітників для будівельних робіт на узбережжі Далмації. З допомогою українських співробітників міського будівельного управління у Львові Є. Стахів та К. Микитчук 28 січня 1944 р. зуміли отримати фальшиві документи, як співробітники ОТ, на прізвища І. Кравса та С. Іваницького. Сербських офіцерів Равіча та Михайловича

zareєстрували під виглядом українських робітників із Закарпаття¹⁹. Всі члени місії українського націоналістичного підпілля залишилися мешкати у Львові, очікуючи на відправку в Далмацію.

Проте 10 лютого 1944 р. сербські офіцери спробували купити на Краківському ринку Львова пістолет в угорського офіцера. Ця спроба була помічена німецькими жандармами, що призвело до арешту поручника Равіча. Поручник Михайлович під час інциденту втік і був невдовзі відправлений оунівськими зв'язками до Стрия, а згодом до відділів УПА в Карпати²⁰. 15 лютого 1944 р. на квартирі, де мешкав поручник Равіч, гестапо арештувало К. Микитчука, якого, однак, після декількох днів допитів звільнили за браком доказів²¹.

Врешті-решт наприкінці лютого 1944 р. Є. Стахів і К. Микитчук німецьким транспортом спільно з командою ОТ відправилися на узбережжя Далмації без супроводу сербських офіцерів. 4 березня 1944 р. місія українського підпілля прибула разом із групою ОТ до м. Бакару, а невдовзі опинилася в містечку Црквеніца неподалік Фіуме²². Зробивши декілька спроб через місцеве населення зв'язатися із четниками Михайловича, Є. Стахів та К. Микитчук зрозуміли, що вся територія на північ від Далматинського узбережжя контролюється комуністичними партизанами Й. Тіто, а загони Михайловича заблоковані тітовцями в районі Чорногорії й налагодити контакти з ними практично неможливо²³.

21 березня 1944 р. Є. Стахів виїхав до Львова, де 25 березня мав нараду з М. Лебедем і його помічником у референтурі закордонних зв'язків о. І. Гриньохом. Під час розмови було вирішено тимчасово припинити пошуки контактів із генералом Михайловичем і зосередити зусилля місії на пошуках зв'язків з італійськими партизанами-бадоліанцями, через яких планували вийти на американське й англійське командування в Італії та налагодити контакти із Римом для передачі папі Пію XII листів від митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького та інформації про ситуацію в Україні та визвольну боротьбу УПА²⁴.

Згодом місія українського підпілля в Далмації справді зуміла вийти на італійське некомуністичне підпілля. Натомість контакти із сербськими четниками спробували вдруге поновити у грудні 1944 р., коли Є. Стахів прибув до Загреба²⁵. Проте зв'язатися із Д. Михайловичем через Загреб не вдалося аж до травня 1945 р. Лише в серпні 1945 р. Закордонний Центр ОУН(б) в Мюнхені зумів встановити контакти із сербськими монархістами-емігрантами²⁶, які невдовзі були включені до створеного на Заході Антибільшовицького блоку народів (АБН).

Відомо також про спробу Проводу ОУН у вересні–жовтні 1944 р. використати з метою налагодження зв'язку з сербським антикомуністичним рухом Опору колишнього офіцера югославської королівської армії, випуск-

ника белградської військової академії поручника Трифуна Гачіча, який після втечі з німецького полону був залучений до УПА в якості викладача стрілецької справи у Коломийській старшинській школі «Грегіт» в Карпатах під псевдом «Гот». Наприкінці серпня 1944 р. поручник Т. Гачіч, намагаючись чим швидше дістатись на територію власної батьківщини, запропонував членам Коломийського окружного проводу ОУН план із налагодження контактів із сербськими четниками Д. Михайловича на території Югославії, висуваючи себе в якості ключової фігури для цієї акції. Погодившись на пропозиції Т. Гачіча, заступник окружного проводу «Борис» дав йому доручення виїхати на територію Югославії, нав'язати контакти зі штабом генерала Д. Михайловича та поінформувати його про діяльність українського націоналістичного підпілля на території України, боротьбу проти німців та більшовиків. Водночас необхідно було зібрати інформацію про суспільно-політичне становище в Югославії та про форми боротьби сербських четників проти Народно-Визвольної Армії Югославії (НВАЮ) на чолі з маршалом Й. Тіто. Т. Гачіч отримав також завдання проконсультуватись із начальником штабу та керівником оперативного відділу штабу генерала Д. Михайловича щодо можливості координації спільної антибільшовицької боротьби між сербськими партизанами та УПА. Сербський поручник повинен був взяти на себе місію зв'язкового між українським та сербським рухами Опору, використовуючи для цього радіостанцію та спеціально обумовлений шифр²⁷. Т. Гачіч отримав завдання передавати за допомогою радіо 1-го, 10-го та 30-го числа кожного місяця інформацію про результати переговорів та домовленостей з сербським командуванням. Перший сеанс мав відбутись 10 жовтня 1944 р. Однак ця спроба зазнала невдачі через затримання Т. Гачіча радянськими органами державної безпеки у Калушському районі Станіславської області у вересні 1944 р.²⁸.

Якщо із сербським антикомуністичним підпіллям встановлення контактів відбувалося від спроб налагодити співробітництво в роки Другої світової війни на території Балкан до спільних дій в еміграції, то з литовцями ситуація розвивалася зовсім інакше. Спочатку в еміграції у 1946 р. литовські представники були включені до Антибільшовицького блоку народів²⁹, а лише наприкінці 1940-х на території СРСР українське підпілля спробувало встановити зв'язок з литовським антикомуністичним рухом.

Очевидно, що досягнення зв'язку із литовським підпіллям у повоєнні роки мало за мету не лише інформувати один одного про підпільну боротьбу із режимом, координувати власні пропагандистські акції, але й спробувати налагодити через литовський визвольний рух взаємини із зовнішнім світом.

Ще на початку грудня 1942 р. у розробленому військовою комісією ОУН(б) проекті розбудови українських підпільних Збройних сил наголо-

шувалось на необхідності встановлення тісних зв'язків з прибалтійськими державами, і головним чином з Литвою, спираючись на досвід співпраці між УВО–ОУН і литовським урядом у міжвоєнний період³⁰. Одним із важливих завдань при цьому було використання прибалтійського регіону для закупівлі зброї та амуніції у країнах Скандинавії³¹.

Наприкінці 1943 р. — на початку 1944 рр. під час одного із засідань Проводу ОУН(б), на якому обговорювалось питання про подальшу тактику дій українського націоналістичного підпілля на випадок зайняття території Західної України Червоною Армією, висувався варіант, який був максимально зорієнтований на активізацію антирадянських визвольних рухів народів на північ від України. Зокрема, у концепції, яку пропонували командири груп УПА-«Північ» та УПА-«Південь» Д. Клячківський («Клим Савур») та В. Кук («Леміш»), передбачалось, що радянський режим в результаті тривалої війни буде виснажений і послаблений, а тому не буде в стані знищити підпілля ОУН та УПА на території України. У зв'язку з цим, пропонувалось максимально збільшити кількість учасників націоналістичного підпілля та відділів УПА, перетворивши останні в регулярні збройні сили чисельністю до 100 тис. чол. Водночас передбачалась здійснити масштабні рейди українських військових сил по території Білорусії та Прибалтики задля активізації антирадянської збройної боротьби на лінії від України до Фінляндії з метою остаточно виснажити Радянський Союз і створити необхідні передумови для відновлення державної незалежності України та інших народів СРСР. Однак, в результаті обговорення трьох пропозицій на засіданні Проводу ОУН(б) було прийнято центристську тактику, яка визнаючи внутрішню міцність сталінського тоталітарного режиму, передбачала максимально тривале продовження збройної боротьби українського націоналістичного підпілля та УПА проти радянської влади до останніх сил³². Прийнята тактична лінія залишалась основною в боротьбі українського резистансу проти радянської влади аж до середині 1950-их рр.

Незважаючи на це керівництво українського визвольного руху у післявоєнні роки здійснило досить активні спроби нав'язати контакти з представниками інших поневолених народів задля координації спільної антирадянської боротьби. Одним із найпотужніших центрів збройного опору в СРСР в другій половині 1940-х — на початку 1950-х рр. поряд з Україною був регіон Прибалтики, де активно діяли т.зв. «лісові брати». Лідером антирадянської визвольної боротьби тут виступала Литва, де до 1953 р. тривав активний збройний опір радянській владі.

У другій половині 1940-их рр. Закордонні Частини (ЗЧ) ОУН у переписці з керівником підпілля ОУН в Україні Р. Шухевичем («Тур», «Тарас Чупринка») звертали особливу увагу на необхідність налагодження контактів з представниками литовського підпілля, що обумовлювалось тим, що окремі

члени литовської політичної еміграції вже входили до складу АБН закордоном³³.

Перші контакти з литовським антирадянським рухом Опору українському націоналістичному підпіллю вдалось встановити у 1948 р. на території південної Білорусії. Тут з групою литовських партизан, яка перейшла на цей терен, зміг вийти на зв'язок Кобринський надрайонний провід ОУН на чолі з Арсеном Клиновим («Шах»).

У зв'язку з цим 15 січня 1949 р. керівник проводу ОУН на Північно-західних українських землях (ПЗУЗ) В. Галаса («Орлан», «12611») написав діловий лист керівнику Брестського («Білоруського») окружного проводу ОУН О. Степанюку («Богун», «1230», «Вавилонський»)*, в якому високо оцінив спроби підпілля ОУН на території білоруського Полісся налагодити контакти з представниками литовського визвольного руху. Від білоруського окружного провідника він вимагав встановити вищий зв'язок з керівництвом литовських націоналістичних організацій, попередньо дізнавшись про їх структуру, програму, тактику антирадянської збройної боротьби й отримавши дані про стан боротьби литовського підпілля проти радянської влади на території Литви³⁴.

Для налагодження контактів і проведення переговорів з представниками литовського визвольного руху рекомендувалось підбирати політично надійних і досвідчених членів ОУН, які б не скомпрометували український визвольний рух в очах іноземців. Особлива увага при цьому зверталась на небезпеку агентурних провокацій з боку радянських органів державної безпеки, співробітники яких могли видавати себе за литовських партизан. Тому рекомендувалось перебувати на зустрічі з посиленою охороною і проводити попередню розвідку щодо можливих радянських агентурних розробок. У зв'язку з цим «Богун» повинен був поводитись на переговорах з литовцями одночасно, як дипломат і розвідник³⁵.

Контакти з литовським антирадянським рухом опору пропонувалось підтримувати на основі взаємного обміну підпільною літературою, розвідувальною інформацією, досвідом антирадянської збройної боротьби, військовими матеріалами та медикаментами для посилення визвольних сил двох поневолених народів у їх спільній боротьбі проти СРСР. Особлива увага зверталась на необхідність поширення серед литовців оунівської ідеї спільної боротьби поневолених Радянським Союзом народів, роз'яснення

* Лист був вилучений співробітниками органів МДБ під час проведення операції з ліквідації заступника крайового провідника ОУН на ПЗУЗ М. Козака («Смок», «Лука», «Вівчар», «Чупринка») 8.02.1949 р. в с. Пітушка, Млинівського району, Рівненської області.

національної та соціальної програми ОУН, ставлення українського визвольного руху до інших народів. Окрім цього наголошувалось на потребі здобуття інформації про здійснювані радянським тоталітарним режимом репресивних акцій проти литовського народу та протидію їм з боку литовського резистансу, про підпільні видання та літературу литовських «лісових братів». Цю інформацію планувалось помістити в українських підпільних виданнях. У всіх питаннях переговорів з представниками литовського визвольного руху українські представники повинні були виступати від імені вищого проводу ОУН³⁶.

В. Галаса надавав великого значення зв'язкам ОУН з представниками литовського руху Опору і вимагав від Брестського окружного проводу надалі підтримувати і зміцнювати їх всіма засобами, досягнувши взаємної довіри та добросусідської дружби з литовцями з тим, щоб згодом укласти союз між представниками литовського й українського визвольного рухів та об'єднати їх зусилля у спільній боротьбі проти радянського тоталітаризму.

У 1949 р. керівник Північно-західного краю ОУН («Москва») (охоплював територію Волині та південного Полісся) І. Литвинчук («Дубовий») повідомив керівника підпілля ОУН Р. Шухевича про те, що він особисто за допомогою наявних у нього можливостей може встановити контакти з литовським підпіллям в Прибалтиці. У зв'язку з цим, останній доручив І. Литвинчуку здійснити заходи для налагодження безпосереднього зв'язку з представниками литовського резистансу. Один із членів ОУН, який перебував на військовій службі в Радянській армії на території Прибалтики, у 1949 р. зумів нав'язати контакт з учасником литовського збройного підпілля, через якого провід ОУН «Москва» планував вийти на вище керівництво литовських партизан для проведення переговорів щодо можливостей координації спільної антирадянської боротьби. Однак ця спроба не увінчалась успіхом³⁷.

На жаль, з наявних документів достеменно невідомо чи вдалось членам ОУН на території Білорусії та Прибалтики налагодити успішний зв'язок з литовськими представниками і провести раунд переговорів про можливість об'єднання зусиль українського та литовського визвольних рухів у їх спільній боротьбі проти радянського тоталітарного режиму. Очевидно, що цьому завадили заходи радянських органів державної безпеки на території Білорусії, які у 1948–1949 рр. провели декілька масштабних військово-чекістських операцій і завдали непоправних втрат українському націоналістичному підпіллю на території Брестської та Пинської областей Білоруської РСР.

Так у першій половині 1950 р. керівник Північно-західного краю ОУН («Москва») І. Литвинчук («Дубовий», «Давид») у листі до провідника ОУН на українських землях В. Кука («Леміш», «6293») повідомляв про серйозні

втрати організаційного активу на території Білорусії в результаті проведення оперативних заходів з боку радянських спецслужб. 29 червня 1949 р. під час військової операції військ МДБ БРСР в с. Заніво Антонопільського району Брестської області загинули керівник Кобринського надрайонного проводу ОУН А. Клинів («Шах»), районний провідник «Єрмак», керівник Дивинського районного проводу «Дзорко» та референт жіночої мережі Брестського окружного проводу ОУН «Оксана» (інше псевдо — «Мавка»). Внаслідок цього провід ОУН на ПЗУЗ втратив організаційний зв'язок з багатьма ланками українського націоналістичного підпілля на терені Білорусії. Як писав І. Литвинчук у листі до В. Кука: «на продовження та розвиток організаційної роботи на цій території нема ніякої необхідності розраховувати, так як вона ще, можна сказати, національно не піднята, а тому наявні там жертви не приносять такого свідомого підйому, як серед мас СУЗ»³⁸.

В середині 1950 р., у зв'язку з відсутністю кадрів необхідних для продовження подальшої підпільної діяльності ОУН на території південно-західної Білорусії, за рішенням провідника ОУН на ПЗУЗ В. Галаси («Орлана») Брестський окружний провід на чолі з «Борисом» був реорганізований у надрайонний і передислокований на територію Житомирської та Київської областей для продовження підпільної діяльності³⁹.

Окрім цього, іншим важливим фактором, який суттєво ускладнював пошук зв'язку з антирадянськими збройними рухами опору в Прибалтиці була відсутність безпосереднього територіального контакту. Прибалтика була відокремлена від України територією Білорусії. У зв'язку з цим керівництво українського націоналістичного підпілля намагалось вийти на контакт з прибалтійськими визвольними рухами за посередництвом білоруського підпілля, осередки якого на кінець 1940-х рр. продовжували існувати на території західної Білорусії. Так в інструкції «Завдання організації на найближчі роки», вилученої співробітниками радянських органів державної безпеки 20 листопада 1949 р. в Рівненській області під час операції з ліквідації члена проводу ОУН на ПЗУЗ Г. Семенюка («Мручко»), наводились детальні вказівки щодо налагодження організаційних контактів з білоруським підпіллям. Згідно цього документу робота ОУН на території Білорусії повинна була проводитись в декількох напрямках: 1) поширення інформації та ідей української визвольної боротьби серед населення Білорусії; 2) формування антибільшовицького союзу поневолених народів разом з Україною; 3) встановлення й утримання контактів ОУН з середніми ланками білоруського підпілля; 4) активізація діяльності білоруського антирадянського руху Опору зусиллями ОУН; 5) пересилання за допомогою білорусів підпільних видань ОУН на територію Литви, Латвії та Естонії, а також збір інформації і друкованих матеріалів про збройну боротьбу прибалтів проти комуністичного режиму⁴⁰.

У разі відсутності ланок білоруського підпілля на певній території наказувалось зусиллями ОУН створювати підпільні осередки «під білоруським національним прапором, на основі білоруського патріотизму» і включати їх до складу вже існуючої підпільної мережі на території Білорусії. Українців, які проживали на цій території, передбачалось залучати до лав ОУН. Зверталась увага на необхідність пошуку людей із знанням білоруської мови для перекладу українських підпільних видань та поширення їх серед місцевого населення. Під час контактів та розмов з білорусами оунівці повинні були підкреслювати позицію українського визвольного руху щодо незалежності та суверенності білоруської держави. Спірні питання кордонів між вільними Україною та Білорусією пропонувалось вирішити у майбутньому на основі проведення плебісциту серед населення прикордонної смуги⁴¹.

Більш масштабною акцією, яка мала на меті пошук контактів з представниками прибалтійських рухів опору, став організований влітку 1950 р. рейд українських повстанців на територію Прибалтики. Рішення про його підготовку було прийнято на нараді окружних провідників ОУН Волинської області та Берестейщини, яка відбувалась на початку літа 1950 р. у керівника проводу ОУН на ПЗУЗ В. Галаси. Під час наради, в якій взяли участь Олександр Савира («Аркас») (Луцька округа), Василь Сементух («Ярий») (Ковельська округа) та «Борис» (ім'я та прізвище невідоме, Берестейська округа) було вирішено сформувати бойову групу з підпільників ОУН для здійснення рейду в Прибалтику через територію Білорусії. «Ярий» отримав завдання сформувати групу для рейду, «Аркас» — надрукувати підготовлені В. Галасою та Л. Фоею («Оксана») листівки⁴². Останній також підготував інструкції для учасників рейду, враховуючи при цьому великий досвід організації агітаційно-пропагандистських рейдів УПА теренами Чехословаччини в 1945–1947 рр. з території Закарпаття.

У листівці до литовців, латишів, естонців, підготовленій В. Галасою за підписом Організації Українських Націоналістів, висловлювалось привітання на адресу визвольної боротьби прибалтійських народів проти радянської влади за свою незалежність. Водночас повідомлялось про збройну боротьбу українського націоналістичного підпілля проти радянського тоталітарного режиму на території України. Оунівці обґрунтовували необхідність налагодження тісних контактів між визвольними рухами України та Прибалтики для координації спільної боротьби проти радянської імперії за створення незалежних держав усіх поневолених Москвою народів. Листівка закликала литовських, латиських та естонських підпільників нав'язувати контакти та співпрацю з українським визвольним рухом, пересилаючи в Україну свої підпільні видання (літературу, листівки та заклики), поширюючи серед своїх народів ідею про необхідність налагодження тісної

дружби з українцями. Зі свого боку, українське підпілля мало робити те ж саме. Для посилення пропагандистського ефекту листівку було проілюстровано дереворитом відомого повстанського художника Ніла Хасевича («Бей-Зота») «Воля народам! Воля людині!»⁴³.

Оскільки рейд мав проходити теренами Білорусії, то крім листівки, зверненої до народів Прибалтики «Литовці, латиші, естонці» (українською мовою та її скорочений варіант російською), було підготовлено окреме звернення «До Білоруського народу», яке вийшло більш об'ємним за своїм змістом. У листівці, випущеній в підпільній друкарні ім. Кліма Савура, подавалась загальна інформація про український визвольний рух, основні національно-політичні засади його програми, розкривався зміст оунівської концепції спільної антибільшовицької боротьби поневолених Радянським Союзом народів за створення незалежних держав. Водночас тут визнавалась необхідність об'єднання зусиль білоруського та українського народу у їх спільній боротьбі проти московського імперіалізму. У листівці подавалась історія створення та діяльності Антибільшовицького блоку народів (АБН), наводились факти з участі білоруських представників в його структурах на еміграції. Однак основний наголос робився на необхідності розгортання широких антибільшовицьких рухів опору на територіях, окупованих Радянським Союзом, і потреби об'єднання їх зусиль у спільній боротьбі проти радянської імперії. Зокрема тут зазначалось: «Треба творити й укріплювати єдиний антибольшевицький фронт, насамперед, народів безпосередньо поневолених більшовіками, — фронт від Балтійського моря аж по Тихий океан». Листівка містила в собі звернення як до всього білоруського народу, так і до окремих категорій населення (інтелігенції, робітників, селян, підпільників). У зверненні до останніх українські націоналісти закликали їх продовжувати збройну боротьбу проти радянського тоталітарного режиму, нав'язувати контакти з українським визвольним рухом, пересилати в Україну свої пропагандистські видання та літературу. Водночас білоруське антирадянське підпілля, за задумом оунівських пропагандистів, мало стати зв'язковою ланкою між українським націоналістичним підпіллям та антирадянськими рухами опору в Прибалтиці⁴⁴.

Під час підготовки до рейду учасники групи ОУН(б) взяли з собою в якості пропагандистського матеріалу брошури «Чи більшовіки ведуть до комунізму», «Хто такі бандерівці і за що вони борються» Петра Федуна — «Полтави», «Платформу УГВР» та «Універсал УГВР»⁴⁵. За свідченням дружини В. Галаси Марії Савчин («Марічки») учасники групи були настільки переобтяжені пропагандистською літературою, що не мали змоги взяти з собою більшої кількості харчових запасів⁴⁶.

За умов, коли за рішенням Головного Командування УПА та УГВР від 3 вересня 1949 р. останні відділи УПА були розформовані, а її вояки влились

до складу збройного націоналістичного підпілля, закордонний рейд українських підпільників до Прибалтики став продовження військових традицій і тактики УПА у проведенні агітаційно-пропагандистських рейдів за межі України. При цьому учасники рейду використовували досвід організації та здійснення рейдів УПА теренами білоруського Полісся у 1943–1945 рр.

Оскільки до недавнього часу оригінал звіту про рейд повстанців на територію Білорусії не був доступний для вітчизняних дослідників, спробуємо відтворити перебіг цієї акції, спираючись на віднайдений документ в архіві СБУ. При цьому слід зазначити, що дані звіту в деяких моментах не сходяться зі спогадами провідника ОУН на ПЗУЗ В. Галаси, які раніше використовувались як основне джерело з даного питання. Для відтворення перебігу цієї акції автори співставляли дані двох джерел, надаючи при цьому перевагу саме документу, як більш автентичному відносно подій.

Короткий звіт про рейд у Білорусію, написаний у серпні 1950 р. керівником Брестського окружного проводу ОУН О. Степанюком («Богун»), дає можливість встановити точні хронологічні рамки повстанського рейду — 19 липня — 1 серпня 1950 р. та визначити його маршрут. 19 липня 1950 р. група із дванадцяти підпільників на чолі з провідником Камінь-Каширського району «Рибаком» та керівником Брестського окружного проводу О. Степанюком («Богуном») перетнула кордон між УРСР та БРСР і вступила в район Давид-Городок, Пінської області. Маючи завдання досягнути території Литви, підпільники спочатку конспірувались і не вступали у широкі контакти з місцевим населенням. Однак досягнувши 22 липня 1950 р. с. Тонеж, Туровського району, Поліської області, учасники рейду побачили, що їх просування на північ блокується з боку військ МВС та МБД Білорусії, які швидко довідались про перехід рейдувочої групи ОУН⁴⁷. Як писав про це В. Галаса: «Через кілька днів після того, як наші вояки відвідали білоруські села, групи військ МВД БССР почали блокувати дороги, мости, річкові переправи. У лісах з'явилися опергрупи, секоти. Очевидно, ворог думав, що повстанці попрямували до Литви, і блокував лісові масиви у цьому напрямку»⁴⁸.

У зв'язку з цим було вирішено змінити маршрут рейду в напрямку подальшого просування теренами Східної Білорусії. Усвідомлюючи нерéalність планів досягнути території Литви, керівництво групи вирішило використати перебування в Білорусії для проведення масштабної агітаційно-пропагандистської кампанії серед місцевого населення. Учасники рейду провели численні мітинги та зібрання з селянами та робітниками ряду населених пунктів Туровського та Петриківського районів Поліської області (Східна Білорусь), поширюючи серед них літературу українського підпілля. Дійшовши до р. Прип'ять, рейдувоча група, не маючи змоги переправитись на лівий берег, змушена була повернутись на захід.

Весь перехід рейдувочої групи ОУН по території Білорусії пильно контролювався з боку радянських органів державної безпеки БРСР, які не вступаючи у відкритті збройні зіткнення з підпільниками, постійно переслідували та блокували маршрути їх подальшого просування. Намагаючись уникати зіткнень з військами МДБ та МВС, українські підпільники закупували у селян харчові продукти, проводили розмови, організовували мітинги та поширювали серед них підпільні видання. Місцеве білоруське населення, незадоволене колгоспним устроєм та радянським соціально-економічними ладом, виявляло великий інтерес до інформації про українську визвольну боротьбу і активно підтримувало повстанців.

Повернувшись назад на територію Західної Білорусії, в район Давид-Городок, учасники рейду довідались про наявність білоруського підпілля в терені. Не зумівши однак нав'язати якихось контактів з білоруськими підпільниками, українські повстанці провели ряд зустрічей з селянами та білоруською інтелігенцією у кількох населених пунктах району, під час яких розповідали про збройну боротьбу українського народу за свою незалежність, поширювали листівки зверненні до білорусів та видання українського націоналістичного підпілля. Загалом під час свого перебування на території Білорусії учасниками рейду було відвідано 21 населений пункт Пінської та Поліської областей БРСР і поширено підпільну літературу ОУН в 25-и селах та 7-и містах (в т.ч. у Пінську, Столині, Гомелі та Мінську). 1 серпня 1950 р. українські повстанці, перейшовши кордон, повернулись на територію Волині⁴⁹. Таким чином, група українських підпільників так і не змогла досягнути кінцевого пункту свого призначення і нав'язати контакти з литовськими «лісовими братами».

Аналізуючи свідчення М. Савчин про наміри керівництва українського визвольного руху відправити у рейд на прибалтійські терени кілька груп ОУН, дослідник закордонних рейдів УПА В. В'ятрович припускає, що рейд українських повстанців на територію Прибалтики у липні 1950 р. мав стати початком масштабної акції українського націоналістичного підпілля із налагодження зв'язку з антирадянськими рухами опору прибалтійських народів, однак через невдачу першої групи, наказ про відхід у рейд інших груп був скасований і реалізація цього задуму була відкладена⁵⁰.

Таким чином, рейд українських повстанців на територію Прибалтики повинен був стати дієвою зовнішньополітичною акцією українського націоналістичного підпілля у практичній реалізації концепції, спрямованої на об'єднання зусиль поневолених Радянським Союзом народів у їх боротьбі проти радянського тоталітарного режиму за створення власних незалежних держав. Дана акція українського підпілля мала на меті здійснити пропаганду ідей українського визвольного руху серед населення Білорусії та Прибалтики і нав'язати активні контакти між представниками

українського, білоруського, литовського, латвійського та естонського визвольних рухів на лінії між Балтійським морем та Україною для узгодження та координації їх спільної антибільшовицької боротьби. Українське націоналістичне підпілля намагалось виконувати роль лідера у спільній боротьбі проти радянського режиму і перебирало на себе місію з об'єднання зусиль визвольних рухів інших народів. Однак сили українського визвольного руху на момент 1950 р. були занадто слабкими для реалізації цього масштабного плану. До того ж цьому завадили силові заходи радянського тоталітарного режиму, який усвідомлював небезпеку від згуртування антирадянських рухів народів, які перебували в складі СРСР.

Нижче до уваги читачів пропонується невідомий до цього часу короткий звіт з рейду в Білорусію, датований серпнем 1950 р, який був віднайдений в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Документ публікується із збереженням мовних, лексичних, граматичних та інших особливостей джерела.

Рейд у Білорусію* ***(короткий звіт)***

Отримавши завдання, а також усі вичерпуючі вказівки та провівши належну підготовку, ми рушили в намічену дорогу. «Знайте, Друзі, що завдання покладене на Вас Організацією, є надзвичайно велике. Ви маєте познайомити поневолений віками білоруський народ зі становищем в Україні, зі завзятою і героїчною боротьбою українського народу під Проводом Організації Українських Націоналістів і Української Повстанчої Армії, з нашим найпрогресивнішим кличем «Воля народам! Воля людині!». Гідно несіть на терени братньої Білорусії ідеї нашої визвольно-революційної боротьби. Хай плам'я визвольно-революційної боротьби охопить всі народи ССРСР, а тоді непевно зненавиджена більшовицька тюрма народів спопеліє, а на її руїнах повстануть вільні самостійні держави всіх поневолених народів». Цими словами прощав і благословив нас в дорогу наш зверхник**, вони цілий час були в нашій пам'яті ... і дійсно чи може бути більша честь і радість як та, що припала нам ...

19 липня 1950 р. після кількох днів перемаршу теренами Західної України, ми перейшли адміністративну большевицьку границю між Україною

* Документ був вилучений 23 грудня 1951 р. співробітниками органів МДБ УРСР під час ліквідації керівника Головного осередку пропаганди Проводу ОУН П. Федуна («Полтава», «Север»).

** Ідеться про керівника проводу ОУН на ПЗУЗ В. Галасу.

а Білорусією, і вступили на терен району Давид-Городок, Пінської області. Перед нами село. Щоби упевнитись чи дійсно [це] село Храпунь, до якого ми прямували, я з одним другом, удаючи себе за дезертирів з ФЗО, ідемо в село по розвідку. По дорозі зустрічаємо селянина (по національності українець, хоч себе пише білорусом), який, по короткій розмові з нами, розказав нам про все, що робиться в селі. Від цього селянина довідуємось, що в селі живе багато українців, яких ще влада бувшої Польщі силою примусила записатися білорусами. Од уст цього селянина ми почули сильне нарікання на большевицьку владу, яка своєю соціалістичною економікою загнала в тяжке соціальне положення селян. Поговоривши коротенько з селянином, ми рушили в дальшу дорогу.

22 липня, по тяжких перемаршах болотами, майже перед сходом сонця поспішком переходимо село Тонеж, р-н Туров, Поліська обл. (Східна Білорусія). Стараємося за квартируватися так, щоб ніхто нас не помітив, бо хочемо пройти конспіративно якнайдалше. Але тут ми помилились. Того дня, як і в попередні дні, перед самим вечором, як наш постій натрапив білоруський селянин. Від цього селянина довідуємось, що нас бачило ряд людей, в тому числі і сторожі с. Тонеж, що між околичним населенням ходить чутки про появу «американських парашутистів» і що, в околиці села приїхало по 10–12 чол. «воєнних», які днем «шукали» по лісі «доброго матеріялу», будуть ставити башні. Ми зорієнтувалися, що МВД про нашу появу вже знає, а шукання «доброго матеріялу» — це акція за нами.

Рушивши з місця постою, ми ненароком зустрілися з 10-ма білоруськими селянами і 3-ма робітниками, з якими провели розмови. Дальший напрям дороги рішаємо змінити. Переходимо в район Петриков, Поліська обл. Недалеко с. Слобода довідуємось, що біля молотарні до 150 селян цього села молотять для держави колгоспне збіжжя. Рішаємо цю нагоду використати, підходимо до молотарні. Старшині (так там звуть голову) колгоспу наказуємо зупинити машину, починаємо мітинг. Присутніх коротко ознайомлюємо хто ми, за що ми боремося і якими методами ведемо боротьбу, підкреслюючи на особливе значення спільного фронту боротьби, з участю і білоруського народу, проти сталінсько-большевицького режиму. Промову закінчено закличками на честь українського і білоруського народів. Коли закінчено промову, наступила хвилина, якої ніхто з нас не сподівався: почулися зі сторони присутніх гуртові оплески, голосне «ура» і заклики «Хай живе Україна!», «Хай живе Степан Бандера!». Після цього зі сторони присутніх були поставлені питання: Хто допомагає нам у нашій революційній боротьбі, хто є нашими союзниками? Хто нас прислав сюди? Яке наше становище до сталінської кліки? і інші, на які дано відповідь.

Після поширення революційної літератури, яка на присутніх зробила надзвичайно велике вражіння, ми попрощалися і рушили далше. «Нехай

вам щастить дорога», «бажаємо вам успіхів у роботі» — такими словами проводжали нас білоруські селяни.

Переходячи лісом, ми ненароком натрапили на касарні (бараки) робітників, які працювали на будові вузькоколійки. Всього до 300 робітників переважно з районів Туров, Петриков, Лельчиці, а шофери з Мінська і Гомеля, а також Харкова і Києва. З робітниками уважно вислухали все, що ми говорили про нашу боротьбу, але запитів жодних не ставили, видно боялися своїх начальників, які були серед них. Того дня нам удалось передати нашу літературу до столиці Білорусії — Мінськ і до міст Гомель і Пінськ.

Вечором того ж таки дня ми були над самою рікою Прип'ять. Тут ми побачили, що переправитися через Прип'ять з нашими багажами, літературою і запасом харчових продуктів є просто фізично неможливо. Мостів на Прип'яті в тих околицях немає, за винятком того, що в с. Озерани, р-н Туров почато будувати моста. Переправа поромом і пароплавом відбувається тільки днем. Човнів в поблизу також ніхто не має. Це перші і найважливіші перешкоди. До того, понад Прип'яттю сильно почало нищпорити МГБ. Рішаємо взяти напрямок на захід і вже надобре починаємо діяти.

Надвечір 24 липня заходимо в с. Озерани. Ще по дорозі зустріли ряд селян з с. Беч, р-н Туров та інших сіл, що радо вступали з нами в розмову, поширено літературу (в с. Беч приїхало і заквартирувалося МГБ).

Озерани досить велике і своїм зовнішнім виглядом досить гарне село. Всі будинки в селі новобудовані. Ми пройшли цілим селом і відвідали всіх мешканців. З мешканцями вели короткі розмови: хто ми, за що ми боремося і поширювали нашу літературу. З кількома свідомими білорусами перевели довгі розмови. Все населення нас дуже радо приймало, особливо просило про частіші наші відвідини. Ще ми були в Озеранах, як, в погоні за нами, в село прибула група МГБ і випустила кілька ракет. Ми беремо напрямок на с. Ричов, р-н Туров. Поспішно переходимо через деякі села, але там не задержуємося, бо сподіваємося погоні МГБ. Ведемо гутірки з людьми, зустрівшими принагідно.

25 липня надвечір ми вже під селом Ричов. Зустрічаємо білоруську селянку, від якої довідуємося, що в село прибуло три автомашини з воєнними, які розположилися за селом. Натомість в селі є районні начальники, які проводять мітинг і казали, що по околицях селах появилася багато бандерівців, які «граблять» населення. Разом з тим заборонено населенню іти в ліс. Коли ми запитали цієї селянки чи правду говорили начальники і чи населення вірить цьому, вона відповіла, що ні. «На базарі в Турові ми бачили з тих сіл селян, які оповідали по бандерівців, як про борців за краще життя народу» — сказала селянка. Поговоривши коротко з селянкою, рішаємо в село не заходити. Обходячи село, натрапляємо на групу косарів,

які косили для ричовського колгоспу сіно. З косарами переводимо короткий мітинг і роздаємо літературу. Того дня пересилаємо літературу в околиці села та міста Пінськ і Столін.

Попрощавшись з косарами, рішаємо день відпочити і при цьому дістати трохи хліба. Після відпочинку, натрапляємо на кількох селян. Двом селянам даємо гроші і посилаємо, щоби купили нам хліба. По двох годинах повертає один селянин і приносить 1 кг муки і боханку хліба (більше не міг дістати). Одночасно цей селянин повідомляє нас, що за нами вже скрізь ганяє міліція (про МГБ там мають мало уявлення). На захід від с. Рячов по всіх селах стали залоги МГБ, які, видно, зорієнтувались про наш напрямок, почали блокувати нам дорогу. Слід згадати, що між білоруським населенням почали ходити слухи про появлення великого числа бандерівців. Між іншим цей селянин сказав нам, що « в районах Петриков і Дельчиці діє 300 бандерівців». Для нас, неповного роя, просто дивні ці слухи, але що ж, народ хоче щоби нас було триста, а не неповний рій, хай буде так, як хоче народ. Міняючи напрямок, рушаємо в дальшу дорогу.

Ранком 27 липня ми біля с. Рудня, р-н Туров. Я з одним другом, перебираємося по-цивільному, направляємося в село по розвідку і харчові продукти. Перед самим селом зустрічаємо в селянку від якої довідуємося, що вечором МГБ, яке від'їхало автомашиною, в напрямку на Давид-Городок, а зараз крім сільського начальства, в селі нема нікого. Заходимо в кооперативу, купуємо 6 буханок хліба і інші продукти і з цим думаємо відходити до решти друзів на сніданок, але бачимо, що населення нас впізнає. «Ось як дере наш старшина» вигукувало до нас кількох селян, показуючи на свого колгоспного голову, який втікає городами. Відходимо до решти друзів і не гаючи часу вертаємо назад в село, але цим разом в село йде нас тільки чотириох, а решта друзів іде поза селом. З першою групою селян входимо в розмову. До нас сходиться населення зі всіх кінців села, інша гутірка перетворюється в мітинг. Про боротьбу на українських землях, про нашу політичну платформу, про важливість спільного фронту поневолених більшевиками народів, про наш клич: «Воля народам і людині!» уважно прослухали до 200 селян. Після короткого мітингу зав'язалися дискусії, під час яких селяни нам щиро розказували все про своє життя, особливо, нарікаючи на сталінські колгоспи, в яких нічого не виплачують на трудодні і сталінських колгоспних гайдуків, в тому числі і на того, який перед годиною втікав від нас. Всі вискази населення були зовсім відкриті і щирі. Ось одна старша жінка, звертаючись до нас, каже: «Хлопці, рятуйте нас усіх, бо ми пропали, розбивайте цю нечисту силу». Подібних заяв було багато. Довелося вже пережити горя білоруському народові під большевицьким пануванням. Після поширення нашої революційної літератури, опускаємо село. Населення проводить нас. Дехто, щоби говорити з нами, по кілька разів забігав

нам дорогу і нав'язував розмову, а дівтора, а навіть старші, провели нас аж до лісу — все це говорить про прихильне ставлення до нас.

Беремо напрямок на південний-схід, а потім повертаємо в напрямку с. Букча. Відвідуємо деякі села, але там тільки поширюємо літературу і ведемо гутірки з окремими людьми. Недалеко с. Букча ззаду непомітно під'їхало на автомашині МГБ, яке помітило нас. Ми вже хотіли відкривати огонь, але автомашина, яка була напроти нас зупинилася, рвонула вперед. Видно, що емгебісти боялися стріляти по нас. Тут ми міняємо свій напрямок, прямуємо в Західну Білорусію. По дорозі зустрічаємо ряд селян з сіл Дзержинськ, Обзов та бригаду женців в с. Воронне. Зі всіма ведемо розмову та поширюємо літературу.

29 липня надвечір заходимо в с. Рубринь, р-н Давид-Городок, Пінська обл. (Західна Білорусія). Тут проводимо мітинг, на якому було присутніх до 200 осіб, в тому числі і робітники, які працювали на сплаві лісу рікою Ствига. Робітники походили з різних районів. Тут ми довідалися, що до с. Рубринь в 1945 р. доходили рейдуючі відділи УПА, та населення вже дещо більше знає про нашу революційно-визвольну боротьбу. «Ми знаємо, що в Україні є бандерівці, які б'ють міліцію і партійців» — заявило населення. Після розповсюдження літератури, направляємось до с. Мерлін, р-н Давид-Городок.

В дорозі довідуємося про існування в тих теренах підпільної групи білоруських революціонерів. Рішаємо задержатися трохи довше і, поруч пропагандивної роботи, робимо заходи, щоби пов'язатися з білоруськими підпільниками.

1 серпня 1950 р. після відвідання нами 21-го села і поширення, крім відвіданих, в 25-ох селах і 7-ох містах нашої революційної літератури, назад переходимо адміністративну большевицьку границю між Білорусією, а Україною.

КОРОТКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІДВІДАНОГО ТЕРЕНУ

Соціальне положення населення

Селяни Білорусії становлять абсолютну більшість населення, тому і зупинимось на соц[іальному] положенні селян. Селяни Східної Білорусії цілий час знаходяться в колгоспах, створених після 1930 р., селяни Західної Білорусії щойно силою затягаються в колгоспи, які створенні в останніх роках. Хоч колгоспи створені по всіх селах, але ще в багатьох селах Західної Білорусії одноосібників нараховується до 10%. Населення до колгоспів заганяється при допомозі терору і шантажу, тобто важкими методами, як у нас в Україні. Сильний нажим на творення колгоспів покладено в 1948 р.

Майже всі села Східної Білорусії є побудовані по пляну (були спалені німцями). Зовнішній вигляд будинків гарний. Внутрі по хатах чисто, обстановку бідна. Хуторів в Східній Білорусії немає. Села Західної Білорусії розположені хуторами. Зовнішній вигляд будинків незавидний. Це само внутрі хат. Одяг білорусів бідний.

Матеріальне забезпечення селян Східної Білорусії бідне. Багатьом білоруським колгоспникам приходиться працювати на колгоспних полях за дарма. Наведу оплату трудоднів в 1949 р. деяких сіл району Туров: у с. Рудня нічого не виплачено, в с. Тонек виплачено на трудодень по 1 кг картоплі, 200 гр. гречки, 200 гр. проса і 200 гр. вівса; в с. Куцка — 2 кг картоплі, 300 гр. гречки і проса, в с. Сіньково — 1,5 кг картоплі. Така оплата трудоднів по всіх селах, за винятком сіл, які роз положенні ближче Прип'яті (там краща земля), але і так вона не перевищує 2 кг зерна на трудодень. Селяни Східної Білорусії поголовно голодують. Присадибна ділянка, яка не перевищує 30 арів на родину, акурат вистачає на оплату податків. Кожна колгоспна родина, крім різних «холостятських», «бездітних» і всякого рода штрафів, платить річно 14–16 кг масла від корови (корів у колгоспників є дуже мало, більше кіз), 90 яєць, 210–750 податку і 30–50 крб страхівки. На села приводять печений хліб до кооперативи (5 крб двокілограмова буханка), але не всі колгоспники можуть собі дозволити на те, щоб купити хліба — нема грошей. Ми біля одного села Східної Білорусії натрапили на колгоспного пастуха. Коли ми запитали його, що він носить у торбині, він показав нам горох, крадькома нарваний на колгоспному лану. «Це — каже колгоспник, — занесу діткам і буде суп, це просо так варимо і так живимося. Вже три місяці минуло як я і моя родина їли хліб».

Трохи краще, хоч не вповні забезпечуючи матеріально положення селян Західної Білорусії. Тут селяни мають більше тварин, корови, ялівки, воли, а також збирали із своїх індивідуальних господарств більше хліба, якого при великій ощадності вистачить на життя. Однак з моментом творення колгоспів, соціальне положення селян Західної Білорусії стає щодня то гірше.

НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ НАСЕЛЕННЯ

Національно-політична свідомість білорусів є сильна. Населення в останнім часі хоч зміни, але в першу чергу соціальної зміни. Про самостійність Білорусії населення має дуже слабеньке поняття. Також не вірить у власні сили. Ось що нам казав один білорус — інтелігент: «Хлопці, ми краще хочемо, щоб тут була Україна, ніж Москва. Україна багата і нам було в краще жити ніж сьогодні». Коли ми почали говорити про Самостійну Білорусію, за яку треба боротися білоруському народові, а майбутня

Українська Держава, за яку ми боремося буде надійним союзником Білорусії, цей білорус сказав: «це гарно, але зараз у нас говорять, що краще Україна ніж Москва, а на самостійність Білорусії ніхто не розраховує, хіба пізніше це зрозуміють». Гадаю, що ця національно-політична відсталість білоруського народу сталася внаслідок постійної неволі і через відсутність належної виховно-політичної роботи. Бо, коли ми при зустрічах з населенням говоримо, що і ми боремося за соціяльну зміну в Україні, але вважаємо, що тільки в Самостійній Українській Державі буде правильно розв'язане національне питання і, що і білоруському народові треба боротися за Самостійну Білоруську Державу з правдиво народним урядом, а тоді буде і справедливо розв'язане соціяльне питання — це там те саме, що «відкриття Америки». Та фактично населення хоче соціяльної зміни, але як це має і може статися — цього на знає.

Щоправда все населення ненавидять большевицької кліки. Нам довелося бачити ряд бувших большевицьких партизанів. Ось, що сказав там один з них, переконавшись, що ми бандерівці (хоч були і такі, що питали, чому нас називають «українсько-німецькі націоналісти»): «я большевицький партизан, боровся проти німців за світську владу, але подивіться, що я виборів (показавши на свою землянку з одним вікном), я сьогодні готовий боротися проти большевицьких партизанів». Коли ми показали йому літературу, він просто накинувся на нас і сказав: «дайте мені я скрізь її порозвішую, сам аж у Мінськ завезу, я знаю як це робити, бо робив це большевицьким паразитам».

Денаціоналізацію Білорусії большевики проводять ще скоршим темпом, ніж в Україні, особливий натиск кладуть на русифікацію (російська мова, книжка, преса видна на кожному кроці, більше поширюється ніж в Україні). Ясно, що большевицька кліка знає який національно-політичний занепад переживає білоруський народ і для нас є ясным все, чому МГБ так переслідує нас, коли ми появилися в тих теренах.

Серед білорусів ще треба дуже, а дуже багато перевести виховно-політичної роботи.

Вістки про підпільний рух

Вдалося нам довідатись, що на теренах Західної Білорусії є підпільний рух, хоч на підставі всіх зібраних нами матеріалів, треба ствердити, що він є дуже слабкий. Цей рух проходить в дуже вузькому масштабі. Населення про цього знає дуже мало, не знає нічого про політичну програму, а навіть офіційної назви того руху. Населення стверджує тільки той факт, що «і в нас є партизани», «є наші хлопці», яких, на наше здивовання, в багатьох місцях називали також «бандерівці». Література в терені не появлялася, всього, в деяких місцях, ніби була поширена одна листівка і то це у 1948 р. Це

стверджується не тільки на підставі розмов зі загалом населенням, але і на підставі розмов з окремими людьми, які ніби мають більш стисліший контакт з підпіллям, і які пообіцяли нам виконати деяке доручення. Крім того, про слабкість підпільного руху говорять малі большевицькі поліційні сили по районах, особливо МГБ, яке виключно призначене для боротьби з підпіллям і якого там по районних центрах майже немає.

Про диверсійні дії білоруського підпілля нам вдалося довідатися, що ніби в 1948 р. недалеко Турова був забраний з магазину одяг і обув. В с. Мерлін в 1948–1949 рр. кілька разів знищено архів сільради і потреби большевицьких достойників, хоч ніби за ц. роботу весною 1950 р. МГБ засудило до 25 років двох громадян того ж села.

Слава Україні!

Серпень 1950 р.

Богун*

ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 99 (1954 р.). — Спр. 1. — Т. 1. — Арк. 302–307. Друкований примірник. Машинопис.

¹ ЦДАВО України). — Ф. 3575, оп. 1, спр. 18, арк. 39.

² Маніфест Організації Українських націоналістів (грудень 1940) // Причинки до суспільного мислення. Зб. статей. — Б.м., 1989. — С. 21–22.

³ Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів // Причинки до суспільного мислення. Зб. статей. — Б.м., 1989. — С. 32, 42.

⁴ Постанови Другої конференції Організації Українських націоналістів (квітень 1942 р.) // Причинки до суспільного мислення. Зб. статей. — Б.м., 1989. — С. 62.

⁵ Постанови III конференції Організації Українських Націоналістів Самостійників Державників // Причинки до суспільного мислення. Зб. статей. — Б.м., 1989. — С. 75, 81–83.

⁶ Постанови Третього Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів // Причинки до суспільного мислення. Зб. статей. — Б.м., 1989. — С. 99.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 57, оп. 4, спр. 342, арк. 26–28.

⁸ Там само. — Арк. 26.

⁹ Пагіря О. «Політичне й економічне значення Карпатської України»: праця невідомого автора з 1942 року // Екзил. Науково-мистецький часопис. — № 6. — 2007. — С. 8–9.

* Псевдо керівника Брестського окружного проводу ОУН у 1948–1950 рр. Олександра Степанюка.

¹⁰ *Стахів Є.* Місії УПА і УГВР до Італії в 1944–1945 рр. // Літопис УПА. Т. 26. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Кн. 4: Документи і спогади. Зібрав Євген Штендера. Редактор Петро Й. Потічний. З англійським вступом і резюме. — Торонто–Львів, 2001. — С. 156.

¹¹ *Микитчук К.* Місія УПА в Італії. // Літопис УПА. — Т. 26. — Торонто–Львів, 2001. — С. 164.

¹² Див. наприклад: Положення Югославії (на підставі радіостанція «Вільна Югославія» та Лондону) // Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 13, спр. 376. — Т. 84, арк. 116–118.

¹³ Визвольна боротьба сербів // До зброї. Видає політичний відділ УПА. — Ч. 3. — Вересень 1943. — С. 6–7.

¹⁴ *Микитчук К.* Назв. праця. — С. 164.

¹⁵ Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959). У 3-х т. — Т. 3. — К., 2009. — С. 400.

¹⁶ ГДА СБ України. — Ф. 6, спр. 75135 фп. — Т. 1, арк. 90–91.

¹⁷ *Микитчук К.* Назв. праця. — С. 164.

¹⁸ Там само.

¹⁹ *Стахів Є.* Назв. праця. — С. 156.

²⁰ *Стахів Є.* Назв. праця. — С. 157; *Микитчук К.* Назв. праця. — С. 165–166.

²¹ *Микитчук К.* Назв. праця. — С. 166–167.

²² *Стахів Є.* Назв. праця. — С. 157–158; *Микитчук К.* Назв. праця. — С. 167.

²³ Там само.

²⁴ *Стахів Є.* Назв. праця. — С. 157–158.

²⁵ Там само. — С. 162.

²⁶ Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1945 рр.). У 3-х т. — Т. 1. — С. 441, 542.

²⁷ ГДА СБ України. — Ф. 2, оп. 87 (1951 р.), спр. 87, арк. 109–110;

²⁸ Там само. — Ф. 13, спр. 372. — Т. 19, арк. 78; Ф. 26, оп. 2 (1960 р.), спр. 1, Т. 1, арк. 233–234.

²⁹ Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1945 рр.). У 3-х т. — Т. 1. — С. 542.

³⁰ Див. детальніше: *Кучерук О.* Останній паспорт Євгена Коновальця. (До генези українсько-литовських стосунків між двома світовими війнами) // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповід. редактори Л. Винар, Ю. Макар. — Чернівці, 2001. — Т. 1. — С. 391–395.

³¹ *Патриляк І., Пагіря О.* Військова конференція ОУН(Б) 1942 р. і розробка планів зі створення українських збройних сил // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Науковий та документальний журнал. — № 1/2 (30/31). — К., 2008. — С. 507.

³² ГДА СБ України. — Ф. 6, спр. 33286 фп. — Т. 1, арк. 225.

³³ Там само. — Ф. 6, спр. 51895 фп. — Т. 2, арк. 146.

- ³⁴ Там само. — Ф. 65, спр. 27314. — Т. 29, арк. 119.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само. — Арк. 119–120; Ф. 13, спр. 372. — Т. 68, арк. 11–13.
- ³⁷ Там само. — Ф. 6, спр. 51895 фп. — Т. 2, арк. 145.
- ³⁸ Там само.. — Ф. 2, оп. 61 (1953 р.), спр. 4, арк. 270–272.
- ³⁹ Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади. — Львів, 2005. — С. 157–158.
- ⁴⁰ ГДА СБУ. — Ф. 13,спр. 372. — Т. 11, арк. 352–363; Ф. 13, спр. 372. — Т. 19, арк. 266–267.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Галаса В. Назв. праця. — С. 158; Іванченко В. Квітка в червоному печлі: життєвий шлях Людмили Фої. Літопис УПА. Серія «Події і люди». Книга 8. Відп. ред. П.Й. Потічний. — Торонто–Львів, 2009. — С. 48.
- ⁴³ ГДА СБУ. — Ф. 13, спр. 376. — Т. 41, арк. 287.
- ⁴⁴ Там само. — Арк. 259–262.
- ⁴⁵ Галаса В. Назв. праця. — С. 161.
- ⁴⁶ Літопис УПА. Т. 28. Марія Савчин («Марічка»). Тисяча доріг (спогади). — Торонто–Львів, 1995. — С. 382.
- ⁴⁷ ГДА СБУ. — Ф. 2, оп. 99 (1954 р.), спр. 1. — Т. 1, арк. 302.
- ⁴⁸ Галаса В. Назв. праця. — С. 161.
- ⁴⁹ ГДА СБУ. — Ф. 2, оп. 99 (1954 р.), спр. 1. — Т. 1, арк. 302–307.
- ⁵⁰ В'ятрович В. Рейд українських повстанців у Прибалтику // Український визвольний рух / За ред. В'ятровича В. — Львів, 2003. — № 1. — С. 150.

В статъе авторы отслеживают попытки руководства ОУН(б) и УПА наладить связь с антикоммунистическими движениями Сопротивления в Прибалтике и на Балканах в 1943–1950 годах.

Ключевые слова: ОУН(б), УПА, антикоммунистическое движение Сопротивления в Прибалтике, антикоммунистическое движение Сопротивления на Балканском полуострове.

In the article authors trace the attempts of OUN(B) and UPA command to establish connection with anticommunist Resistance movements in Baltic countries and at Balkans in 1943–1950.

Keywords: OUN(B), UPA, anticommunist Resistance in Baltic countries, anticommunist Resistance on the Balkan peninsula.

БІАЉОРУСКИ РУХ НАРОДОВЫ ВОБЕЦ УКРАЇНСКИХ ДАЖЕЊ НЕПОДЉОЌИОВЫХ В latach 1939–1956

У статті «Білоруський національний рух щодо українських прагнень незалежності в 1939–1956 рр.» встановлено особливості відносин між українськими та білоруськими національними силами в роки Другої світової війни і в повоєнний період на еміграції. Ґрунтовний аналіз документів з архівосховищ Республіки Польща, Російської Федерації та матеріалів Білоруської бібліотеки ім. Ф. Скорини у Лондоні (Великобританія) дозволив автору з'ясувати фактори, що впливали на перебіг українсько-білоруських переговорів у 1939–1956 рр. та встановити їх наслідки для подальшого розвитку міжнаціонального діалогу.

Ключові слова: білоруський національний рух, український національний рух, білоруська еміґрація, українська еміґрація, білорусько-українські контакти, Друга світова війна, повоєнні роки.

Powstała w czasie I wojny światowej idea niepodległego państwa białoruskiego kształtowała się w bardzo trudnych i niekorzystnych warunkach. W trakcie swojego dojrzewania młody białoruski ruch niepodległościowy musiał stawiać o wiele potężniejszym ruchom narodowym. Ponadto koniunktura polityczna w okresie międzywojennym nie sprzyjała utworzeniu suwerennego państwa białoruskiego. W 1918 r. proklamowanie Białoruskiej Republiki Ludowej (BRL) odbyło się wbrew woli i zamierzeniom wszystkich stron walczących w I wojnie światowej. Słabą stroną ruchu białoruskiego było to, że idea niepodległościowa nie znajdowała posłuchu wśród większości ludności białoruskiej, która dopiero znajdowała się w trakcie kształcenia świadomości narodowej. W związku z tym niepodległościowcy białoruscy byli pozbawieni mocnego zaplecza społecznego. Brak większego poparcia ludności białoruskiej dla białoruskiego ruchu narodowego przesądził o tym, że ten ruch należy zaliczyć do najsłabszych w porównaniu z innymi narodami regionu przede wszystkim ukraińskim i litewskim. W trakcie swych zmagania o urzeczywistnienie idei utworzenia państwa białoruskiego działacze białoruscy rozglądali się za sojusznikami. W związku z powyższym w okresie międzywojennym dochodziło do kontaktów między narodowcami białoruskimi i ukraińskimi w Polsce. Było to

rzeczą oczywiste i nieuniknione, gdyż w po zakończeniu I wojny światowej oba obozy narodowościowe znalazły się w analogicznej sytuacji. Jedną z płaszczyzn tej współpracy stała się działalność w Bloku Mniejszości Narodowych podczas wyborów do parlamentu II RP.

Nie zaprzestano tych kontaktów również z chwilą wybuchu II wojny światowej. W okresie międzywojennym narodowcy zarówno białoruscy, jak i ukraińscy, doznali zawodu po próbach współpracy z władzami II RP i Związkiem Radzieckim. W sytuacji, gdy Warszawa, ani Moskwa nie były w stanie nic do zaoferowania nacjonalistom białoruskim, coraz bardziej w grę wchodziła orientacja na Berlin. Po załamaniu się prób porozumienia z państwem polskim i Sowietami narodowcy coraz bardziej zaczęli wiązać nadzieję na odrodzenie państwowości w oparciu o Niemcy. W obliczu ówczesnej polityki międzynarodowej zasadne wydaje się oczekiwanie Białorusinów od Berlina spełnienia tego zamierzenia. Celem tej publikacji jest ukazanie zwięzłego zarysu kontaktów między narodowcami białoruskimi i ukraińskimi w okresie 1939–1956. Koniecznie należy nadmienić, że niniejszy temat do tej pory nie doczekał się solidnych opracowań naukowych.

Jeszcze w przededniu II wojny światowej wywiad polski ujawnił kontakty między liderami diaspory białoruskiej na Łotwie i Litwie z pewnymi instytucjami niemieckimi. Na Litwie kontakty z Niemcami zdominowali Ukraińcy (zwolennicy hetmana Pawła Skoropackiego), natomiast tamtejsi działacze białoruscy zachowywali się dość biernie. Nie wykluczało to jednak możliwości podjęcia prób nawiązania kontaktów z Niemcami¹. Niektórzy ukierunkowani na współdziałanie z Niemcami działacze białoruscy utrzymywali pewne kontakty z Ukraińcami. Wolno sądzić, iż działacze białoruscy na Litwie w przeddzień II wojny światowej posiadali kontakty z hetmanem Skoropackim. Inni natomiast (w Niemczech) kontaktowali z OUN Bandery². W trakcie rozmów strona ukraińska zapewniała Białorusinów, iż będą ich wspomagać w staraniach o utworzenie białoruskiego państwa niepodległego. Gdyby Białorusini nie zdążyli wywalczyć swej samodzielności, Ukraińcy wyrazili gotowość anektować część ziem białoruskich, nie mogąc się zgodzić z tym, aby wpływy rosyjskie sięgały Białorusi. Ukraińcy wyraźnie dawali do zrozumienia, że działacze białoruscy muszą się nastawić na walkę o zupełną niepodległość i ustanowienie państwa narodowego składającego się z Białoruskiej SRR i tzw. Białorusi Zachodniej³.

Wydarzenia zachodzące na Ukrainie i w ruchu ukraińskim budziły żywe zainteresowanie wśród Białorusinów Czechach. Przykładowo przebywający w Pradze prezydent Rady BRL Wasyl Zacharka nie ukrywając satysfakcji witał utworzenie rządu autonomicznego Rusi Zakarpackiej. W telegramie wysłanym na przełomie 1938 i 1939 do ks. Auhustyna Wołoszyna czytamy m.in.: «Jako ludowiec odczuwam radość z powodu sukcesów bratniego narodu ukraińskiego Ukrainy Korpacyj, który wkracza do nowego 1939 roku jako wolny naród z

prawem nacji suwerennej»⁴. Mało dotąd znaną kartą historii emigracji białoruskiej jest udział ochotników-Białorusinów w obronie Rusi Zakarpackiej. Byli to głównie studenci z Czech, dokładna liczba których jest nie do ustalenia z uwagi na materiał historyczny. Dostępne źródła pozwalają uznać, że było ich co najmniej kilkunastu⁵.

Historia odnotowała również pewne kontakty białorusko-ukraińskie w Generalnym Gubernatorstwie oraz na terenie III Rzeszy. W czerwcu 1940 r. w Krakowie powstała grupa Białorusinów pragnąca założyć komitet białoruski. Grupa ta liczyła wówczas zaledwie kilkadziesiąt osób⁶. Wobec problemów natury materialnej Białorusini działali przy Ukraińskim Komitecie Samopomocy⁷. Nie wcześniej grudnia 1941 r. grupa białoruska w Krakowie przy Komitecie ukraińskim usamodzielniała się i przekształciła w krakowską delegaturę Komitetu Białoruskiego w Generalnym Gubernatorstwie⁸.

Historia dostarcza również przykładów współpracy emigrantów białoruskich i ukraińskich we Francji. W 1940 r. w tym kraju rząd RP na uchodźstwie przystąpił do tworzenia Wojska Polskiego, źródło rekrutacji którego stanowili emigranci polscy, w tym Białorusini i Ukraińcy. W momencie inwazji Niemiec na Francję zdołano sformować Wojsko Polskie w sile 84,5 tys. ludzi. Pobór do Wojska Polskiego wywołał aktywny sprzeciw mniejszości narodowych. Ukraiński Sojusz Narodowy we Francji poprzez specjalne odezwy i zwroty do władz francuskich, a także apele do swych członków próbował uchronić Ukraińców przed wcieleniem do polskich formacji, proponując za to zapisy do armii francuskiej. W wyniku takiego stanowiska emigracji ukraińskiej Wojsko Polskie nie zwiększyło się o planowane 3–4 tys. żołnierzy tej narodowości⁹. Za przykładem Ukraińców Białoruski Związek Emigracji Robotniczej we Francji wszczął akcję mającą na celu zerwać mobilizację swych rodaków. Władze polskie we Francji następująco oceniały postawę Białorusinów: «Pod wpływem inspiracji „Ukr.[aiński] Nar.[odowy] Sojuzu” wznowiła swoją działalność dotychczas istniejąca tylko na papierze fikcyjna organizacja Białorusinów pod nazwą „Białoruska Hromada w Paryżu” i wystąpiła do Rządu francuskiego z prośbą, by obywatele polscy narodowości białoruskiej nie byli wcielani do armii polskiej, lecz do legionu cudzoziemskiego. Memoriał w powyższej sprawie, który napisany został własnoręcznie przez jednego z członków „Ukr. Nar. Sojuzu”, zawiera te same wielokrotnie powtarzane pod adresem Polski i jej polityki mniejszościowej zarzuty»¹⁰.

Po zajęciu Ukrainy i Białorusi przez Wehrmacht w 1941 r. miały miejsce kontakty białorusko-ukraińskie na Polesiu, które znalazło się w granicach Komisariatu Rzeszy Ukrainy. Okupacja niemiecka przyczyniła się do zaostrzenia antagonizmów narodowościowych. Było to zamierzone działanie nazistów, którzy dążyli do poróżnienia poszczególnych grup etnicznych. Koniecznie należy jednak podkreślić, że w większości przypadków mamy do czynienia raczej z

wzajemną nieufnością, która jednak nie przerodziła się w krwawe zajścia i rozruchy. Złożyło się na to kilka przyczyn. Po pierwsze, podłoże konfliktów między tymi narodem białoruskim i ukraińskim było nikłe. Po drugie, niepodległościowcy białoruscy nie dysponowali organizacjami bojowymi mogącymi brać udział w «czystkach» lub walkach. Wobec braku większych problemów terytorialnych oraz różnicy skali obu ruchów kontakty białorusko-ukraińskie i miały charakter fragmentaryczny. Faktem jest, że narodowcy białoruscy niechętnym okiem patrzyli na «ukrainizację» północnego Polesia. Włączenie Polesia do Komisariatu Rzeszy Ukrainy zrodziło nieufny stosunek działaczy białoruskich do Ukraińców. Z kolei administracja ukraińska usiłowała przeprowadzić ukrainizację tego terenu. W historiografii białoruskiej spotykamy się ze wzmiankami na temat domniemych gwałtów dokonywanych przez nacjonalistów ukraińskich na Białorusinach¹¹.

Po ustanowieniu okupacyjnego podziału administracyjnego ziemia brzeska, pińska i łuniniecka znalazły się w granicach Komisariatu Rzeszy Ukrainy. Polityka niemiecka względem grup narodowościowych na Polesiu cechowała się tymczasowością, co uprawnia do twierdzenia, że okupanci nie mieli wyraźnego planu działania. Początkowo usiłowano oprzeć się na Polakach, a następnie zaczęto pokładać nadzieje w Białorusinach. Ostatecznie administrację cywilną i policję zdominowali Ukraińcy, którzy czuli się faworyzowani w stosunku do innych narodowości. Latem 1941 r. Niemcy wydali rozporządzenie pozwalające na posługiwanie się w urzędach językiem niemieckim i ukraińskim (od września 1941 r. dodaje się również polski). W warunkach okupacji ten region zamienił się w teren rywalizacji przede wszystkim między Polakami, Rosjanami i Ukraińcami. Te dwie ostatnie grupy za zgodą okupantów zaczęły tworzyć własne organizacje narodowe. U schyłku 1942 r. Brześć stał się jednym z ośrodków rosyjskiego ruchu narodowego (m.in. Centrum Związku Nacjonalistów Rosyjskich), który traktował Białoruś jako część Rosji¹². W 1941–1944. w Brześciu działał Rosyjski Komitet Samopomocy (prezes S. Trybuch), który domagał się od okupantów zezwolenia na otwarcie szkół rosyjskich¹³. Z kolei działacze ukraińscy bez względu na różnicę polityczne zaliczali Polesie do ukraińskiego obszaru etnograficznego uważając miejscowych «poleszuków» za część narodu ukraińskiego. W związku z tym na omawianym obszarze za wiedzą Niemców działały filie Ukraińskiego Komitetu Samopomocy oraz operowały rozmaite organizacje nielegalne i partyzanckie: Ukraińska Powstańcza Armia Tarasa Bulby-Borowca (1941–1942), OUN-B i jej zbrojne ramie UPA-Północ¹⁴.

W tym samym czasie działacze białoruscy znaleźli się na uboczu tej walki, co wynikała głównie z braku poprzednich doświadczeń. W okresie międzywojennym ten region tradycyjnie był wyłączony z zasięgu działalności organizacji białoruskich. W latach 1923–1938 sympatie pewnej części miejscowej ludności zdobyła Komunistyczna Partia Zachodniej Białorusi, która była białoruska

jedynie z nazwy. Miejscowi «poleszucy» w dużej mierze posiadali świadomość lokalną, inni utożsamiali się z Ukraińcami, więc hasła niepodległościowców białoruskich nie znajdowały wśród nich uznania i zrozumienia. Mimo wszystko generalny komisarz Białorusi postulował włączenie do Generalnego Okręgu Białorusi ziem położonych na północ od bagien poleskich, uzasadniając to tym, iż tam zamieszkuje około 25% populacji białoruskiej¹⁵. Cechą charakterystyczną dawnego województwa poleskiego była złożona sytuacja narodowościowo-wyznaniowa. Większość rdzennych mieszkańców Polesia stanowiła ludność prawosławna, która w okresie międzywojennym uważała się za «Poleszuków». Zarówno działaczom białoruskim, jak i ukraińskim, dawało to powody do tego, by uważać tą ludność za część swych narodów. Z pewnością jednak ci drudzy dysponowali większym poparciem ludności Polesia. Faktem jest, że w okresie międzywojennym wśród mieszkańców województwa poleskiego cieszyły się uznaniem organizacje i partie ukraińskie. Znalazło to swoje odzwierciedlenie m.in. w poparciu dla działaczy ukraińskich w czasie wyborów do parlamentu II RP. W 1928 r. w powiecie kobryńskim na partię «Sielrob (lewica)» zagłosowało 54,3%, w powiecie drohiczyskim 49,6%, w powiecie brzeskim 30,1%. Natomiast wpływy białoruskie w tym regionie były nikłe. Świadczy o tym chociażby miażdżąca klęska partii białoruskich na Polesiu w 1922 r. podczas wyborów do parlamentu, z którą wyraźnie kontrastowały sukcesy Ukraińców (zdobyto aż trzy mandaty na pięć). Mieszany skład narodowościowy na Polesiu sprawił, że poważne konflikty narodowościowe nie dawały o sobie znać. Skład administracji cywilnej i policji odzwierciedlał mozaikę narodowościową: polsko-ukraiński, rosyjsko-białoruski. Mimo że na omawianym obszarze nie odnotowano większych zajęć na tle różnic narodowościowych przyłączenie części Polesia do Komisariatu Rzeszy Ukrainy przesądziło o stopniowej «ukrainizacji» tego terenu, co znalazło swój wyraz we wzroście liczby dawnych «poleszuków» podających narodowość ukraińską. W ocenie podziemia polskiego istniało prawdopodobieństwo, iż ruch ukraiński mógł przerzucić się na północne białoruskie krańca Polesia, co skutkowałoby ukrainizacją całego obszaru, dotąd narodowo nie-uświadomionego. Takiej perspektywie z zalem przyglądało się podziemie polskie, które wolało na tym obszarze mieć do czynienia z Białorusinami, niż z Ukraińcami¹⁶.

Mimo wyjątkowo niekorzystnej sytuacji z czasem na Polesiu doszło wszakże do powstania filii organizacji białoruskich. Wiadomo, iż filie BLS istniały w Brześciu, Pińsku (kierownik M. Wasilewski) i Łunińcu. 19 lipca 1941 r. w Brześciu powstał Białoruski Komitet Samopomocy. Wówczas w komitecie znajdowało się przeszło 100 osób. Na 2 sierpnia 1941 r. miejscowy BKS liczył już 2 020 ludzi, z czego 182 przypadało na mieszkańców wschodniej Białorusi. Można domniemywać, iż byli to uchodźcy lub radzieccy jeńcy wojenni uwolnieni z obozów jenieckich. Źródła pozwalają wymienić z nazwisk niektórych

aktywistów BKL: Halina Wieśman, Aleksy Kuźmiński, Borys Brotka, Mikołaj Mokrouz, Sergiusz Soroka. We wrześniu 1941 r. kierownictwo zapowiadało otwarcie w mieście przedszkola, 7-letniej szkoły, kursu nauczycielskiego, gimnazjum matematycznego¹⁷. W Pińsku miejscowa BLS roztoczyła swą opiekę nad sierocińcem¹⁸. Była to jednak kropla w ocenie potrzeb. Obecność poszczególnych organizacji białoruskich nie mogła w znaczny sposób przyczynić się do białorusyfikacji tego regionu. Administracja cywilna i policja znajdowały się w rękach ukraińskich lub ukraińsko-polsko-rosyjskich (np. Brześć). Skład narodowościowy policji pomocniczej w okręgu brzeskim przedstawiał się następująco: Ukraińcy 68%, Polacy 22%, Białorusini 5,4%, Rosjanie 3,6%¹⁹. Znikomy odsetek Białorusini posiadali również w brzeskim SD. Berlińska «Ranica» w kwietniu 1944 r. wyrażała ubolewanie z faktu, że w okręgu brzeskim «nic nie poczyniono dla rozwoju narodowej kultury białoruskiej. Tutaj istniała tylko jedna szkoła białoruska i zupełnie niedawno na stacji kolejowej pojawiły się materiały propagandowe w języku białoruskim. Komitet Białoruski, który tutaj wcześniej istniał, rozwiązał się, zaś wśród urzędników raczej można usłyszeć język polski lub rosyjski niż ukraiński lub białoruski. Miejscowa prasa pominęła milczeniem utworzenie Białoruskiej Centralnej Rady»²⁰. Jesienią 1943 r. wywiad AK informował o istnieniu na Polesiu nielicznych grup nastawionej antypolsko inteligencji białoruskiej²¹. Nacjonaliści białoruscy wiązały pewne nadzieje na poprawę sytuacji z włączeniem w 1944 r. okręgu pińskiego i brzeskiego do Okręgu Generalnego Białorusi, co przyczyniło się do gwałtownego przepisywania się miejscowej ludności z listy ukraińskiej na białoruską. Stanowi to kolejny dowód na to, że ludność tutejsza zmieniała swoją przynależność narodową stosownie do bieżących potrzeb²². Zdawałoby się, iż wtedy niepodległościowcy białoruscy otrzymali większe możliwości do prowadzenia swej pracy, lecz wówczas na to już nie było czasu.

W tym samym czasie do nielicznych zatargów ukraińsko-białoruskich doszło również w północno-wschodniej części Generalnego Gubernatorstwa. Działacze białoruscy i ukraińscy nie ukrywali swego wrogiego stosunku do siebie. Problem polegał na tym, że Podlasie zaliczano do regionów o mieszanej narodowościowo ludności. Zarówno pierwsi jak i drudzy uważali, że oni są u siebie. Zgodnie z koncepcjami ukraińskimi Podlasie należało do ukraińskiego obszaru etnograficznego. Z kolei Białorusini traktowali te ziemie jak obszary częściowo lub zwarcie zamieszkiwane przez ludność białoruską. Spór ukraińsko-białoruski o Podlasie ma swoją historię. Problem przynależności etnicznej i państwowej wspomnianego obszaru był poruszany w latach 1918–1919 podczas rokowań między władzami URL i BRL. Strony zgadzały się co do tego, że niniejszy region stanowi obszar przejściowy od gwar białoruskich do ukraińskich²³. Dodatkowym czynnikiem komplikującym sprawę był fakt, że znaczna część tamtejszej ludności prawosławnej nie wykrystalizowała poczucia świadomości narodowej i

utożsamiała się z «tutejszym». Działacze ukraińscy i białoruscy dokładali wszelkich starań, by przekonać tych ludzi do ukraińskości bądź białoruskości. Strona ukraińska i białoruska nawzajem oskarżały się o próbę wejścia w bezprawne posiadanie obcych ziem etnograficznych. W związku z powyższym starania Komitetu Białoruskiego o otwarcie szkolnictwa białoruskiego i utworzenie białoruskiej policji pomocniczej na omawianym terenie Ukraińcy odbierali jak przejaw działalności wymierzonej przeciwko ukraińskiej racji stanu. Antagonizmy między przedstawicielami białoruskiego i ukraińskiego ruchu narodowego na Podlasiu pod okupacją niemiecką odnotowały źródła polskie, niemieckie i ukraińskie²⁴. Czasem konfrontacja przybierała bardzo drastycznych form. Istnieją pewne przesłanki pozwalające przypuszczać, iż podziemie ukraińskie ponosi odpowiedzialność za śmierć niektórych działaczy Komitetu Białoruskiego w powiecie Biała Podlaska. Przykładowo z rąk nieznanymi sprawców zginęli wójtowie i kierownicy miejscowych filii delegatury Komitetu Białoruskiego w Hołowczycach Jan Szabanowicz (4 grudnia 1942 r.), w Konstantynowie Kazimierz Chodar (26 marca 1943 r.), Rokitnie Paweł Taukacz (26 maja 1943 r.), Bohukałach Anatol Atraszczenko (30 czerwca 1943 r.)²⁵.

Konfliktem został dotknięty również kościół prawosławny w Generalnym Gubernatorstwie. W 1940–1941 na Podlasiu doszło do konfliktu, który na pierwszy rzut oka miał podłoże religijne. We wrześniu 1940 r. delegacja białoruska z Mikołajem Szczorsesem na czele złożyła wizytę do metropolity warszawskiego Dionizego w celu uzyskania zgody na powołanie na Podlasiu diecezji białoruskiej i mianowania biskupa-Białorusina. 29 października 1940 r. odbyło się zebranie delegatury Komitetu Białoruskiego w Białej Podlaskiej, na którym postanowiono utworzyć na terenie tego powiatu nowe centrum życia kościelnego. W omawianym zebraniu wzięli udział przedstawiciele duchowieństwa prawosławnego. Uczestnicy zdecydowali objechać wsie i zebrać podpisy w sprawie poparcia dla tej idei, a następnie przygotować na 22 listopada 1940 r. «Kongres wszystkich Podlasian», mającego się opowiedzieć za utworzeniem nowego centrum kościelnego. 27 października 1940 r. arcybiskup Iłarion za pośrednictwem Konsystorza poinformował Komitet Białoruski, że on zawsze będzie przychylnie ustosunkowywać się wobec wszystkich potrzeb Białorusinów pod warunkiem, że one będą przedstawiane w sposób kanoniczny. Działacze białoruscy jednak zignorowali ten apel. Delegatura Komitetu Białoruskiego w Białej Podlaskiej przeanalizowała kwestię i 10 grudnia 1940 r. zwróciła się do Warszawy z prośbą o otwarcie Kościoła Domowego w Białej. W związku z powyższym w lutym 1941 r. sąd kościelny diecezji Chełma i Podlasia złożył skargę do władz GG na działaczy Komitetu Białoruskiego. Białorusinów oskarżano o działania sprzeczne z prawem kanonicznym²⁶. Biskup Iłarion uważał, że kapłani prawosławni, którzy dali się pozyskać do akcji białoruskiej nie kierowali się pobudkami narodowymi, a w rzeczywistości podszywając się pod Białorusinów szukali możliwości

prowadzenia akcji rusofilskiej i komunistycznej²⁷. Po uważnej analizie treści wspomnianego dokumentu można wywnioskować, że mamy do czynienia nie tylko z konfliktem wokół złamania praw kanonicznym. Rzeczywiste przyczyny kryły się w sporze o etniczną przynależność regionu. W dużej mierze prawosławni mieszkańcy powiatu nie posiadali poczucia świadomości narodowej i nie byli w stanie reprezentować swoich interesów bez pomocy siły trzeciej. Ten stan rzeczy umożliwił zarówno nacjonalistom ukraińskim, jak i białoruskim uważać je za część swego narodu. Interesująco, że działacze białoruscy traktowali władze diecezji Chełm i Podlasie w postaci arcybiskupa Hilariona jak reprezentanta ukraińskiej racji stanu w walce o dusze ludności prawosławnej na Podlasiu. W związku z tym podjęli działania na własną rękę zmierzające do usamodzielnienia parafii prawosławnych na terenie powiatu, co w konsekwencji miało doprowadzić do ich białorutenizacji. Władze niemieckie ze zdumieniem przyglądały się sprawom białorusko-ukraińskim na Podlasiu. W zasadzie nie odmawiano Białorusinom prawa do posiadania swoich struktur kościelnych, lecz zachowywano wobec nich daleko idącą ostrożność i oczekiwano od nich uzgodnienia swych działań z władzami kościelnymi²⁸.

Kontakty białorusko-ukraińskie nie sprowadzały się wyłącznie do konfliktów. W literaturze przedmiotu można spotkać się z twierdzeniem, że podczas okupacji niemieckiej miały miejsce próby nawiązania współpracy między narodowcami białoruskimi a OUN-B. Wiele kontrowersji budzi informacja o próbie działaczy białoruskich skupionych wokół Białoruskiej Niepodległościowej Partii nawiązać stosunki z podziemiem ukraińskim. Jeśli wierzyć niektórym badaczom białoruskim, to w czerwcu 1942 r. do Lwowa w tym celu miał się udać zwierzchnik Białoruskiego Egzarchatu Grekokatolickiego ks. Antoni Niemancewicz, który za sprawą metropolity Andrzeja Szeptyckiego w klasztorze unickim w miejscowości Uniw odbył spotkanie z przedstawicielami OUN-B. Strona białoruska miała zaprezentować propozycje co do wspólnej walki antyniemieckiej i antyradzieckiej. Zwolennicy tego poglądu dostrzegają związku między aresztowaniem Niemancewicza przez gestapo w sierpniu 1942 r. ze wspomnianą wizytą²⁹. Twierdzenie to należy traktować, delikatnie rzecz ujmując, z dużą rezerwą. Na razie nie odnaleziono stosownych dokumentów wskazujących na takie kontakty białorusko-ukraińskie.

Zdaje się nie ulegać wątpliwości fakt, że działacze OUN i UPA byli zainteresowani wykorzystaniem Białorusinów w swej pracy polityczno-propagandowej. 17–21 lutego 1943 r. odbyła się III konferencja OUN(B), która wydała rezolucję m.in. w sprawie nawiązania kontaktów z ruchami narodowymi innych narodów. W sierpniu 1943 r. dowództwo UPA przystąpiło do tworzenia oddziałów partyzanckich złożonych z nie-Ukraińców. Decyzję o powołaniu oddziałów cudzoziemskich uzasadniano potrzebą wyjścia z izolacji politycznej OUN. Plan zakładał utworzenie oddziałów cudzoziemskich w składzie UPA,

które po wejściu Armii Czerwonej miały zostać wysłane w rajd w swoje ojczyste strony. Źródło rekrutacji mieli stanowić dezercerzy lub jeńcy z Armii Czerwonej. W tym celu dowództwo UPA w 1943 r. wydawało ulotki do czerwonoarmistów narodowości nierosyjskiej wzywając ich do dezercji. W rezultacie powstały oddziały m.in. gruzińskie, tatarskie, azerskie, ormiańskie, uzbeckie. Zabrakło jednak odpowiedniej jednostki białoruskiej³⁰.

Nie ulega wątpliwości, że w szeregach UPA znajdowali się również Białorusini. Byli to zarówno byli czerwonoarmiści, jak i mieszkańcy Polesia, którzy byli wcielani do UPA. Wśród nich zdarzali się m.in. dowódcy poszczególnych jednostek. Obecność tych ludzi w szeregach partyzantki ukraińskiej nie dowodzi jednak współpracy między narodowcami białoruskimi i podziemiem ukraińskim.

Tworzenie jednostek cudzoziemskich było jednym z elementów taktyki politycznej OUN, kierownictwo której upatrywało głównego wroga w Sowietach. W związku z powyższym coraz poważniej traktowano hasła rozbicia ZSRR na państwa narodowe. Z inicjatywy OUN 21–22 listopada 1943 r. koło Równa odbyła się I konferencja zniewolonych narodów Europy Wschodniej i Azji, w której wzięło udział 39 delegatów reprezentujących 13 narodowości. Konferencja ogłosiła utworzenie Związku Zniewolonych Narodów Europy Wschodniej i Azji oraz wydała odezwę «Do narodów Związku Radzieckiego», w której nawoływała do walki z bolszewizmem. W białoruskiej literaturze przedmiotu można natrafić na informację o tym, że kierownictwo wspomnianej wcześniej Białoruskiej Niepodległościowej Partii brało udział w przygotowaniach do omawianej konferencji³¹ oraz oddelegowało dwóch swoich przedstawicieli kpt. W. Jermakowicza «Drużny» i por. G. Malinowskiego. Ten pierwszy jakby miał w imieniu partii podpisać rezolucję konferencji³². Twierdzenie to nie znajduje jednak potwierdzenia w dokumentach. Wprawdzie wśród uczestników tej konferencji znajdowało się dwóch Białorusinów, a pod pseudonimem «Drużny» figuruje inny żołnierz UPA narodowości białoruskiej niejaki Włodzimierz Marycak. Był to dawny czerwonoarmista, który w maju 1943 r. wstąpił do UPA. Niektórzy badacze białoruscy dociekający stosunków ukraińsko-białoruskich w czasie II wojny światowej skłonni przypuszczają, że wspomniany czerwonoarmista mógł być związany ze wspomnianą wcześniej Białoruską Niepodległościową Partią³³. W świetle znanych nam faktów twierdzenie takie budzi spore wątpliwości. Równie dobrze nie znajdują pokrycia w faktach fragmentaryczne wzmianki o rzekomej reprezentacji wspomnianej partii białoruskiej (niektórzy autorzy wskazują na W. Rodźkę jako pełnoprawnego członka³⁴) w Związku (Komitecie) Zniewolonych Narodów Europy Wschodniej i Azji. Jak pisze G. Motyka: «Choć w historiografii banderowskiej konferencja jest przedstawiona jako wielkie wydarzenie, w rzeczywistości można mówić jedynie o ograniczonym sukcesie propagandowym, w dodatku wypracowanym w późniejszych latach. Od początku

do końca konferencję przygotowali banderowcy, a nie-ukraińscy uczestnicy zostali także przez nich wybrani. W trakcie obrad zachowywali się dosyć biernie... Sam protokół z przebiegu obrad był na tyle kompromitujący, że Stepaniak radził Kukowi go zniszczyć... Część delegatów została niedługo później zlikwidowana przez SB OUN, która podejrzewała ich o działalność agenturalną na rzecz Sowieców»³⁵.

Nie wyklucza to faktu, iż dowództwo UPA uwzględniało Białorusinów w swojej pracy propagandowej. W grudniu 1943 r. UPA wydało apel do Białorusinów («Narodu Białoruski») wzywając do współpracy i wspólnej walki. W tej odezwie pomijano sporne zagadnienie granicy białorusko-ukraińskiej. Dokument ten miał służyć celom propagandowym. Jest prawdopodobne, że UPA wówczas szykowało się do rajdu na ziemie białoruskie, w związku z czym usiłowała zaskarbić sobie przychyłność ludności białoruskiej³⁶.

Kolejny etap w relacjach między narodowcami białoruskimi i ukraińskimi zapoczątkowało przeniesienie się działaczy białoruskich współpracujących z III Rzeszą do Niemiec spowodowanym ofensywą radziecką na Białorusi latem 1944 r. W Berlinie znalazła się Białoruska Centralna Rada (BCR), utworzona za zgodą okupantów niemieckich w grudniu 1943 r. w Mińsku, wokół której skupiali się narodowcy-antykomuniści. Podczas pobytu w Niemczech działacze BCR przejawiali również pewną aktywność międzynarodową. Białoruska Centralna Rada snuła plany utworzenia wspólnego bloku antyradzieckiego. Na przełomie września i października 1944 r. w Berlinie za sprawą pośrednictwa Stanisława Gryniewiczza doszło do spotkania między prezydentem BCR Radosławem Ostrowskim i Pawłem Skoropackim i ludźmi z jego otoczenia³⁷. W trakcie tych spotkań doszło do wymiany informacji na temat ukraińskiego i białoruskiego ruchów narodowych. Ostrowski poruszył również kwestię granicy białorusko-ukraińskiej i uzyskał odpowiedź, że «hetmańcy» nie będą sprzeciwiali się włączeniu Polesia w skład państwa białoruskiego pod warunkiem, iż «poleszucy» uważający się za Ukraińców będą mogli posiadać ukraińskojęzyczne szkoły i swobodny rozwój narodowo-kulturalny. Następnie Skoropacki zwrócił się do Ostrowskiego z prośbą o udzielenie pomocy w zjednoczeniu emigrantów ukraińskich w Ukraiński Komitet Narodowy. Strona białoruska dość szybko się zorientowała, że Skoropacki nie cieszy się dużym autorytetem i uznaniem działaczy ukraińskich, właśnie dlatego Ostrowski zaczął się rozglądać za bardziej wiarygodnym ukraińskim sojusznikiem. Wkrótce Ostrowski nawiązał kontakty z OUN-B. Podczas osobistego spotkania między Ostrowskim i Banderą omawiano sprawy organizacji ukraińskiego i białoruskiego podziemia antykomunistycznego w BSRR i USRR. Przy tym prezydent BCR rozpatrywał możliwość przetrzucenia na zaplecze Armii Czerwonej batalionu komandosów. Po utworzeniu w marcu 1945 r. w Berlinie Ukraińskiego Komitetu Narodowego z gen. Pawłem Szandrukiem na czele BCR podjęła z nim rokowania. W rozmowach z

Ukraińcami prezydent BCR przekonywał, że w obliczu bieżącej sytuacji międzynarodowej zachodzi konieczność utworzenia tzw. Bloku Narodów Europy Wschodniej, w skład którego miałyby wejść Białorusini, Ukraińcy, Tatarzy Krymscy, Kozacy, Gruzini, Ormianie, Azerowie, Kirgizi, Kazasi i narody Idel-Urału. Strona białoruska i ukraińska zgadzały się co do ewentualności klęski III Rzeszy, a w związku z tym postanowiło wspólnie szukać możliwości nawiązania kontaktów z aliantami zachodnimi. Ukraińcy i Białorusini doszli również do porozumienia w kwestii ujemnego stosunku wobec Komitetu Wyzwolenia Narodów Rosji gen. A. Własowa³⁸. Większych skutków na tej płaszczyźnie nie osiągnięto.

Po zakończeniu II wojny światowej wielu antykomunistów białoruskich i ukraińskich znalazło się na Zachodzie. Białoruski obóz niepodległościowy na Zachodzie od 1947/1948 był podzielony na zwolenników BCR i Rady Białoruskiej Centralnej Rady. Cechą łączącą te dwa odłamy była chęć obalenia władzy komunistycznej na Białorusi. Zarówno pierwsi, jak i drudzy byli skłonni do rokowań z Ukraińcami. Jako pierwsi podjęli rozmowy stronnicy BRL. Jesienią 1948 r. Ministerstwu Spraw Zagranicznych BRL podjęło współpracę z Ukraińską Radą Narodową z Borysem Iwanickim na czele³⁹. Z inicjatywy przedstawicieli rządu BRL i prezesa komitetu wykonawczego URL Isaakiem Mazepą 13 listopada 1948 r. w Augsburgu doszło do spotkania pomiędzy przedstawicielami rządu BRL i delegacją URL. Stronę białoruską reprezentował Włodzimierz Bortnik (minister spraw zagranicznych), zaś ukraińską — I. Mazepa i P. Fedenko. W trakcie tego spotkania poruszono m.in. problem wyzwolenia Białorusi i Ukrainy spod panowania sowieckiego. W tej kwestii poglądy Białorusinów i Ukraińców okazały się niemal całkowicie zbieżne. Doszło do wzajemnego uznania oraz wymiany adresów i kontaktów białoruskich i ukraińskich organizacji na Zachodzie w celu nawiązania ścisłej współpracy. Przedstawiciel BRL udzielił wywiadu prasie ukraińskiej⁴⁰. Rokowania wznowiono 17–18 marca 1949 r. w Ratyzbonie. W tym spotkaniu brał udział prezydent Abramczyk (18 marca opuścił obrady i wyjechał do Paryża). Ukraińska delegacja też wyglądała imponująco: I. Mazepa, jego z-ca Wasyl Mudryj, z-ca prezesa prezydium UNR Witwićkyj i inni. Wśród poruszanych zagadnień było m.in. omówienie współpracy białorusko-ukraińskiej, oraz przeszłości Europy Wschodniej. Białorusini wysunęli projekt podpisania czasowej umowy o granicy pomiędzy BRL i URL. Propozycje białoruskie zostały sformułowane tak, że problem ostatecznego ustalenia granicy przekładano do momentu wyzwolenia Białorusi i Ukrainy spod panowania sowieckiego. Za podstawę przyszłej granicy przyjmowano zasadę etnograficzną. Za czasową linię demarkacyjną uznawano granicę pomiędzy BSRR i USRR⁴¹.

Pomyślnemu przebiegowi rokowań pomiędzy rządem BRL i URL towarzyszyła polemika w prasie białoruskiej i ukraińskiej na temat granicy białorusko-

ukraińskiej. Toczył się wieloletni spór sięgający korzeniami lat 1918–1919. Z punktu widzenia emigrantów białoruskich Polesie i północna Czernihowszczyzna miały się znaleźć w granicach państwa białoruskiego. Strona ukraińska natomiast oponowała, że wspomniane terytorium jest częścią ziem ukraińskich⁴². Spór terytorialny nie mógł jednak poważnie zakłócić pomyślnych stosunków białorusko-ukraińskich. Cechą charakterystyczną stosunków Rady BRL z Ukraińcami był fakt, że Białorusini wzbraniali się przed wiązaniem się z ugrupowaniem OUN-B. Historia odnotowała przypadki, gdy czołowi działacze białoruscy wypowiadając się na temat OUN posługiwali się dość ostrymi sformułowaniami. Przykładowo prezydent BRL Mikołaj Abramczyk wielokrotnie podkreślał w rozmowach z polską emigracją polityczną, że związek pomiędzy Radą BRL i OUN nie wchodzi w grę. Lider białoruski zapewniał swoich polskich rozmówców, że jest zaniepokojony wpływami ukraińskimi na emigrantów białoruskich. Zasluguje na uwagę słowa Abramczyka podczas spotkania z przedstawicielem rządu RP na emigracji: «Myślę, że utrzymywanie partyzantki (UPA w Polsce — J.G.) w tej chwili nie tylko niszczy stosunki polsko-ukraińskie, ale i niszczy nasze narody. Zupełnie co innego jest zagadnienie kryjówki koniecznej, a co innego sprawa rozbudowania podziemia dla celów dywersyjnych»⁴³. Z drugiej zaś strony gazeta «Baćkauszczyzna» w 1950 r. zamieściła obszerny materiał o śmierci dowódcy UPA Romana Szuchewicza. Redakcja łączyła się w smutku z powodu śmierci «atamana Tarasa Czuprynki» i podkreślała, że śmierć Szuchewicza to też cios dla Białorusinów⁴⁴.

Stronicy BCR również utrzymywali kontakty z emigrantami ukraińskimi. Stosunki z ukraińską emigracją polityczną zasadniczo cechowało partnerstwo i życzliwa atmosfera. Były to zarówno stosunki z rządem na uchodźstwie, jak i poszczególnymi ugrupowaniami politycznymi. Nie obeszło się również bez drobnych zgrzytów, do których doprowadziły wewnętrzne podziały w obozie białoruskim. Na stosunki białorusko-ukraińskie hamująco wpłynął incydent związany z gazetą «Biełaruskaje Słowa». Wspomniane pismo jako organ prasowy stronników BCR przez pewien czas ukazywało się przy wsparciu finansowym władz URL, a konkretnie gazety «Ukraińskie Wisti». Konszachty między BCR i Ukraińcami nie były w smak BRL. Wobec tego 21 grudnia 1948 r. rząd BRL zażądał od komitetu wykonawczego URL natychmiastowego wycofania pomocy finansowej dla wydania zwolenników BCR. Władze BRL dały do zrozumienia, iż w przeciwnym przypadku dalsza współpraca białorusko-ukraińska staje pod znakiem zapytania. 23 lutego 1949 r. strona ukraińska przestała finansowo pomagać redakcji «Biełaruskiego Słowa»⁴⁵.

Kolejnego pretekstu do zaostrenia stosunków dostarczył zaangażowanie Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej w sprawę wyświęcenia biskupa dla Białoruskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej (BACP). Uczyniono to na prośbę BRL, gdyż odrodzenie po wojnie autokefalii białoruskiej

na emigracji nie było możliwe ze względu na brak wśród Białorusinów biskupa. Duchowieństwo wyższe Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej (UACP) nie odmówiło pomocy i 4–5 czerwca 1948 r. w Konstancji zwołano I sobór BACP, któremu przewodniczył biskup UACP Sergiusz (Ochotenko), który zgodził się stanąć na czele konsystorz BACP do momentu wyświecenia biskupa-Białorusina. W odpowiedzi na ten krok 31 października 1949 r. BCR wysłała protest przeciwko wtrącaniu się Synodu Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej w sprawy religijne emigrantów-Białorusinów⁴⁶.

Podobne incydenty nie zniechęcili zwolenników BCR do kontaktów z Ukraińcami. Dogodną płaszczyzną współdziałania z emigrantami ukraińskimi stała się działalność w ramach ABN, w którym emigranci ukraińscy posiadali znaczące wpływy. Najbardziej pomyślnie relacje układały się z Ukraińską Rewolucyjną Partią Demokratyczną z Tarasem Borowcem vel Bulbą na czele. W dobrym kierunku rozwijały się również kontakty z Jarosławem Stecką. Przedstawiciele BCR uczestniczyli w przedsięwzięciach organizowanych przez emigrantów ukraińskich, oraz wspólnych akcjach. Przykładowo 1 listopada 1948 r. prezydium 12 plenum BCR wysłało memorandum prezesowi Organu Wykonawczego Ukraińskiej Rady Narodowej w sprawie wspólnoty interesów białorusko-ukraińskich. 5 grudnia 1949 r. delegaci BCR brali udział w obradach IV kongresu amerykańskich Ukraińców w Waszyngtonie. 25 lipca 1950 r. BCR witała zjazd Ukraińskiej Gwardii Narodowej w Londynie. W 1951 r. w Londynie przedstawiciele białoruscy byli obecni podczas oddania hołdu S. Petlurze⁴⁷.

Kontakty białorusko-ukraińskie nieco zakłócały rozbieżności poglądów na kwestię wspólnej granicy. Choć narodowcy białoruscy uważali spory białorusko-ukraińskie za drugorzędne i łatwe do rozwiązania w drodze przyjaźni i braterstwa, to jednak istniały poważne rozbieżności poglądów na przynależność państwową pogranicza białorusko-ukraińskiego. Działacze BCR utrzymywali, że właściwa (etnograficzna) granica miałaby przebiegać o 20-30 km na południe od granicy pomiędzy BSRR i USRR⁴⁸. Takie podejście godziło w interesy niepodległościowców ukraińskich, którzy nie bez racji uważali, że w granicach Białorusi Radzieckiej znalazła się dość liczna grupa ludności (mieszkańcy powiatów: Brześć, Pińsk, Drohiczyn, Łuniniec) identyfikującą się z kulturą i tradycją ukraińską. Spór o granicę nie miał jednak burzliwego przebiegu na emigracji, gdyż zarówno Białorusini, jak i Ukraińcy zdawali sobie sprawę, że omawiane tereny znajdują się pod panowaniem radzieckim.

Po 1956 r. kontakty białorusko-ukraińskie na emigracji uległy zmniejszeniu. Do tego stanu rzeczy przyczyniła się ogólna sytuacja międzynarodowa. Przynajmniej do połowy lat pięćdziesiątych wśród emigrantów panowało przekonanie o tymczasowym charakterze pobytu na obczyźnie. Wobec zachodzących w świecie przemian politycznych w połowie lat pięćdziesiątych emigranci całkowicie pozbyli się złudzeń co do rychłego powrotu do wyzwolonej spod

panowania komunistycznego Ojczyzny. Pod wpływem zmieniającej się sytuacji politycznej wielu emigrantów odstąpiło od aktywnej działalności politycznej. Wówczas następuje zanik partii i organizacji politycznych, a dalsza współpraca polityczna traci rację bytu.

¹ Archiwum Akt Nowych (дали — AAN), Notatka posła RP w Kownie z 10 stycznia 1939 r. pt. «Organizacje ukraińskie i białoruskie na Litwie», sygn.: 477, t. 388.

² AAN, Raport MSW pt. «Akcja białoruska zagranicą» do departamentu MSZ z 31 stycznia 1939 r., sygn.: 477, t. 5328.

³ AAN, Raport MSW pt. «Akcja białoruska zagranicą» do departamentu MSZ z 31 Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej (дали — PAFR), Telegram W. Zacharki do szefa autonomicznego rządu Rusi Zakarpackiej (brak daty), f. 5875, op. 1, t. 21, k. 130.

⁴ Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej (дали — PAFR), Telegram W. Zacharki do szefa autonomicznego rządu Rusi Zakarpackiej (brak daty), f. 5875, op. 1, t. 21, k. 130.

⁵ *Szwiec B.* Białoruskija abaroncy Karpackaj Ukrainy // Białoruski Rezystans. — 2007. — № 1 (4). — S. 129–133.

⁶ Ranica. — 1940. — 23 czerwca.

⁷ Ranica. — 1940. — 29 września.

⁸ Ranica. — 1941. — 10 grudnia.

⁹ *Partacz Cz., Łada K.* Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej. — Toruń, 2003. — S. 60–67.

¹⁰ Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego (дали — AZHRL), Archiwum prof. Stanisława Kota, sygn.: t. 397, k. 75.

¹¹ W źródłach białoruskich można spotkać twierdzenie o wrogim stosunku nacjonalistów ukraińskich wobec Białorusinów. Niektóre z nich mówią nawet o zbrodniach popełnionych przez Ukraińców na miejscowych działaczach białoruskich. Trafiamy również na informację świadczącą o konflikcie w 104 Schutzmannschafts Bataillonie. Batalion był podporządkowany szefowi SS i Policji «Rosja-Południe». Do tej jednostki wcielono wielu ochotników białoruskich z okręgu brzeskiego. W 1943 r. batalion został zasilony Ukraińcami z Galicji Wschodniej (8,5% ogółu żołnierzy), którzy przedsięwzięli próbę «ukrainizacji» swych towarzyszy broni z Polesia. Niniejsza próba zakończyła się strzelaniną. Wszakże nie ma dowodów pozwalających stwierdzić, iż schutzmani białoruscy przejawiali jakąkolwiek działalność narodową. *Najdziuk J., Kasiak I.* Białoruś uczoza j siańnia. — Mińsk, 1993. — S. 323.

¹² *Mironowicz E.* Brześć pod okupacją niemiecką, // Białoruskie Zeszyty Historyczne. — 2008. — z. 29. — S. 209–210.

¹³ *Krywaszej D.* Nacyjanalnja supolnasci Białarusi u pieryjad hiermanskaj akupacyi (czerwień 1941 — lipień 1944 h.). — Mińsk, 2009. — S. 111.

¹⁴ *Motyka G.*, Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. — Warszawa, 2006. — S. 105–106, 604.

¹⁵ Sowieszczanije wysszego rukowodstwa Gienieralnogo okruga «Biełorussija» (Minsk, 8–10 aprziela 1943 goda). Stienogramma / red.: S. Żumar, S. Nowikow, R. Czernogłazowa. — Mińsk, 2006. — S. 106.

¹⁶ AAN, Sprawozdanie sytuacyjne z Ziem Wschodnich za marzec 1944 r., sygn.: 202-III-121, k. 284.

¹⁷ Ranica. — 1941. — 10 września.

¹⁸ Ranica. — 1944. — 30 kwietnia.

¹⁹ Kowaleniya A., Biełaruś 1939–1945 gg. Wojna i polityka. — Mińsk, 2001. — S. 58.

²⁰ Ranica. — 1944. — 2 kwietnia.

²¹ AAN, Informacja narodowościowa nr 3, 30 września 1943 r., sygn.: 202-III-123, k. 165.

²² AAN, Sprawozdanie sytuacyjne z Ziem Wschodnich za marzec 1944 r., sygn.: 202-III-121, k. 284.

²³ Michaluk D., Przebieg granicy między Białoruską Republiką Ludową a Ukraińską Republiką Ludową w koncepcjach ukraińskich i białoruskich działaczy narodowych w latach 1918–1919. Przedstawienie kartograficzne // Białoruś w XX stuleciu w kręgu kultury i polityki. — Toruń, 2007. — S. 245–268.

²⁴ Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie (dalej — BUW), Biuro Informacji i Propagandy Komendy Głównej AK, sygn.: 14209, k. 39; Pasternak E., Narys istorii Chołmszczyny i Pidlaszsa. — Toronto, 1968. — S. 263–265.

²⁵ Ranica. — 1942. — 25 grudnia; Ibidem. — 1943. — 13 czerwca; NARB. — f. 384, wop. 1, t. 160, k. 312.

²⁶ W liście tym czytamy m.in.: «Ośrodek władzy Chełma i Podlasia dowiaduje się o tym (miano na myśli działania Białorusinów — J.G.) przypadkowo i okreśną drogą. Do końca października 1940 r. na terenach Podlasia nie było słychać o Białorusinach i ich prośbach o charakterze religijno-kościelnym. Jego Eminencja Metropolita Dionizy w swoim oficjalnym oświadczeniu z dnia 23.IX.1940 r. w Generalnym Gubernatorstwie nie wspomniał o Białorusinach nawet jednym słowem, a diecezję Chełma i Podlasia nazwał czysto ukraińską. Jak tylko mianowany arcybiskup Chełma i Podlasia Ilarion otrzymał chirotonię na biskupa /20.X.1940 r./, Białorusini zaczęli nagle aktywnie uczestniczyć w życiu religijno-kościelnym. Jednak zбочyli oni teraz niestety z kanonicznej drogi, na której znajdowali się pod koniec września 1940 r., kiedy to zwrócili się do Metropolity Dionizego ze swoimi żądaniami. Obecnie nie skierowali swoich żądań do arcybiskupa rządzącego diecezją Chełma i Podlasia oraz odpowiedzialnego za jej religijno-kościelne życie, lecz na własną rękę zaczęli działania na religijno-kościelnym obszarze Podlasia, Uczestnicy zebrania nie poinformowali o swoich zamiarach i planach Jego Eminencji Ilariona, arcybiskupa Chełma i Podlasia. Nie tylko świadomie zignorowali swojego biskupa diecezji, lecz także wystąpili przeciwko niemu, kiedy to postanowili zebrać podpisy wśród prawosławnej ludności obszaru Białej, aby na ich podstawie zażądać od Generalnego Gubernatora i Metropolity /biskupa diecezji nie wspomniano nawet jednym słowem/ utworzenie nowego centrum życia kościelnego na terenie Białej. Postępowali oni zatem otwarcie wbrew przepisom /kanonowi/ Kościoła Prawosławnego (...) Podczas gdy przedstawiciele Białoruskiego Związku Samopomocy zbierali podpisy i zapraszali ludzi na kongres na 22.XI.1940 r., rozeszły się nieprawdziwe i złośliwe/podstępne wiadomości wysnute w celu dyskredytacji w oczach wiernych ich duszpasterza, przewielebnego arcybiskupa Ilariona jako ledwie prawosławnego. Dążyli oni w zręczny, demagogiczny sposób do narzucania ludziom poglądu, że zmiana wymuszonej

przez Rosjan wymowy cerkiewno-słowiańskich tekstów na własną ukraińską jest pierwszym krokiem do Unii. To oczywiste, że przewielebny arcybiskup Iłarion wszystkim członkom kleru zabronił uczestnictwa w ten sposób przygotowanym kongresie. Mimo wszystko niektórzy księża uczestniczyli w obradach tego niekanonicznego kongresu (...) Podsumowując wszystko wyżej wspomniane o białoruskich działaniach na Podlasiu nie można ich inaczej zakwalifikować niż jako bunt przeciwko własnemu duszpasterzowi, co jest potępiane boskim i ludzkim prawem. Mimo wszystko przewielebny arcybiskup Chełma i Podlasia wobec swoich nieposłusznych kościelnych dzieci wystąpił z prawdziwie chrześcijańską i ojcowską miłością. Żadnego z księży, którzy byli wmieszani w te niekanoniczne matactwa, nie pozbawił parafii i wybaczył wszystkim, którzy w przekonaniu swego niestosownego postępowania wyrazili skruchę». AAN, List sądu kościelnego diecezji Chełma i Podlasia pt. Działania Białorusinów na Podlasiu — niekanoniczne działania sięjące chaos i dezorganizację, 21 lutego 1941 r., sygn.: 205/3, k. 328–332.

²⁷ AAN, Notatka pt. Kwestia białoruska, 5 lutego 1941 r., sygn.: 205/3, k. 316–317.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Jorsz S., Horbik S., Białoruski Supraciu. — Lwów, 2006. — S. 56–60.

³⁰ Motyka G., Ukraińska partyzantka. 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. — Warszawa, 2006. — S. 154–155.

³¹ Jorsz S., Horbik S., Białoruski Supraciu... — S. 78.

³² Kasmowicz D. Za wolnuju i suwerennuju Białaruś. — Wilno, 2006. — S. 199; Kazak P. Białoruskija delehaty // Białoruski Rezystans. — 2004. — № 1. — S. 101.

³³ Klawiec R. Da pytańnia dziejności białarusau u składzie banderauskaj UPA. 1942–1944 hh. // Białoruski Rezystans. — 2007. — № 1(4). — S. 85–86.

³⁴ Jorsz S., Horbik S. Białoruski Supraciu... — S. 78.

³⁵ Motyka G. Ukraińska partyzantka... — S. 126–127.

³⁶ Klawiec R. Da pytańnia dziejności białarusau... — S. 87–88.

³⁷ Ramanouški W., Saŭdzielniki ũ złączynstwach. — Mińsk, 1964. — S. 192, 201.

³⁸ Jezowitow K., Wspominanija // Nieman. — 1993. — 3. — S. 140–147.

³⁹ W skład URN weszły następujące partie: Ukraińska Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza, Ukraińska Partia Socjalistów-Rewolucjonistów, Ukraińskie Zrzeszenie Narodowo-Demokratyczne, Ukraiński Sojusz Narodowo-Państwowy, Ukraińska Rewolucyjno-Demokratyczna Partia, Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów.

⁴⁰ Białoruska Biblioteka im. Franciszka Skaryny w Londynie (*ɔani* — BBFS), Kolekcja Konstantego Akuły, Przedstawicielstwo rządu BRL w Kanadzie, Instrukcja nr 2 dla przedstawicieli rządu BRL w różnych państwach świata, 27 listopada 1948 r.

⁴¹ BBFS, Kolekcja Konstantego Akuły, Przedstawicielstwo rządu BRL w Kanadzie, Fragment z protokołu posiedzenia Rady Ministrów BRL z 9 kwietnia 1949 r.

⁴² Baćkauszczyna. — 1949, 6 stycznia.

⁴³ Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (*ɔani* — IPMS), Białoruskie uchodźstwo niepodległościowe, sygn.: A.11E.1110.

⁴⁴ Kowal W., Pieryjadyczynja wydanni białaruskaj dyjaspary jak historycznaja krynica (1939–1960 hh.). — Mińsk, 2008. — S. 129.

⁴⁵ BBFS, Kolekcja Konstantego Akuły, Przedstawicielstwo rządu BRL w Kanadzie, Fragment z protokołu posiedzenia Rady Ministrów BRL z 26 lutego 1949 r.

⁴⁶ BBFS, Biuletėn Biełaruskaj Centralnaj Rady. — № 1. — South River, 1954. — S. 11–12.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Abjednańnie. — 1950. — № 6. — S. 8.

В статье «Белорусское национальное движение и украинская борьба за независимость в 1939–1956 гг.» рассмотрены особенности отношений между украинскими и белорусскими национальными силами в годы Второй мировой войны и в послевоенный период на эмиграции. обстоятельный анализ документов из архивов Республики Польша, Российской Федерации и материалов Белорусской библиотеки им. Ф. Скорины в Лондоне (Великобритания) позволил автору выяснить факторы, которые влияли на ход украинско-белорусских взаимоотношений в 1939–1956 гг. и установить их последствия для последующего развития междунационального диалога.

Ключевые слова: белорусское национальное движение, украинское национальное движение, белорусская эмиграция, украинская эмиграция, белорусско-украинские контакты, Вторая мировая война, послевоенные годы.

In the article «Byelorussian national movement and its relation to Ukrainian struggle for independence in 1939–1956» the features of relations between Ukrainian and Byelorussian national forces in the years of World War 2 and in a post-war period on emigration are depicted. Detailed analysis of documents from Archives of Republic of Poland, Russian Federation and materials of the F. Skorina Byelorussian library in London (Great Britain) allowed an author to find out factors which influenced Ukrainian-Byelorussian relations in 1939–1956 and to set their consequences for subsequent development of dialog between two nations.

Keywords: Byelorussian national movement, Ukrainian national movement, Byelorussian emigration, Ukrainian emigration, Byelorussian-Ukrainian contacts, World War 2, post-war years.

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

УДК Зарубинці «1941/1943»

Ірина Азарх
(Київ)

СПОГАДИ ПРО СЕЛО, ЯКОГО НИНІ НЕМАЄ НА КАРТІ

Стаття написана на основі спогадів жителів села Зарубинці Переяслав-Хмельницького району про їх повсякденне життя в окупаційний період.

Ключові слова: Зарубинці, евакуація, громадське господарство, нацистська окупація, поліція.

На території урочища Зарубинці поблизу Канівського водосховища зберігся цвинтар, де встановлено пам'ятний хрест із написом:

Зарубинці — село, Зарубенська долина
В минуле відійшли, розтанули в імлі.
Могила братська, пращурів могили
Усе було на цій малій землі.
І горе у війну, як двічі висіяли
Четверте горе з Канева прийшло
Все зруйнували і села не стало,
Немов його ніколи й не було¹.

З утворенням водосховища завершилася багатотисячолітня історія одного з українських сіл, котре дало назву відкритій в 1899 році археологом Вікентієм Хвойкою Зарубинецькій культурі. На цьому місці за часів Київської Русі існувало місто Заруб. З огляду сучасної теорії виникнення міст, появи цього давньоруського поселення поблизу Трахтемирова сприяли всі необхідні умови — «відповідний рельєф місцевості, близькість водної артерії, певний мінімум працездатного населення, якісь важелі економічного приросту, наявність об'єднуючих символів»².

Українська дослідниця історичної регіоналістики Я. Верменич відносить його саме до «сторожових градів», котрі виникли в зв'язку з «потребами захисту центру держави»³. Ми не ставимо завданням розглядати історію виникнення та побутування цього міста, яке з плином часу за різних об'єктивних обставин трансформувалося в село Зарубинці. У багатотомному виданні «Історії міст і сіл УРСР» (1971 р.) даний населений пункт вже не виокремлюється, а розглядається лише як підпорядкований сільраді села Григорівки⁴.

Завдяки своєму географічному положенню село Зарубинці декілька разів опинялося в центрі бойових дій останньої у власній історії війни — під час просування ворожих та відступу радянських військ на лівий берег Дніпра в серпні 1941 р. і в ході форсування ріки в 1943 р. Внаслідок численних проракунків в організації евакуації населення та збіжжя більшість селян залишилися на захопленій ворогом території. Метою нашого дослідження є реконструкція деяких аспектів побуту місцевого населення в умовах німецької окупації 1941–1943 рр. Джерельною основою цієї спроби стали матеріали фонду громадського діяча Л. Предславича, які містять записані ним в 1946 році спогади жителів села Зарубинці та Григорівки⁵.

Напередодні війни, в 1941 році, як свідчать спогади опитуваних селян, Зарубинці мали «хороший декоративний вигляд». Серед села розміщувався колгоспний двір з різними господарськими будівлями. Поблизу знаходилася школа, кооперативний магазин, ветеринарний пункт, поштове відділення, сільська рада, сільбуд і колгоспна контора. Колгосп мав два млини-вітряки, які височіли на горі понад селом. На той час колгосп налічував 76 коней, 28 робочих волів, 24 корів, 64 молодяку великої рогатої худоби, 328 каракулевих овець, 112 свиней і пасіку з 68 вуликів⁶.

Чоловіки-колгоспники призовного віку, в тому числі голова й рахівник, у перші дні німецько-радянської війни були мобілізовані в армію.

Коли 3 серпня 1941 року в село ввійшла німецька розвідка (приблизно 40 чоловік), місцеві жителі продовжували виконувати свої невідкладні справи — молотили збіжжя, звозили його в комору. Селянину Руденкові Сергію, котрий до війни працював обліковцем, довелося виконувати обов'язки рахівника і голови. «Я вдень робив обліковцем, а вночі з комірником роздавав пшеницю колгоспникам та партизанам на ліву сторону Дніпра», — пригадував чоловік.

22 серпня німці остаточно захопили село, а 28 серпня жителям Зарубинців наказали евакуюватися за 30 кілометрів у тил, в села Канівського і Ржищівського районів. З тими, хто не хотів або не міг залишити рідну оселю, вчиняли жорстоку розправу. В скрутному становищі опинилися найбеззахисніші — старі та діти. Перевізник парому через Дніпро Шевченко Роман Овер'янович, інвалід без ноги, зі своєю дружиною Магдалиною Андріївною й двома внуками, як і багато інших односельчан, не мав змоги виконати вказівку окупантів. Родину загнали в погріб з діжками із соліннями, зверху завалили камінням і вкинули всередину дві гранати. В результаті тяжкого поранення дружина Романа Овер'яновича втратила зір, а сам він довгий час приходив до тями після тяжкої контузії.

Особливістю встановлення окупаційного режиму в селі Зарубинцях було існування упродовж перших трьох місяців цілковитого безвладдя. Оскільки час вимагав вирішення багатьох невідкладних господарчих питань, у середині серпня селяни самостійно зібралися у колгоспному дворі й обрали

керівників села — старостою Шевченка Петра і секретарем — Руденка Сергія. Першим завданням перед новообраним керівництвом села став розподіл збіжжя, картоплі, овочів. Розпорядження німецьких властей про здачу хліба селяни вирішили проігнорувати, оформивши акт про втрату продовольства під час «переходу фронту». «Люди побоювалися і сам староста боявся піти на це», — пригадував Сергій Руденко. Однак акт підписали староста, секретар і колгоспний агроном Дудка Микола. Опісля того селяни зробили ще один ризикований крок — здали на м'ясозаготівлю німцям власних, не дуже добре доглянутих корів, а собі забрали кращих, колгоспних. Таке селянське самоврядування закінчилося 1 лютого 1942 року, коли окупаційна влада призначила старостою Зарубинців Македона Павла Євдокимовича, розкуркуленого селянина з хутора Луковиці Зарубинської сільської ради. «От тоді розпочалися другі порядки населенню, німецькі порядки», — пригадував звільнений тоді з посади секретаря Руденко Сергій⁷.

Німецька окупаційна влада мала на меті «таку систему економічної експлуатації, яка б одночасно діяла як система народного знищення»⁸. Окрім одноразових пограбувань у ході захоплення нових територій, керівництво Райху планувало перетворити українське село в постійного поставника продуктів харчування не тільки для німецької армії, а й Європи. В пошуках найефективнішої форми здійснення власних планів Г. Герінг зупинився на дещо удосконаленій сталінській системі господарювання⁹.

Реформування колективного господарства на німецький кшталт не оминуло й Зарубинців — у ньому почало діяти громадське господарство. Головою громгоспу став колишній голова колгоспу — Хоменко Василь Панасович. За новими правилами господарство було поділено на десятки, а вже всередині їх йшов розподіл тяглової сили та сільськогосподарського реманенту — возів, плугів тощо. Десяток поділявся на 3–4 двори, на кожен приходилася пара волів, один кінь. Організація праці відбувалася таким чином: голова громгоспу давав наряд десятникам, які були виділені з кожного десятка по одному. Десятник же розпоряджався в своєму десятку, видавав наряд, як бригадир. Відповідно десятками здійснювався й обробіток землі та всі сезонно-польові роботи. Розподіл продуктів був чітко регламентований. Проводився облік виходу на роботу селян і худоби, а хліб видавали на один робочий день 0,5 кг та для робочої худоби 1–2 кг. Слід зазначити, що спогади селян зберігають точні цифри. Аналогічні дані наводяться також в інших архівних джерелах, якими скористався Нагайко Тарас, аналізуючи аграрну політику німецької влади в Переяслав-Хмельницькому районі Київської області у своєму дисертаційному дослідженні «Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр.»¹⁰.

Однак, як стверджував Руденко Сергій, всі ці норми були неоднакові, все залежало від рішень німецького керівництва громадським господарством.

Саме в Зарубинцях «агроном німців був не дуже лютий, то йому доказували селяни гористими та обривчастими полями і він на це, подякувати, не звертав увагу і хліба дуже не вимагав».

Досить цікавою була історія виникнення в селі поліції. Під час відступу Червоної армії велику кількість худоби з Зарубинців не вдалося переправити на лівий берег Дніпра, вона залишилася на лузі в сусідньому селі Григорівка. Місцеві жителі були дуже ображені на зарубинці, бо вважали, що саме через бойові дії їхніх партизанів німці спалили половину села і розстріляли 29 чол., тому вирішили їм не віддавати худобу і паром. Зарубинці лишилися без тягової сили і переправи через Дніпро. Знову зібрали вони громадські збори і вирішили голосуванням обрати собі поліцію з «кращих людей села». Офіційно оформлений з дозволу німецької жандармерії і озброєний підрозділ поліції нараховував 21 особу. Вилучення худоби за таких умов пройшло без ускладнень. Забравши в григорівців свою власність, більшість поліцаїв подали заяви про звільнення, здали зброю і почали працювати в господарстві. Однак серед них знайшлися бажаючі надалі співпрацювати з жандармерією — це Грушецький Андрій Самійлович, Свитка Пилип Карпович, Шевченко Михайло Федорович та ще декілька добровольців. Двох із них, братів Грушецьких, Михайла і Андрія, розстріляли партизани, а інші після приходу Червоної армії були мобілізовані органами НКВС і загинули на фронтах¹¹.

Влітку 1941 р. у чотирьох навколишніх селах — Зарубинцях, Григорівці, Трахтемирові й Луковиці існував партійний осередок із 16 комуністів та 3 кандидатів у члени комуністичної партії, який став основою спочатку підпільної групи, а надалі партизанського загону під керівництвом Є. Ломаки. Шлях до загону в кожного бійця був свій, в основному він пролягав через оточення, табори і втечу з полону. Його комісар Грім Михайло Антонович з оточення потрапив у німецький полон і дивом втік від розстрілу. Оскільки в селах наростало незадоволення існуючим режимом, то, за спостереженнями очевидців, «через півроку після перебування під німецьким ігом розпочалися тайні ради про повстання проти німецького режиму»¹². Значна частина населення підтримувала партизанів. Деякі жителі Зарубинців, серед яких був і Монаєв Павло, знайшли свій порятунок у партизанському загоні.

Місцеві партизани переважно намагалися перешкодити вивезенню продовольства до Німеччини — били і палили молотарки, зруйнували сепараторний пункт, втопили чотири навантажені зерном баржі. Близько 600 тонн пшениці, жита, ячменю опинилося у воді біля села Зарубинці. Скориставшись такою нагодою, селяни виловлювали це зерно і використовували його як фуражний корм для худоби — «годували свиней, що малося годувати ним німоту»¹³.

Комісар пригадував, як загін зруйнував плани німців побудувати переправу через Дніпро. Велика кількість фахівців, близько 50 чол., прибули на спеціальних човнах з охороною із спеціальним завданням — правильно розрахувати інженерну конструкцію. Всіх їх було потоплено під час раптового нападу партизан.

Одним із диверсійних актів цього загону було також вбивство старости села в Циблях «на Зелену неділю, в 12 годин дня»¹⁴.

Дошкульні дії партизанів із замінування стратегічно важливих напрямів, серед яких була й дорога на Букрин, змушували німців звертатися до навколишнього населення за допомогою. Ними було розповсюджено пропагандистські листівки такого змісту:

«Громадяни! Німецьке командування звертається до вас з проханням: в пользу вашу, щоб ви збирали по дорогах партизанські міни, за що німецьке командування буде нагороджувати вас за кожен міну кожного громадянина трьома коробками сірників, кг солі та однією літрою горілки». Однак навіть такі «щедрі» подарунки не допомагали — ніхто не хотів йти на співробітництво подібного характеру.

Одним із стратегічно важливих об'єктів, що знаходилися під пильною увагою німців, була переправа через Дніпро. Для більш чіткого обліку німецькою жандармерією було запроваджено спеціальні квитки — дозвіл на перевезення певних вантажів. На паромях працювали в основному люди похилого віку, котрі не завжди дотримувалися законності таких переміщень. У Зарубинцях це був вже згаданий вище Шевченко Роман Овер'янович, а в Григорівці переправу через Дніпро здійснював Грім Тиміш Андрійович, 70 років. Хоча німці жорстко контролювали їх роботу, однак і з партизанами в перевізників теж «було багато мороки»¹⁵. Доводилося переправляти ночами за один раз по 10 підвід. А ще траплялося досить багато надзвичайних ситуацій, всіляких непорозумінь, коли сторони не впізнавали «своїх» і між ними розпочиналася перестрілка. В багатьох селян також були «дубки» — великі човни, придатні для перевезення вантажів та невеликих груп людей. Перевізники паромів мали неабиякий досвід, тому намагалися брати в свої руки контроль над всіма діями на воді. Якщо ж їх вимоги порушували, то могло трапитися й таке: «А то був паром так підков на тисяч 1½. Так насідало стільки, що потонули всі і спасся тільки такий, що дуже добре вмів плавати»¹⁶, — розповідав Т. Грім.

21 вересня 1943 року до лівого берега Дніпра навпроти Зарубинців підійшли війська Червоної армії. Селяни дали їм знати, що в селі немає німецької застави і подали човни й паром. «Я 160 чоловік красних перевіз сюди, поранено там мене, а 3 чоловік вбито», — пригадував початок визволення Переяслав-Хмельницького району від окупантів перевізник Т. Грім.

Після проходження лінії фронту внаслідок жорстоких боїв Григорівка і Зарубинці залишилися вщент спустошеними, практично весь житловий фонд було спалено. Спогади опитуваних селян не містять жодних згадок про те, як відбувалося розв'язання основних життєвих проблем та відбудова господарства в 1946 році.

Колекція матеріалів експедиції, організованої Л. Предславичем невдовзі після закінчення війни, є на сьогоднішній день неопублікованою і представляє для дослідників адаптації селян в умовах окупаційного режиму значну цінність. Звичайно, ці документи не позбавлені відтінків певного ідеологічного забарвлення, однак соціальне походження опитуваних та їх елементарна освіченість сприяли накопиченню відносно об'єктивної інформації. Достовірному характеру цих документів, очевидно, сприяло й те, що в ході польових фольклорних експедицій таким даним приділялося другорядне значення, вони сприймалися і слугували лише фоном. Дослідник керувався певними методичними вказівками лише стосовно збору фольклорного матеріалу. Опис буденного, повсякденного життя в конкретно взятому селі під час німецької окупації зафіксовано з уст осіб різного віку одного соціального прошарку, що, на перший погляд, зменшує вагомість фактичних даних. Однак опрацювання і публікація даного документального масиву може суттєво розширити уявлення про сприйняття селянством «нового режиму» в окремих населених пунктах, психоемоційний, моральний стан, моделі поведінки окремої людини на окупованій території. Винятково цінним джерелом є такі матеріали й для співставлення сприйняття тогочасних подій людьми інших вікових категорій, іншого соціального статусу.

¹ Uk.wikipedia.org/wiki/Зарубинці.

² *Верменич Я.* Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. — К., 2001. — С. 62.

³ Там само. — С. 148.

⁴ Історія міст і сіл УРСР. Київська область. — К., 1971. — С. 524.

⁵ Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України. — Ф. 55-7, оп. 199–213. — Предславич Л.Ю. Спогади різних осіб про німецьку окупацію. 1946 р.

⁶ Там само. — Ф. 55-7, оп. 212, арк. 531.

⁷ Там само. — Арк. 533.

⁸ *Косик В.* Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943). — Т. 3. — Львів, 1999. — С. 53.

⁹ Історія українського селянства. — Т. 2. — К., 2006. — С. 286–287.

¹⁰ Нагайко Т.Ю. Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Переяслав-Хмельницький, 2009. — С. 116.

¹¹ Архів ІМФЕ імені М.Т. Рильського НАН України. — Ф. 55-7, оп. 212, арк. 534.

¹² Там само. — Арк. 532.

¹³ Там само. — Арк. 534.

¹⁴ Там само. — Оп. 201, арк. 209.

¹⁵ Там само. — Арк. 256.

¹⁶ Там само.

Статья написана на основании воспоминаний жителей села Зарубинцы Переяслав-Хмельницкого района Киевской области об их повседневной жизни в оккупационный период.

Ключевые слова: *Зарубинцы, эвакуация, общественное хозяйство, нацистская оккупация, полиция.*

The article is based on the memories of the inhabitants of village Zarubyntsi in Pereyaslav-Khmelnytsky district about their everyday life during occupation.

Keywords: *Zarubyntsi, evacuation, communal farm, Nazi occupation, police.*

КОРУПЦІЯ В РАЙХСКОМІСАРІАТІ «УКРАЇНА»: МАЛОВИВЧЕНА СТОРІНКА ОКУПАЦІЙНОЇ ДІЙСНОСТІ

У даній статті здійснено спробу систематизації проявів неформальних стосунків окупантів і місцевих жителів на теренах Райхскомісаріату «Україна» у вигляді корупції, хабарництва, спекуляції та мінової торгівлі. Вказані явища розглянуто, як системні зловживання з боку посадовців різного рангу, та спосіб виживання цивільного населення.

Ключові слова: *нацизм, окупація, Райхскомісаріат «Україна», корупція, хабарництво, спекуляція, бартер.*

Сучасний етап дослідження періоду нацистської окупації України характеризується дедалі більшим відходом істориків від висвітлення стратегічної військово-політичної канви подій і все більшою увагою до тактичного рівня окупаційної дійсності, гуманістичного, антропологічного вивчення обставин життя та побуту присутніх в регіоні національних та соціальних груп. У межах даного тренду науковці стикаються із низкою аспектів та сюжетів, які були невід’ємною рисою доби, проте не дуже вписувались у наявні надміру узагальнені та політизовані концепції, і тому залишались на маргінесі. Чи не найяскравішим явищем даного штибу є широке розповсюдження корупції в управлінських та силових органах окупаційної влади на всіх її щаблях. За відомих важких обставин життя на території Райхскомісаріату «Україна» (далі — РКУ), це явище давало не тільки найочевидніші приклади самозбагачення і зловживання владою з боку нацистських та колабораціоністських функціонерів різного рівня, але часто виводило взаємостосунки окупантів та місцевого населення в іншу, не передбачену жодною із сторін конфлікту площину, де первинними і системоутворюючими факторами ставали не інтереси воюючих режимів, а індивідуальні стратегії виживання й облаштування побуту маси задіяних у процесі особистостей.

Корупційні риси та прояви окупаційного режиму в Україні, та ширше — на території колишнього СРСР, так чи інакше присутні у значній кількості опублікованих мемуарів свідків та учасників подій на даних теренах — партизанів, підпільників, пересічних жителів. В історичній літературі ці явища використовувались передусім в ілюстративній ролі, як найбільш

наочний прояв грабіжницької і злочинної суті нацистського режиму. Чи не вперше корупцію на території РКУ у пріоритетному для нашого дослідження вимірі — як спосіб неформальних взаємостосунків окупантів та окупованих — означила американська дослідниця Венді Лауер¹. У своїй книзі вона передусім виокремила схильність нацистських чиновників до зловживань, та розвиток «чорного ринку», як альтернативи колоніальній економічній моделі, впроваджуваній у Райхскомісаріаті. Інші аспекти — використання місцевим населенням можливості облаштувати власне життя та добробут за рахунок корупційного використання посад у колабораціоністських структурах окупаційного режиму, а також неконтрольований розвиток валютного чорного ринку на зайнятих нацистами територіях — були окреслені у працях російського дослідника Бориса Ковальова². Системні зловживання посадами та повноваженнями з боку представників вищої та середньої ланки нацистського керівництва на даному етапі досліджуються також в працях більш публіцистичного рівня³. Дана публікація має на меті виокремити основні напрямки розвитку даного явища і визначити їх роль і місце в окупаційній дійсності.

Передумови розвитку корупційної складової в рамках створюваного нацистами окупаційного режиму закладалась із самого початку. Передусім, порівняно невелика чисельність нацистського управлінського і карального апарату в Райхскомісаріаті — за підрахунками М. Діна, до 25 тис. осіб при населенні у 17 млн.⁴ — передбачала надання їм широких прав для самостійного прийняття рішень і слабку контрольованість. Цьому сприяв і типовий для всіх німецьких установ того часу принцип «Auftragstaktik» — делегування значних повноважень посадовцям на місцях і стимулювання їх ініціативності та активності у втіленні поставлених завдань.

Важливо також враховувати контингент, з якого складалась основна маса нацистських функціонерів. Значна кількість як сучасників подій, так і повоєнних дослідників визначали їх, як т. зв. «Ostnieten» (з нім. «східні заклепки», або «східні невдахи») — тобто людей, які за своїми низькими здібностями і кваліфікацією не змогли знайти собі місця в Німеччині чи Західній Європі, і тому ними «затикали дірки» в управлінських та виконавчих структурах окупаційного режиму на Сході⁵. Звіти СД з теренів України виявляють численні непорозуміння, які виникали через часто вищий рівень місцевих працівників окупаційних інституцій за їхніх нацистських зверхників⁶. Також небезпечно різко контрастував низький майновий статус і неможливість досягнення справжньої стабільності і добробуту населенням України, в порівнянні з достатньо високими легальними заробітками та широкими можливостями для нелегального збагачення, що поставали перед функціонерами окупаційного режиму — як німцями, так і місцевими.

Головним своїм завданням «нові господарі» вважали активну і тотальну експлуатацію захоплених земель. Як результат — в Україні став спостерігатися величезний брак товарної маси, штучне підняття курсу марки відносно радянського рубля, нестійкість «твердих цін» на товари і послуги обумовлювали посилення інфляції та корупції, розповсюдження спекулятивних операцій.

Перший гучний корупційний скандал на теренах України спалахнув на самому початку німецько-радянської війни. 30 вересня 1941 року, лише після двох місяців перебування на посаді, за низкою звинувачень у економічних злочинах перед партійним судом постав керівник дистрикту «Галичина» Карл Ляш. Через втручання високопоставлених покровителів справа затягнулась і чиновника розстріляли аж через рік, за особистим наказом Генріха Гімmlера⁷. Проте жорстокість покарання анітрохи не змінила стану речей — гучні арешти посадовців за звинуваченням у корупційних діях тривали весь період окупації, нітрохи не впливаючи на загальну ситуацію. Так, коли у жовтні 1943 СД заарештувало чиновника з генерал-комісаріату «Житомир» Густава Хьопеля за хабарництво і незаконну пересилку партії м'яса до Німеччини, на своє виправдання той заявив, що робив тільки те, що роблять всі в Україні⁸.

Однією із головних причин поширення корупції та спекуляції у той час слід вважати слабку централізацію влади. Німецькі чиновники на місцях мали можливість, ба навіть вважали своїм обов'язком заробити капітал, не турбуючись про порядок і законність. Такий настрій від них досить швидко перейшов до солдатів Вермахту, що прагнули заробляти гроші буквально на всьому — від продажу обмундирування (місцеве населення активно використовувало німецькі шинелі, попередньо їх перефарбувавши, в якості теплої одягу) до зброї.

Втім, найбільш поширеним способом заробітку грошей для німецьких посадовців та вояків були спекулятивні операції з валютою. В цей час на території Райхскомісаріату офіційною грошовою одиницею було оголошено карбованець, який друкувався «Емісійним банком України» в Рівному. Ринковий курс цієї валюти нічим, крім відомчих розпоряджень, підкріплений не був, тому реальна її вартість різко коливалась в залежності від низки неекономічних факторів, зокрема і ситуації на фронті. Крім того, для розрахунків з місцевим населенням використовувались т.зв. «окупаційні марки» — «кредитні білети» (Reichskreditkassenschein), які, на відміну від райхсмарок, не забезпечувались золотим запасом Німеччини і мали лише умовну цінність. Для цієї ж цілі штаби з'єднань Вермахту мали право друкувати власні ерзац-гроші — номерні розписки з печаткою частини, які, номінально, могли бути згодом обміняні на тверду валюту. Користування радянськими рублями в теорії було заборонене, але на практиці вони

використовувались, оскільки залишались офіційною валютою у прифронтовій зоні та Райхскомісаріаті «Остлянд», а видрукованих карбованців — особливо дрібного номіналу — не вистачало⁹. З Галичини до Райхскомісаріату потрапляли також окупаційні злоті Генерального губернаторства. Використання райхсмарок було заборонене, для уникнення вимивання грошової маси з території Райху, необхідності емісії та наступної інфляції. Тому у великих містах виникали стихійні «чорні валютні біржі», де купували і обмінювали найдефіцитніші цінності — тверду валюту, золото, ліки тощо¹⁰. Найпоширеніша схема махінацій була досить проста — військовослужбовці Вермахту продавали в Україні райхсмарки по курсу «чорного ринку» — 1/20, пересилали карбованці поштою до Німеччини, де рідні могли обміняти їх за офіційним курсом — 1/10, збільшуючи таким нехитрим чином свої статки вдвічі. Зрозуміло, що німецькому керівництву такі дії підлеглих не подобалися, адже вели до послаблення дисципліни в війську, тому вони жорстко карали винних, аж до розстрілу¹¹. Проте умовність курсу валют визнавалася навіть окремими нацистськими установами — так, в армійській тилловій зоні курс марки стосовно карбованця і рубля відрізнявся від офіційного і складав 1/12,5¹².

В своїх листах додому німецькі солдати постійно стверджували, що в Україні гроші буквально «валяються на вулиці» і «за короткий строк тут можна збити собі статок»¹³. Дійсно, люди із завдатками комерсантів, що потрапляли на українську землю, досить швидко ставали заможними вже після кількох вдалих спекулятивних операцій — наприклад, із сіллю, дуже дефіцитним на той час товаром, за центнер якої на чорному ринку платили 1000 рейхсмарок. Або ж на продажі поношених німецьких костюмів, які в Райху куплялися за безцінь, а на окупованих територіях продавалися по 600 райхсмарок за штуку¹⁴. На зароблені гроші в Німеччині такі комерсанти купували собі автомобілі, квартири та землю.

Разом з військовими досить активно спекуляцією, в силу своєї професії, займалися службовці німецької державної залізниці, що відзначалося в повідомленні «Про стан в Україні на основі перевірки Німецької служби пошти «Україна»», особистої переписки зайнятих в райхскомісаріаті німецьких фірм і службовців» за 1942 рік¹⁵. Залізничники, як правило, виконували функції «човників», що перевозили дефіцитні товари.

Ще однією проблемою, яку відзначали німецькі чиновники в 1942 р., була мінова (бартерна) торгівля в Україні, яка набирала загрозливих форм навіть для самого Райху. Ось, що з цього приводу писалося в одному із звітів: «Між усіх проявів загроз в Україні на першому місці стоїть мінова торгівля на чорному ринку. В більшості листів з України мова йде про обмін; обмін — це єдине, що вабить великий відсоток кореспондентів до роботи в Україні. Міняється все можливе і неможливе на українські сільгосппродукти (яйця,

олію, м'ясо), в якості предметів обміну в листах називаються: сіль, сірники, кремій, дріжджі, старі плаття, жіноча нижня білизна, сумочки, підв'язки (для колготок), сахарин, креми, лак для нігтів, губна помада, зубні щітки. Створюється враження..., що Україна стала «блошиним ринком Райху» і, що Німеччина збуває всі непотрібні товари в Україні»¹⁶.

В дійсності німці міняли на українських базарах різний дріб'язок, який для місцевого населення був незвичним і рідкісним товаром. Все це нагадувало, як писав один німецький солдат у своєму листі додому, «торгівлю з негритянськими племенами і обмін скляних намистин на слонову кістку»¹⁷.

Справа не обмежувалася простим обміном. Звичайно, що проведення мінової торгівлі з великим розмахом було можливе завдяки різним зв'язкам, грубим порушенням і корупції. Великі посилки німецькі спекулянти намагалися перевезти таємно з України до Райху службовим транспортом за відповідну плату. Завдяки підкупу службовців залізниці відправлялися цілі вагони українського товару. Багато речей переправлялося літаками, частково за допомогою членів екіпажу. Спекулянти навіть організували власну «підпільну пошту» — відправляли незначні посилки через німецьких відпускників. За пророблену роботу втягнуті в ці схеми люди на місці отримували певний процент від перевезеного товару. Так, після передачі посилки в 500 яєць, адресат на місці віддав одному з працівників біржі праці в Німеччині 100 яєць за надану послугу¹⁸.

Спекуляція і обмін товарами пронизали буквально всі сфери життя населення на окупованих територіях і стали основним джерелом доходів більшості українців. Тут потрібно відзначити, що якщо для німців спекулятивні операції були однією з можливостей збагачення, то для українського населення способом виживання в ті важкі і голодні роки.

Визнаючи свою безпорадність в боротьбі з цим явищем, уже восени 1942 р. німецькі посадовці констатували, що «Україна стала раєм для спекулянтів». Країна перетворилася на один суцільний базар, торгували всі — від дітей до немічних старих. Відомий письменник Анатолій Кузнецов у своєму романі-документі «Бабин Яр» розповідав, як будучи хлопчиком, він «робив бізнес», продаючи коробки сірників по 10 крб. за штуку і горіхи по 3 крб. за один¹⁹.

Причому на тодішніх базарах при необхідності — і, звичайно, наявності грошей — можна було найти будь-який товар. Очевидець тих подій, Валентин Терно, що пережив німецьку окупацію в Києві, у своїх спогадах з захопленням описував асортимент товарів на столичних ринках: «Під час окупації на Єврейському базарі (він розташовувався на колишній Галицькій площі — сучасна площа Перемоги) можна було побачити все, окрім самих євреїв. Асортимент товарів був надзвичайно широким — від музейних витворів мистецтва, книжних раритетів до старих солопів, мереживних

панталон, поломаних віял, чашок Есмарха, замків з відсутніми ключами, і ключів без замків»²⁰.

Масштаб тогочасних спекулятивних операцій німецьких посадовців досі вражає. Наприклад, в Києві для їх проведення було задіяно ледве не увесь штат і організаційні ресурси місцевих представництв армійської розвідки — вербувального штабу «Оріон» і абверштелле «Київ». Використовуючи зв'язки і можливості спецслужби, абверівці привозили з Берліну і Варшави дефіцитні промислові товари і речі повсякденного вжитку, які реалізовували через місцевих підприємців і на Євбазі. Одна партія товару приносила в середньому близько 50 тис. крб. чистого прибутку, який вкладався у скупку знецінених в умовах окупації виробів з дорогоцінних металів, коштовного каміння, килимів, картин тощо. Схема була надзвичайно продуктивною — наприклад, керівник київського представництва «Оріону» Антон Маєр за 2 роки зміг збити статок у 40 тис. марок (при офіційній зарплаті у 300 РМ/міс.), на які відкрив у Варшаві власний ресторан²¹.

Ще більше, ніж спекуляція, турбувала нацистів корупція, міцно вкорінена в адміністративних українських і німецьких закладах. Особливо в цьому плані активізувалися місцеві службовці, беручи за свої послуги як гроші, так і продукти харчування. Буденним явищем у період окупації вважалися фінансової махінації і невинувдані розтрати. Тільки керівництво Житомирського квартирного відділу у вересні 1941 р. за хабарі видало понад 500 квартирних ордерів місцевим жителям, у результаті окупанти, дізнавшись про ці факти, розігнали весь відділ²². А керівник київського СД в одному із своїх донесень за 1942 р. відзначав, що після перевірки столичного «Універмагу» були виявлені комерційні махінації і великі розтрати²³. Перед цим, в кінці 1941 р., нацисти розігнали весь київський відділ фізкультури та спорту через розкрадання виділених коштів²⁴.

«Хлібним» місцем у ті часи вважалися посади управляючих будинками (кербудів), в обов'язки яких входив облік безробітних і надання цих даних до відділів вербування на роботи до Німеччини. Аби не потрапити в такі списки, більшість людей згодні були давати будь-які хабарі. Виходячи з цього, кербуди, як правило, за помірну плату або продукти харчування могли не внести безробітного до списку²⁵. Якоїсь усталеної такси тут не було, все залежало від того, як домовляться ті, хто давав, і хто брав.

На початковому етапі зародження радянського руху Опору в Україні партизанам не вистачало зброї та вибухівки. Вихід із складної ситуації партизани знаходили по-різному — відшукували боєприпаси на місцях боїв, крали в німців чи поліцаїв, відбивали силою, нападаючи на невеличкі пункти поліції. Поряд з цими методами поповнення власного арсеналу активно використовували і купівлю зброї у німецьких і колабораційних формувань. Про купівлю вибухівки в німців за золото згадував і Герой

Радянського союзу Антон Бринський²⁶. Це ж саме описувала радянська підпільниця О. Кузенко (Черкащина). З її слів, один із партизанських зв'язкових часто купував у маляр зброю за радянські гроші²⁷. А службовці Васильківської районної поліції 15 жовтня 1943 року продали два кулемети і 5 рушниць агентам ОУН²⁸. Дійшло до того, що у Києві — найбільшому транспортному вузлі України і центрі перегрупування військ на південній ділянці фронту — встановились «тверді» ціни на скупку зброї у німецьких вояків. Так, італійська «Беретта» коштувала 900 крб., німецький «Вальтер-ПП» та радянський ТТ — 400–500 крб., револьвер «Наган» — 150 крб.²⁹

Німецька адміністрація активно використовувала фінансові махінації з коштами, які виділялись Міністерством окупованих Східних територій на облаштування освітньої галузі. Цим активно займалися і українські освітянські управлінці. Підтвердженням цього є річний звіт відділу освіти Черняхівського району (Житомирщина) за 1942–1943 навчальний рік. З документу видно, що схема розкрадання коштів була наступною: в районі організовувалося кілька «липових» шкіл, а виділені кошти на їх роботу і зарплату вчителям ділилися між керівництвом відділу. Такі школи в 1942 р. в Черняхівському районі «працювали» в селах Вишпіль (85 дітей), Зороків (80), Мала Горбаша (40), Іванків (45)³⁰. Про те, що освітні заклади в даних селах в період окупації не працювали засвідчили опитані нами жителі населених пунктів, хоча на папері йдеться про інше. Для більшої правдоподібності освітянське районне керівництво надавало реально існуючу кількість дітей шкільного віку, більше того, навіть відомості з підписами про отримання учителями зарплати³¹.

У свою чергу, німецькі чиновники за таким же сценарієм розкрадали кошти, виділені для відкриття шкіл для «фольксдойче». В одному із документів щодо освіти в Житомирському генеральному окрузі йдеться про наявність на території округу 122 таких шкіл³², в дійсності ця цифра є завищена принаймні в 2 рази (згідно повідомлень окупаційної преси, таких закладів було до 60). Оперувати реальними цифрами дітей і учителів махінатори могли завдяки проведеній в регіоні від 10 вересня 1941 р. статистично-облікової справи³³. Така кампанія дала змогу отримати їм вірні числові показники про наявність шкіл, кількість в них дітей, учителів, які в майбутньому неодноразово використовувалися в фінансових махінаціях.

Ось як характеризував окупантів, що мали відношення до культурницької сфери, відомий український історик Іван Крип'якевич (під час окупації проживав у Львові): «Німецька адміністрація була надзвичайно продажна. Її можна було легко купити. Як треба було провести якусь книжку через українське видавництво, то перш за все треба було звернутися до урядовця-німця і пити з ним всю ніч. І тільки після цього можна було чекати згоди цього німця»³⁴.

Німецькі каральні установи, покликані боротись із означеними явищами, були просякнуті ними ніяк не менше. Очевидці згадують затримання і вибивання хабарів з успішних комерсантів службовцями Київського СД — їх утримували у внутрішній тюрмі на Короленка 33 на привілейованих умовах, а «розмови» з ними проводив особисто заступник начальника окружного СД оберштурмбанфюрер Ейблінг³⁵. Також зафіксовано випадки фальшування офіцерами СС і СД кримінальних справ заради вигороджування «своїх» від звинувачень у посадових злочинах³⁶. А німецький офіцер 124 поліційного батальйону відмовився виконувати накази есесівців з Кіровоградського СД, які заарештовували і гвалтували місцевих дівчат, яких потім вимагали розстріляти за звинуваченням у співпраці з партизанами³⁷.

За цих умов — важких обставин життя воєнної доби, жорстокого окупаційного режиму, та поступової деградації місцевого управлінського і карального апарату — неформальні, корупційні стосунки ставали важливим способом виживання для місцевого населення.

Парадокс, але в ті важкі часи за гроші можна було викупити людину з каральних органів або ж зменшити строк ув'язнення. Навіть із, здавалось би, зловісного «гестапо» (так в народі називали німецьку політичну спецслужбу — поліцію безпеки і СД), звідки рідко хто виходив живим, за наявності певної суми і комунікабельності людини, що домовлялася, арештовані поверталися додому.

Наприклад, житомирська підпільниця Людмила Вирвич, потрапивши в каземати місцевого СД, уникла неминучої смерті завдяки підкупу слідчого. Той отримав від підпільників хабар у розмірі 10 тис. крб. і закриття справу³⁸. Аналогічна ситуація сталася в вересні 1943 р. із затриманим жандармерією партизаном Троянівського району (Житомирщина) Миколою Петренком. Під час слідства СД довело причетність затриманого до місцевого партизанського загону. Партизану загрожувала неминуча смерть, однак за 20 тис. крб. німецький слідчий організував так, що замість розстрілу Петренко отримав півроку в'язниці³⁹. На Одещині, де основним репресивним органом була румунська спецслужба Сигуранца, за викуп партизана з-під розстрілу правили вже 20 тис. окупаційних марок, або ж 8–10 дореволюційних золотих десятків⁴⁰.

Іноді мешканцям доводилося давати хабарі поліції для сприяння розслідуванню своїх справ. До таких дій змушений був удатися обкрадений в Житомирі підпільник Юрій Савченко. Він звернувся в поліцію міста за допомогою, але начальник поліції, зі слів потерпілого, натякнув йому, що гроші вони можуть знайти в найкоротші строки, якщо отримають від заявника «певну суму на могорич». Після вручення хабара начальнику 1000 крб., а заступнику 500 крб., Савченко буквально на наступний день отримав свої гроші⁴¹.

За хабар тогочасні підприємливі «бізнесмени» могли організувати «дах» української поліції у діях, які німецькою владою офіційно заборонялись. Так, хоча ввезення товарів для приватної торгівлі в Київ було заборонене, це можна було організувати за суму у 3000 крб. службовцям столичної Водної поліції⁴². Ця сума, рівна десятимісячній зарплаті рядового поліцейя, свідчить про непогані зиски, які можна було отримати на нелегальній торгівлі у цей період.

Також через корумпованих посадовців населення могло «дістати» дефіцитні товари, наприклад спирт. У Києві за такий «бізнес» — оформлення фальшивих накладних на отримання продукції столичного спиртозаводу — СД затримало поліцейя Миколу Корнієнка⁴³. На Сумщині аналогічною діяльністю — вимінюванням викраденого під час охоронної служби на Шосткинському заводі спирту на продукти у місцевого населення — займались українські добровольці охоронних рот і районної поліції⁴⁴.

Так само вирішувалась проблема транспорту. Офіційно, він майже цілковито використовувався у воєнних цілях. Проте, агенти НКВС в Україні доповідали керівництву: «Без особливих труднощів можна пересуватись поїздом, але для цього потрібно мати знайомих серед службовців залізничних станцій, або дати хабар кондуктору-провіднику товарного потяга, і він забезпечить проїзд у потрібному напрямку»⁴⁵. На заводі також ставала система перепусток, запроваджена нацистами, але вирішувалась вона у той же спосіб: «... складна система отримання перепустки, природно, обмежувала можливість пересування населення, і, одночасно, породила хабарництво. Так, наприклад, мій знайомий Фатєєв, що дуже потребував перепустки на Люботин, вимушений був дати бургомістру 3-го району м. Харкова 1000 рублів хабара»⁴⁶.

Завдяки хабарам колабораційній поліції, мешканці України, які були під загрозою арешту і переслідування з боку нацистів за якісь проступки чи через вади у біографії, могли справити собі нові, «чисті» документи. Ситуація часом набувала курйозних форм — наприклад, в окупованій румунами Одесі місцеві службовці поліції за паспорт на чуже прізвище та місцеві ж злочинці за сфальшований документ виставляли однакову ціну — 500 марок⁴⁷.

Такі ж чітко регламентовані неофіційні суми існували для бажаючих відкупитися від залучення до примусових «громадських» робіт. Наприклад, в Харкові така послуга коштувала 500 крб. Ті ж, хто хотів ухилитись від оборонних робіт на благо Райху — могли відкупитися за 1000 карбованців. Уникнути вивезення до Німеччини можна було за суму від 5 до 10 тис. крб.⁴⁸. Відомо щонайменше про 5 заарештованих у Києві осіб, які підробляли штампи біржі праці, щоб видавати людей за непрацездатних до відправлення в Німеччину⁴⁹. А вже по війні 98 мешканців с. Фельштин

(Хмельниччина) підписали листи на захист свого сільського поліція, який, за їх словами, врятував десятки односельчан від вивозу до Німеччини⁵⁰.

В результаті, на кінець 1942 року вивезення населення на примусові роботи, вилучення худоби та збір податків нацисти почали все більше перекладати з місцевих чиновників та поліцаїв на військові підрозділи, у яких не могло бути особистих або корупційних зв'язків з жертвами. Але й це не завжди спрацьовувало — наприклад, в липні 1942 року на Київщині конвоїри 116-го поліцейного батальйону розпустили колону примусових робітників просто тому, що одному з вояків сподобалась дівчина із затриманих, яка попросила за своїх⁵¹. Ще частішими були випадки взаємодопомоги, що не настільки радикально порушували встановлені нацистами правила — наприклад, чиновник Іванківського гебітскомісаріату завдяки особистим зв'язкам допомагав остарбайтерам із «свого» району отримати легшу роботу в Німеччині⁵².

Зрозуміло, що глибока розробка заявленої у даній статті теми ще попереду — вона передбачає додатковий фокусний збір матеріалів, їх всебічний аналіз, та, чи не найголовніше, розробку належного методологічного підходу, який виходив би за межі систематизації низки прикладів корупційних явищ у Райхскомісаріаті «Україна». Проте вже із наведеного матеріалу впливає очевидний висновок: корупція пронизувала усі сфери життя в окупованій Україні, і не була притаманна лише окупаційному апарату, або лише заданій території і її населенню — вона впливала із намагання представників однієї й іншої груп вийти за межі встановлених для них воєнними обставинами рамок. Просто для одних це було викликано можливістю збагатитись, а для інших — бажанням вижити.

¹ *Lower W.* Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine. — Chapel Hill, 2005.

² *Ковалев Б.Н.* Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941–1944. — М., 2004; *Ковалев Б.Н.* Коллаборационизм в России в 1941–1945 гг.: типы и формы. — Великий Новгород, 2009.

³ *Немчинов А.* Олигархи в черных мундирах. — М., 2005.

⁴ *Dean M.* Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. — N.Y., — С. 106–107.

⁵ *Lower W.* Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine. — Chapel Hill, 2005. — С. 106.

⁶ Звіт Харків. СД.

⁷ *Залесский К.* НСДАП. Власть в Третьем рейхе. — М., 2005. — С. 297; *Шульмейстер Ю.* Гитлеризм в истории евреев. — К., 1990. — С. 102.

- ⁸ Lower W. Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine. — Chapel Hill, 2005. — С. 112–113.
- ⁹ Дорофеева Н.В., Комаринська З.М. З історії грошей України. — Львів, Київ, 2000. — С. 114–117; Кустов М.В. Цена победы в рублях. — М., 2010. — С. 192–196.
- ¹⁰ Ковалев Б.Н. Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941–1944. — М., 2004. — С. 214–215.
- ¹¹ Lower W. Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine. — Chapel Hill, 2005. — С. 113.
- ¹² Галузевий державний архів СБ України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 2, оп. 7. — № по оп. 4, спр. 44. — Т. 2, арк. 4, 8–11, 21–23.
- ¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — КМФ-8, оп. 1, спр. 182, арк. 87.
- ¹⁴ Там само. — Арк. 88.
- ¹⁵ Там само. — Арк. 87.
- ¹⁶ Там само. — Арк. 85.
- ¹⁷ Там само. — Арк. 86.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 89.
- ¹⁹ Кузнецов А.В. Бабий Яр. Роман-документ. — Запорозьке, 1991. — С. 124–127.
- ²⁰ Терно В. Растрепанные воспоминания о странном детстве. — К., 2003. — С. 267.
- ²¹ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 47995. — Т. 1, арк. 10; Там само. — Т. 2, арк. 76.
- ²² Українське слово. — 1941. — 14 вересня.
- ²³ ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 59.
- ²⁴ Державний архів Київської області. — Ф. Р-2356, оп. 6, спр. 207, арк. 11.
- ²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 11.
- ²⁶ Бринський А. По ту сторону фронту. — К., 1956. — С. 245.
- ²⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 166, оп. 2, спр. 245, арк. 20.
- ²⁸ ГДА СБУ — Ф. 5, спр. 4896, арк. 161–163.
- ²⁹ Там само. — Спр. 66956, арк. 22 зв.
- ³⁰ Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). — Ф. Р-1153, оп. 1, спр. 37, арк. 21.
- ³¹ ДАЖО. — Ф. Р-1153, оп. 1, спр. 37, арк. 28.
- ³² ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 4, спр. 97, арк. 6.
- ³³ ДАЖО. — Ф. Р-1154, оп. 1, спр. 28, арк. 1.
- ³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 2, спр. 73, арк. 4.
- ³⁵ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 39664, арк. 109–111.
- ³⁶ Там само. — Арк. 100–103.
- ³⁷ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 9984, арк. 216–220.
- ³⁸ ДАЖО. — Ф. Р-1376, оп. 1, спр. 2, арк. 17.
- ³⁹ Там само. — Спр. 10, арк. 23.

- ⁴⁰ ГДА СБУ. — Спр. 3. — Арх. № 38. — Т. 23, арк. 101, 201.
- ⁴¹ ДАЖО. — Ф. Р-1376, оп. 1, спр. 2, арк. 54.
- ⁴² ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 65381, арк. 21, 28 зв., 66.
- ⁴³ Там само. — Арк. 19 зв.
- ⁴⁴ Там само. — Спр. 67102. — Т. 12, арк. 197.
- ⁴⁵ Там само. — Ф. 60, спр. 83512. — Т. 1. — Арк. 15 зв.
- ⁴⁶ Там само. — Арк. 20.
- ⁴⁷ Там само. — Спр. 3. — Арх. № 38. — Т. 23, арк. 28, 40 зв.
- ⁴⁸ *Ветров І.* «Фінансова війна» третього рейху на окупованій території України в 1941–1944 рр. // Укр. іст. жур. — 1995. — № 3. — С. 98.
- ⁴⁹ *Беркгоф К.* Живна розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. — К., 2011. — С. 274.
- ⁵⁰ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 66889. — Т. 13, арк. 104, 300, 400–422.
- ⁵¹ Там само. — Спр. 62916, арк. 211.
- ⁵² Див.: Іванків — 808 днів окупації. — К., 2007.

В данной статье сделана попытка систематизации проявлений неформальных отношений оккупантов и местных жителей на территории Рейхскомиссариата «Украина» в виде коррупции, взяточничества, спекуляции и меновой торговли. Указанные явления рассмотрены, как системные злоупотребления со стороны чиновников разного ранга, и способ выживания гражданского населения.

Ключевые слова: *нацизм, оккупация, Рейхскомиссариат «Украина», коррупция, взяточничество, спекуляция, бартер.*

Given article gives a try to systemize the displays of informal relations between occupiers and locals in Reichskommissariat «Ukraine» manifested as corruption, bribery, speculation and barter. This features are reviewed as a systematic abuse of power by governors of different rank, and as a way of survival for the civil population.

Keywords: *Nazism, occupation, Reichskommissariat «Ukraine», corruption, bribery, speculation, barter.*

РЕАЛІЗАЦІЯ СТРАТЕГІЙ ВИЖИВАННЯ В МІСЦЯХ УВ'ЯЗНЕННЯ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ у 1941–1944 рр.

(на матеріалах листування громадян з УНФ
«Взаєморозуміння і примирення»)

У статті проаналізовано різні способи виживання в нацистських таборах та тюрмах в окупованій Україні, представлені самими колишніми в'язнями через 60 років після подій. Розглядаються не тільки різні варіанти спасіння, а й контекст подання власної долі автором листа.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистська окупація, нацистський табір, в'язень табору, стратегії виживання, інтерпретація подій у спогадах.

У сучасній соціології термін «стратегія виживання» використовується в дещо негативному сенсі, тобто це характеризує не адаптовану до сучасних умов людину, яка тільки «виживає», а не живе на повну силу¹.

У психофізіології це поняття використовується для класифікації способів виживання та варіантів поведінки індивіда в екстремальних умовах, воно формулює три основні стратегії поведінки живої істоти у ситуації стресу: «бій», «біжи» та «замри», тобто дві активні: спротив або втеча, та пасивну — покірність долі².

У випадку нацистського табору також можна розглядати кілька варіантів поведінки в'язнів в залежності від психотипу та умов перебування. Основними типами поведінки були активний спротив, пристосування, повна покірність. На відміну від ефективності фізіологічних реакцій, можна споглядати майже протилежне значення форм поведінки: активний спротив означав смерть, але й повна покірність теж могла означати смерть, лише розтягнуту у часі.

У даній статті зроблено спробу представити різні типи поведінки в умовах місць ув'язнення, які сприяли виживанню людини. Слід зауважити, що документальною базою стало джерело недавнього походження, що пояснює вплив на самопрезентацію авторів листів таких стереотипів, як «герой», «героїчний спротив» та ін.

Спочатку слід вказати на надзвичайну цінність самого джерельного масиву, який можна інтерпретувати з багатьох точок зору.

Листи громадян з приводу компенсаційних виплат жертвам нацизму ще майже не аналізувалися істориками в силу того, що, по-перше, вони мають відносно недавнє походження, по-друге, протягом п'яти років вони перебували на внутрішньовідомчому зберіганні. Після закінчення цього строку такі документи, як правило, утилізували. На архівне зберігання було передано тільки особисті справи заявників, які містять копії підтверджуючих документів, та документацію щодо компенсаційних виплат. У даній статті використано кілька листів з колекції листування, переданої для розробки Інституту історії України НАН України. Істотну перевагу даної колекції в порівнянні з іншими джерелами особового походження з проблеми жертв нацизму становить наявність не менше чотирьох тисяч досить повно представлених біографій.

В даний час співробітниками відділу поступово проводиться обробка документації, на черзі публікації витягів з листів громадян за різними тематичними блоками: життя в окупації, долі дітей під час війни, концтабори, примусова праця в Райху, життя після звільнення і т.д. У цьому році буде видано перший випуск запланованої серії «Війна, закарбована в долях: історичні свідчення у листах жертв нацистських переслідувань до УНФ «Взаєморозуміння і примирення»», присвячений «відмовникам» — тим, хто залишився за рамками процесу виплат.

Колекція Інституту нараховує в цілому 841 прошиту справу 1997–2002 років без наскрізної нумерації, з формуванням за номером вихідної відповіді фонду, яка, як правило, додається в копії (загальна кількість звернень становить близько 70–80 тис.). Листи, за невеликим винятком, написані від руки, що іноді ускладнює їх прочитання. Велика їх частина написана безграмотно, в окремих випадках можна говорити навіть про унікальний стиль автора, оскільки не можна визначити мову листа. Зустрічаються листи у віршованій формі, так, одна заявниця написала про своє життя в таборі дев'ять сторінок римованого тексту. У цілому, незалежно від змісту, ці листи є своєрідним портретом цілого покоління з важкою долею і своєрідним світоглядом, який несе на собі відбиток перенесених страждань.

Слід враховувати, що мотивом для написання листів громадян до УНФ було прагнення отримати грошову виплату, що відображалося на змісті, причому заявники, які мали підтверджуючі документи, як правило, писали дуже стисло, а ті, хто не мав таких документів, намагалися описати минулі події якомога детальніше.

Вже потрапляння до табору або тюрми на окупованій території України здебільшого характеризує в'язнів як «непокірних», які за різних причин були неугодними владі (виключення становлять хіба що особи єврейської національності, які підлягали знищенню за національною ознакою).

Активне несприйняття окупаційної влади, опір становилися здебільшого причиною смерті, тобто їх не можна вважати стратегіями виживання у тих умовах.

Можна виділити кілька груп за способами виживання: порятунок іншими людьми від розстрілу, приховування поранених, втечі, пристосування до ситуації.

Найбільш активним способом із названих були втечі, деякі люди тікали кілька разів. Так, Раїса Ц., 16-річна дівчина єврейської національності, була депортована в липні 1941 року разом з іншими євреями з м. Тростянця Вінницької області до с. Ладижин Тростянецького р-ну, потім взимку — до табору «Печера», який називали табором смерті.

«...Після кількох спроб втечі, восени 1942 р. мені все таки вдалось з табору смерті втекти до с. Ст.[ара] Ободівка [...], де була затримана в концтаборі і в березні 1944 р. дочекалась звільнення»³.

У багатьох випадках тільки врятування іншими людьми могло допомогти вижити у безнадійних ситуаціях. Так, Галину К., якій було лише два роки, спас від розстрілу її брат:

«...Моєму старшому братові із 8 дітей — Аркадію вдалось чудом втекти зі мною на руках з місця розстрілу. До темряви він переховувався зі мною в сараї на вул. Першого травня, господарка якого — бухгалтерша змішторгу, заставши нас з братом, побігла за поліцаями, але нам вдалось втекти в яр за костьолом, а звідти до річки Унави, де брат залишив мене в рибаків, а сам переховувався в виритій ним траншеї, а з настанням морозів, простудився, захворів запаленням легенів і помер в січні 1942 року, не здавшись ворогові. Молодша сестра моєї спасительки [...] принесла мене від рибаків до старшої сестри [...], яка дала мені своє прізвище та нове ім'я — Галя, так як я себе називала «Боня» — Броня. З того часу і до визволення м. Фастова і Фастівського району Радянськими військами, моя спасителька ризикувала своїм життям та своїх близьких...»⁴.

На цьому прикладі добре видно, що реалізація стратегій виживання в екстремальних умовах окупації була деформованою соціальними ролями осіб, інстинкт самозбереження спрацьовував далеко не завжди.

Василя Х., 1926 р.н. з Миколаївщини, арештували за доносом сусідки про переховування зброї. Його били шомполами в жандармерії так, що сліди залишилися на все життя.

«...Мать (как я потом узнал) занесла через знакомых какому-то немцу две больших золотых серги и поэтому я наверно остался жив. Меня судил какойто выездной немецкий суд и присудил к 5-ти годам каторжных работ. Меня отправили в Киев, где сидел на подоле в тюрьме в 49 камере. Работали как каторжники, разбирали завалины, чистили канализации, сдевались как со скотом. Когда в 1943 году наши начали бомбить Киев (в декабре м-це) ми

с товарищами бежали. Когда был освобожден Киев я сразу пошел на фронт»⁵.

Цей приклад наочно ілюструє, як автор листа, не зважаючи на обставини, постійно чинив активний спротив режиму, однак вижив завдяки допомозі матері та корумпованості окупаційної влади.

Дзюню Ш., 1923 р.н. з м. Борислав Львівської області, разом з родичами загнали в єврейське гетто у приміщенні колишньої фабрики, її утримували в камері окремо від батьків, яких пізніше розстріляли. Вона перебувала в гетто до зими 1941 року, потім її шкільний товариш організував втечу за допомогою охоронця гетто та до визволення Борислава у серпні 1944 р. переховував її у криївці під підлогою веранди.

«В цій криївці не можна було ні стояти, ні сидіти, а тільки лежати як у могилі. Вийти з цього укриття я могла тільки пізно вночі, і то не кожен день, бо під час погромів фашисти з собаками робили обшуки, шукаючи євреїв. Я виходила тільки щоб поїсти і пройтись по хаті, тому що від постійного лежання боліли кості [...]. Так завдяки добрим людям-українцям мені вдалось вижити в жахливих умовах окупації і геноциду єврейського народу»⁶.

Постійно наражалися на небезпеку родичі партизан. За зв'язок с партизанами до тюрми потрапляли й діти, як, наприклад, трапилося з Олександром Д. Її батько до війни був офіцером, у 1941 році організував у Сумській області партизанські бази та загинув у бою. Під час каральних акцій у червні 1942 року село було повністю спалене, при цьому було розстріляно понад 120 жителів. Уся родина авторки листа разом з односельцями пішли до партизанів, її мати брала участь в бойових операціях.

«17 червня 1943 року під час проведення каральних операцій в Брянських лісах я разом з матір'ю, іншими мирними жителями і частиною партизан-бійців попали в полон і безпосередньо з партизанського загону були кинуті в німецький концтабір в м. Дубно (колишня польська тюрма). В концтаборі м. Дубно (Ровенська область) ми перебували до квітня 1944 року — до дня визволення радянськими військами»⁷.

У цих обставинах дівчина стала заложницею активної позиції її батьків, що призвело до її власних страждань. Такі випадки не були рідкістю. Так, Лідія П. була заарештована разом зі своєю мамою і сестрою через батька, який був потім страчений нацистами, перебувала в гестапо близько 2 місяців, через побої осліпла на одне око⁸.

На жаль, ще дуже мало відомо про трудові табори на окупованій території, часто тільки по спогадах можна встановити існування подібних місць ув'язнення. Деякі листи з названої колекції підтверджують розповсюдженість цього явища, всупереч існуючим стереотипам про те, що на окупованій території населення переважно залишалося по своїх домівках.

Так, Аміт А., кримський татарин за національністю, якому на початок окупації було 17 років, залучався до примусових робіт на виноробному заводі, де він та його родичі працювали до війни.

«В августе 42 года меня вместе с другими рабочими (8 человек) отправили в Ливадийский винподвал для давки вина из нового урожая. Жили и работали на территории винподвала, еду готовили сами, продукты нам давали. За территорию не пускали. Проработали там до ноября 42 года. Впоследствии меня к виноделию не привлекали, в 1943 году с группой молодежи отправили в Германию. По пути в г. Констанца сбежал. С приходом Кр.[асной] армии к в.[оинским] частям не явился, т.к. уже было известно татары из Крыма выселены. [...] В 1946г. меня выловили и осудили по ст. 58 на 10 лет. В 1994 году меня реабилитировали»⁹.

Ця біографія ілюструє застосування кількох стратегій виживання однією людиною в залежності від обставин. Спочатку він підлаштовується під ситуацію, потім чинить активний спротив та не підкоряється встановленим правилам, що мали загрозу для його життя, потім знов змушений підкорюватися обставинам.

Таким чином, виживання будь-якою ціною в умовах окупації було можливим у дуже вузьких рамках вибору. Конфлікт фізіологічних та соціальних понять про стратегії виживання людини у надзвичайних обставинах демонструє хибність використання шаблонних форм для опису різноманіття проявів активності або пасивності людей в умовах окупаційного режиму.

¹ Див., наприклад: *Беляева Л.А.* Стратегии выживания, адаптации, преуспевания // Социологические исследования. — 2001. — № 6. — С. 44–53.

² Докладніше див.: А. Галицкая «Функциональные состояния и стратегии выживания» // http://socio-nics.kiev.ua/trib_c/trib-14/.

³ Колекція листування громадян з УНФ «Взаєморозуміння і примирення» в Інституті історії України НАНУ. Справа 23-1997.

⁴ Там само. Справа 32-1998.

⁵ Там само. Справа 25-2000.

⁶ Там само.

⁷ Там само. Справа 19-2000.

⁸ Там само. Справа 15-2000.

⁹ Там само. Папка VI-2002, № 07/1297.

В статье проанализированы различные способы выживания в нацистских лагерях и тюрьмах в оккупированной Украине, представленные самими

бывшими узниками через 60 лет после событий. Рассматриваются не только различные варианты спасения, но и контекст презентации собственной судьбы автором письма.

Ключевые слова: Вторая мировая война, нацистская оккупация, нацистский лагерь, узник лагеря, стратегии выживания, интерпретация событий в воспоминаниях

The paper analyzes the various ways of survival in Nazi concentration camps and prisons in the occupied Ukraine, represented by the former prisoners, 60 years after the events. We consider not only the various options for salvation, but the presentation and context of their own destiny author of the letter.

Keywords: World War II, Nazi occupation, the Nazi camp, a prisoner of camp, survival strategies, interpretation of the events in flashback.

РУМУНСЬКА ОКУПАЦІЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ у 1941–1944 роках (за новітніми румунськими джерелами)

Стаття присвячена аналізу періоду окупації румунськими військами українських територій, на основі невідомих дотепер в українській історіографії документів та матеріалів, опублікованих останнім часом в Румунії.

Ключові слова: *королівська Румунія, союзниця нацистської Німеччини, румунський профашистський диктатор І. Антонеску, встановлення румунського окупаційного режиму на українських територіях, Трансністрія, вирок Народного трибуналу Румунії.*

За радянські часи, насамперед з міркувань солідарності з «братерською Румунською комуністичною партією», не було прийнято багато і відкрито писати або обговорювати питання щодо участі Румунії, починаючи з ранку 22 червня 1941 р. і до 23 серпня 1944 р., у нападі проти СРСР, що у переважній частині стосувалося території України. Останнім часом видано чимало наукових праць не лише українських та російських, але й румунських дослідників стосовно воєнного періоду, опубліковані невідомі раніше документи, зокрема восьмитомні «Стенограми засідань Ради Міністрів Урядування Іона Антонечку», особистий журнал керівника румунської дипломатичної місії в Москві Г. Гафенка протягом червня 1940 — липня 1942 рр., а також виданий у 2006 р. у Яссах румуномовний збірник «Документи Антонеску у розслідуванні СМЕРШ. Москва 1941–1946», що відкриває нові можливості для висвітлення невідомих дотепер подій та фактів, пов'язаних з окупацією румунськими військами українських територій. Отже, автор, використовуючи нові джерела та невідомі дослідження румунських авторів, вносить, тим самим, власний внесок у висвітлення зазначеної вище проблематики.

Слід зазначити, що чітка антирадянська та, водночас, антиукраїнська складова агресивної політики румунського кондукетора І. Антонеску, який прийшов до влади внаслідок військового перевороту від 6 серпня 1940 р., почала себе проявляти в контексті конкретної підготовки профашистської Румунії протягом 1940–1941 рр. до агресії проти СРСР, що сьогодні легко

відслідковується за оприлюдненими документами. Ще за півроку до початку Великої вітчизняної війни Румунія стала ретельно готуватися до захоплення територій Північної Буковини та Бессарабії, про що свідчить планове внесення відповідних питань на розгляд засідань Ради міністрів Румунії від 18 та 26 листопада 1940 р., а також від 11 квітня 1941 р. Якщо на засіданні від 11 квітня диктатор І. Антонеску, особисто презентуючи тогочасні зовнішньополітичні пріоритети країни, зазначив, що «Румунія у жодній формі не втручається у конфлікті на Балканах», завуальовано даючи зрозуміти, що «наші погляди мають бути спрямовані на інший напрямок, а наші сили повинні готуватися до іншої долі»¹, маючи на увазі напад на Північну Буковину та Бессарабію, то на засіданнях Ради міністрів Румунії від 17 і 19 червня 1941 р. йшлося про конкретний план підготовки румунської сторони до нападу на українські території.

Впевненості у цьому надала особиста зустріч І. Антонеску з Гітлером та фон Ріббентропом, що відбулася 12 червня 1941 р. у Мюнхені. Тоді були обговорені не лише деталі співпраці збройних сил Німеччини та Румунії проти Радянського Союзу. Гітлер особисто повідомив І. Антонеску про його наміри атакувати СРСР саме 22 червня того року. Цікавим є той факт, що, надаючи наказ про напад на СРСР вранці того дня, І. Антонеску не повідомив Москву про свої дії, чим поставив у вкрай незручну ситуацію керівника румунської дипломатичної місії в Москві Г. Гафенка, який 24 червня 1941 р. був запрошений В. Молотовим для надання пояснень щодо військового нападу на СРСР. Г. Гафенку на власний ризик був вимушений заявити Наркомов В. Молотову про «розрив дипломатичних відносин» між Румунією та СРСР².

Такими ж нелогічними з точки зору взаємодії гілок влади в тодішній румунській державі виявилися і два документа, оприлюднені 22 червня від ім. І. Антонеску, не враховуючи той факт, що Румунію формально очолював король І. Михай. Це — наказ кондукетора, адресований військовим під назвою «Солдати, я вам наказую, переходьте Прут!» та заява від його імені до народу. В них румунський воєнний диктатор намагався спекулювати на почуттях тієї частини населення країни, яка була під впливом тривалої шовіністичної, антирадянської пропаганди, нав'язуючи їй ідею, що війна Румунії проти СРСР носила справедливий характер і мала за мету звільнення «окупованих» ним 28 червня 1940 р. «споконвічних румунських територій — Бессарабію, Північну Буковину та Герцаївський край». Так, о 10-й годині ввечері 22 червня 1941 р., у своєму виступі по румунському радіо Михай Антонеску [однофамілець І. Антонеску, його перший заступник та виконуючий обов'язки голови Ради міністрів Румунії протягом перших місяців війни у зв'язку з участю диктатора у військових операціях проти СРСР. — *Авт.*], зокрема зазначив, що розпочата війна проти Радянського Союзу не була

агресією з боку Румунії, а справжньою «боротьбою за життя румунського народу», а перемога мала би бути високим «актом історичної справедливості»³.

Привертає увагу те, що таку ж позицію поділяють і чимало сучасних румунських дослідників. Прикладом може послужити твердження К. Сандаке — автора виданої у 2007 р. в Бухаресті книги «Європа диктатур та передумови румунсько-радянської війни», який відверто пише: «Румунія, фактично, вела власну війну — збройний конфлікт, який був виправданий безперечними історичними правами на Бессарабію, Північну Буковину та Герцаївський край»⁴. Відповідні військові дії Румунії увійшли в історію Другої світової війни як «Операція Мюнхен»⁵. В ході її реалізації постраждало мирне населення регіону. Так, лише протягом кількох днів липня 1941 р. у м. Чернівці та чотирьох населених пунктах Чернівецької області було розстріляно понад три тисячі мирних громадян.

Проте нав'язаний сучасній громадській думці міф, що І. Антонеску вступив у війну лише задля «звільнення та повернення Румунії Бессарабії та Північної Буковини», розбивається аргументами тих же румунських дослідників. Так, визнаний фахівець з питань участі Румунії у Першій та Другій світових війнах К. Кіріцеску (1876–1965 рр.) у своїй книзі «Румунія у Другій світовій війні», завершеної у 1956 р., тобто за короткий час після закінчення найбільшого у світі воєнного протистояння, писав, що в рамках обміну листами між Гітлером та І. Антонеску від 18 червня 1941 р., румунський диктатор «запевнив фюрера у тому, що сам до кінця піде у запланованих діях на Сході, додаючи, що не виставляє жодних передумов щодо військового співробітництва на території, яка стане театром військових операцій»⁶. Тобто категоричного обумовлення, що військові дії румунських військ припиняться з їх виходом до Дністра, не було. Цього не сталося і після того, як 3-я румунська армія під командуванням генерала П. Думітреску, протягом 22 червня — 8 липня 1941 р. окупувала всю територію нинішньої Чернівецької області, 9 липня отримуючи наказ перетнути Дністер.

Українські території на півдні Бессарабії були атаковані 4-ою румунською армією та 10-ою дивізією 2-ої румунської армії, яких підтримували дивізія прикордонників та 7-а кавалерійська бригада. На відміну від прискореного наступу румунських військ на території Чернівецької області, обумовленого швидким просуванням на схід німецьких військ влітку 1941 р. у напрямку Києва, бої за Південну Бессарабію затягнулися до 21 липня, що свідчить про організований супротив окупантам. Особливо виділилася Дунайська флотилія, яка тривалий час не давала румунам окупувати Кілійське гирло Дельти Дунаю. Втрати румунів у боях за Північну Буковину та Бессарабію склали 1 268 офіцерів, 568 субофіцерів та 29 741 солдат⁷.

Відразу після встановлення румунського окупаційного режиму на зазначених вище українських територіях розпочався активний процес їх румунізації. Однією з її складових стало впровадження політики, спрямованої на примусову етнічну чистку від євреїв, циган та слов'ян, серед яких особливе увага надавалася українцям як найближчим та найчисельнішим сусідам румунів на сході та півночі. Так, М. Антонеску під час засідання Ради міністрів Румунії від 8 липня 1941 р. офіційно заявив, що він виступає «... за насильне виселення українського елемента, який не має що тут шукати... Мені байдуже, чи ввійдемо ми в історію як варвари... В історії не було більш вдалого, широкого та вільного моменту для повної етнічної свободи... та для очищення нашого роду... Якщо потрібно, стріляйте з кулеметів»⁸.

Тобто, нове профашистське керівництво Румунії повністю поділяло расову концепцію Гітлера. Так, той же М. Антонеску, вже як посланець румунського кондуктора під час особистої зустрічі з фюрером, що відбулася 27 листопада 1941 р., відверто зазначив: «Чисельна та примітивна слов'янська раса представляє для Європи не політичну або духовну проблему, а складну біологічну проблему для європейської народжуваності. Цій проблемі треба знайти радикальні та серйозні рішення. Стосовно слов'ян потрібно зайняти непохитну позицію, а тому будь-який поділ, будь-яка нейтралізація чи захоплення слов'янської території є законними актами»⁹. Такого негативного підходу до слов'янських народів в цілому та українців зокрема дотримувався і сам румунський диктатор. Забігаючи наперед зазначимо, що у «Меморандумі, відредагованого паном Професором Міхаєм Антонеску, як Міністра закордонних справ, та надісланого паном Маршалом Антонеску до Генерального штабу Фюрера Адольфа Гітлера 11 лютого 1942 року» були включені наступні два пункти:

«II. — Російська та більшовицька загроза є настільки великою, особливо через її біологічний тиск, що румунський народ, який віками страждав із-за слов'ян, хотів би до останньої жертви допомагати знищенню більшовизму.

III. — ...Румунський народ у боротьбі на сході виконує анонімну та колективну місію щодо повалення слов'янства, що є великою місією німецького народу»¹⁰.

У цьому контексті не можна не погодитися із думкою Е. Мезінческу — відомого румунського дипломата та публіциста — про те, що «таким чином, під тиранським керівництвом Іона Антонеску, Румунія, румунський народ були залучені до місії «біологічного» вирішення, точніше — винищення! слов'янства...»¹¹.

Повертаючись до подій літа 1941 р. слід особливо акцентувати увагу на тому, що румунські війська не зупинилися на Дністрі, а зі сходу почали окупувати територію, що простягалася до Південного Бугу і далі до Дніпра.

На основі опосередкованої пропозиції Гітлера, висловленої ним у листі на адресу І. Антонеску від 27 липня 1941 р., останній фактично самостійно прийняв рішення щодо участі у подальших військових діях на території України¹². Починаючи з липня 1941 р., 3-я румунська армія, разом з 11-ою німецько-румунською армією, спрямувала свій наступ на схід і за короткий час досягли Південного Бугу, а 4-а румунська армія самостійно вела бої за Одесу, героїчна оборона якої тривала з 14 серпня до 16 жовтня 1941 р. Румунський автор Е. Мезінческу справедливо пише, що ніхто на пряму не просив кондуктора продовжувати військові дії на території України, які знаходилися на схід від Дністра. Це було самостійне рішення І. Антонеску, за яку румуни дорого поплатилися: лише у військових операціях за Одесу румунська сторона втратила 17 729 вбитих солдат та офіцерів, 63 345 — поранених та 11 471 — який безслідно пропав^{13і}.

Усьому світу добре відомі жорсткі репресивні заходи, що були застосовані румунською окупаційною армією на виконання особистого наказу І. Антонеску всього через п'ять днів після захоплення Одеси: за кожного румунського або німецького офіцера, який загинув під час вибуху румунсько-німецької комендатури у місті 22 жовтня 1941 р., було страчено по 200 одеських мешканців, а за кожного солдата — по 100 осіб. Унаслідок цієї операції було розстріляно, повішено або спалено живими від 30 до 72 тис. чол., жінок, у тому числі старих людей та дітей. До кінця березня 1942 р. у результаті знищення й відправки в табори смерті населення Одеси зменшилося на 400 тис. осіб¹⁴.

Не менш жорсткою виявилася й румунська окупація протягом 1941–1944 рр. регіонально-історичної провінції Трансністрія [Задністров'я. — *Авт.*] — ця назва на той час була надана румунами українським землям межиріччя Дністра і Південного Бугу, а також території нинішнього Придністровського регіону Республіки Молдова. Ці землі були тимчасово підпорядковані Румунії як компенсація за її згоду на подальшу участь власної армії у військових діях проти Радянського Союзу за Дністром. Згідно з румунсько-німецькими «Домовленостями щодо безпеки, врядування та економічної експлуатації території між Дністром та Бугом (Трансністрія) та Бугом і Дніпром (Бузько-Дніпровський регіон)», підписаними у формі угоди 30 серпня 1941 р. у м. Бендери, за результатами переговорів між німецьким генералом Хауффе та румунським бригадним генералом Тетенару, територію Трансністрії не було включено до складу Румунії, як це сталося з землями Бессарабії і Північної Буковини. Фюрер дозволив І. Антонеску створити лише адміністративно підпорядковану Румунії провінцію Трансністрія. Оприлюднені невідомі раніше документи про діяльність І. Антонеску переконливо доводять, що він особисто та керований ним злочинний уряд задовго до початку Великої вітчизняної війни чітко сформулював

власні агресивні плани щодо українських земель Дністровсько-Бузького межиріччя. Так, у Пам'ятній записці кондукетора до фюрера від 23 квітня 1941 р., за словами згаданого вище М. Антонеску, «ми уточнили права румунів щодо населення Трансністрії»¹⁵, що яскраво розкриває окупаційну сутність політики Румунії того часу щодо українських територій. Проблематика українських земель Дністровсько-Бузького межиріччя особливо активно стала розглядатися на засіданнях Ради міністрів Румунії із підходами румунських окупаційних військ до Дністра у серпні 1941 р. Зокрема, відповідні доповіді були заслухані на засіданнях від 7, 20 та 26 серпня того року, а 5 вересня сам І. Антонеску зазначив таке: «Фюрер, у листі, що надіслав мені, просив, чи я зможу взяти на себе військову охорону території півдня України, охоплену між Дністром та Дніпром... Природно, що я не міг відмовити у цьому проханні. Проте, погодився лише на половину. Я сказав: беру на себе військову охорону всього регіону між Дністром та Дніпром, але врядування та організацію економічного життя беру на себе лише у частині, яка простирається між Бугом і Дністром, тобто у Трансністрії...»¹⁶.

Внаслідок узгоджених дій між румунським та німецьким командуванням 3-я румунська армія розпочала окупацію української території між Дністром і Південним Бугом вже 17 липня 1941 р., 11-а румунсько-німецька армія — 18, а 4-а румунська армія — у перших числах серпня. Після жорстоких боїв на відомій оборонній «лінії Сталіна» у Вінницькій області румунські окупанти 19–21 серпня 1941 року перейшли Буг, прямуючи до Дніпра. У цьому контексті не можна не погодитися з думкою згаданого вище румунського дослідника К. Кіріцеску про те, що «перетинаючи Дністер, а потім Буг, а з часом і Дніпро, звершувалася виправдана війна за повернення Бессарабії і починалася агресивна війна: ми приєднувалися до ідеологічної війни та за «життєвий простір», що лягало в основу німецьких дій»¹⁷. Тоді не лише Бі-Бі-Сі з Лондону, але й румунська преса справедливо ставило питання «Чого шукати за Дністром?», що, по суті, відображало негативне ставлення переважної частини населення Румунії до окупаційних дій воєнного диктатора І. Антонеску.

Виконуючи прямі вказівки кондукетора, губернатор Трансністрії Г. Алексану за короткий час організував врядування провінцією як на центральному, так і на місцевому рівнях. Так, не без його участі 4 вересня 1941 р. при Раді міністрів Румунії було створено Військово-цивільний кабінет для адміністрації Бессарабії, Буковини і Трансністрії на чолі з генеральним секретарем Ради міністрів Румунії О. Вледеску — другом М. Антонеску та близьким соратником І. Антонеску¹⁸. Так, у Трансністрії, під керівництвом військового коменданта, генерала Н. Мачіча, були розміщені та діяли протягом всього періоду окупації три румунські дивізії, а саме: на півночі, з

центром у м. Тульчин Вінницької області — I дивізія під командуванням полковника А. Наста; у центрі регіону, у м. Балта — III дивізія під командуванням полковника Д. Поліхрона, а на півдні, з центром у м. Березівка — II дивізія під командуванням генерала П. Вледеску. Місто Одеса мало окремого коменданта — на початку румунської окупації ним був генерал Н. Глогожану, а після його загибелі — Н. Гінерару¹⁹.

Відомо, що румунські окупаційні війська у Трансністрії займалися масовими розстрілами не лише військовополонених, але й інтернованих в спеціальних концтаборах євреїв та циган. У звинуваченнях Народного трибуналу Румунії від 17 травня 1946 р. зазначається, що лише у Трансністрії було знищено 270 тис. євреїв²⁰. Водночас, за даними румунського автора Е. Мезінческу, за період румунської окупації у Трансністрії було розстріляно 327 100 євреїв, а до насильницької смерті доведено не менше 50 500 циган²¹.

Паралельно відбувалося й системне грабування регіону. Цьому сприяла добре організована комплексна репресивна система військової присутності румунських властей у Трансністрії. Так, у протоколі допиту А. Алексяну, який проводився органами СМЕРШ 4 квітня 1945 р. у Москві, з цього питання зафіксовано наступне визнання самого колишнього губернатора: «Для підтримки внутрішнього порядку у Трансністрії, боротьби з партизанами та охорони узбережжя Чорного моря були задіяні чотири румунські дивізії, які підпорядкувалися вищому командуванню румунської армії. В Одесі та Тирасполі знаходилися військові трибунали, які засуджували і населення Трансністрії. Всі засудження, у тому числі і смертні вироки проходили через мене, а потім вони передавалися до Антонеску для підтвердження... У кожному повіті існували жандармські загони з 250–300 осіб. Їх обов'язком була підтримка правопорядку у повітах. Командири жандармських підрозділів були, водночас, і суддями. Всього діяли 13 таких трибуналів»²², тобто, скільки було тимчасових румунських повітів у Трансністрії.

28 серпня 1941 румуни досягли Дніпра в районі Нікополя, що відкривало їм, разом з німецькими арміями 11 армії прямий шлях до Криму через Перекопський перешийок. Показовим уявляється те, що навіть німці-колоністи, які проживали в околицях Маріуполя, звідки в середині жовтня 1941 р. 3-я румунська окупаційна армія завершила до Криму, відверто недружно зустріли, здавалося би, союзників, що було симптоматичним фактом²³.

29 грудня 1941 р. фюрер надіслав румунському кондукетору ще одного листа, в якому на цей раз просив подальшу участь румунських збройних сил у військових операціях на території України, і протягом 1942 р. знову за згодою І. Антонеску, румунські військові частини у складі 11-ої німецької армії воювали на півдні України і в Криму, внаслідок чого 4 липня 1942 р.

було окуповано м. Севастополь. Водночас, 3-я та 4-а румунські армії, до складу яких входили 10 армійських корпусів, 33 дивізії та інші сухопутні, морські та повітряні частини, включені до складу Групи німецьких армій «В», влітку 1942 р. продовжували просуватися на схід центральною частиною України, досягнувши восени того ж року Сталінграду.

Для того, щоб хоча б якось виправдати перед власним народом свою окупаційну політику на південноукраїнській території та у Криму, де румунські війська панували та грабували місцеве населення до 1944 р., румунською пропагандою того часу була видумана нова концепція — «хрестовий похід проти комунізму», яка, по суті, виявилася лише дешевою ідеологічною ширмою для прикриття загарбницьких дій на тимчасово окупованих українських теренах.

Про масштабність участі румунських окупаційних військ у бойових діях на території України свідчать статистичні данні щодо нагородження їх учасників медаллю «Хрестовий похід проти комунізму», заснована указом короля Румунії Міхая I № 1 014 від 1 квітня 1942 р. Так, відповідну бронзову нагороду отримали 74 тис. румунських солдат і офіцерів за участь у бойових діях на території Північної Буковини, 46 тис. — Одеси, 40 тис. — у Криму і 12 тис. — на теренах Донецької області. Срібну ж медаль отримали 21 тис. учасників боїв на території Бессарабії, 141 тис. — за форсування Дністра, 395 тис. — за окупацію Одеси, 57 тис. — за переправу через Південний Буг, 57 тис. — за Дніпро, 67 тис. — за бої на Азовському морі, 53 тис. — за бої у Криму і 44 тис. — у Донецькій області²⁴.

Зворотній, відступальний шлях румунських, як і німецьких окупаційних військ через той же Крим, Центральну та Південну Україну у 1943–1944 рр. був ще складнішим: до величезних втрат додався і деморалізований дух вояки-окупанта, який давно зрозумів, що не захищає ані інтереси своєї батьківщини, ані власну родину, як це наполегливо нав'язувала йому воєнна пропаганда на початковому етапі війни.

Для Румунії вона завершилася трагічно — загальні втрати за період з 22 червня до 19 серпня 1944 р., у тому числі під час боїв на території України, склали 201 267 осіб, з яких 62 871 загиблих та 138 396, які без вісті пропали²⁵. Сам І. Антонеску та його найближчі соратники — М. Антонеску, Г. Алексяну та П. Васіліу, на виконання вироку Народного трибуналу Румунії, як злочинці Другої світової війни, були засуджені до смертної кари та розстріляні 1 червня 1946 р.

¹ Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri Guvernarea Ion Antonescu. Vol. III (aprilie–iunie 1941). — București: Arhivele Naționale ale României, 1999. — P. IX.

- ² Gafencu Grigore. Jurnal. Iunie 1940 — iulie 1942. — București, 1994. — P. 150–153.
- ³ Dușu A.D., Retegan M. Ostași vă ordon: treceți Prutul! — București, 1941. — P. 36.
- ⁴ Sandache C. Europa dictaturilor și originile războiului româno-sovietic. — București, 2007. — P. 336.
- ⁵ http://ro.wikipedia.org/wiki/România_în_al_Doilea_Război_Mondial.
- ⁶ Kirițescu Constantin I. România în al doilea război mondial. Vol. I. — București, 1996. — P. 242.
- ⁷ Ibid. — P. 268.
- ⁸ Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri Guvernarea Ion Antonescu. Vol. IV (iulie-septembrie 1941). — București, 2000. — P. 57–58.
- ⁹ Цит. за: *Mezincescu E.* Mareșalul Antonescu și catastrofa României. — București, 1993. — P. 11.
- ¹⁰ Ibidem.
- ¹¹ Ibidem.
- ¹² http://ro.wikipedia.org/wiki/România_în_al_Doilea_Război_Mondial.
- ¹³ *Mezincescu E.* Op. cit. — P. 178.
- ¹⁴ Ibid. — P. 119.
- ¹⁵ Rotaru J., Burcin O., Zodian V., Moise L. Mareșalul Antonescu la Odesa. — București, 1999. — P. 327.
- ¹⁶ Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri Guvernarea Ion Antonescu. Vol. IV (iulie-septembrie 1941). — București, 2000. — P. 569.
- ¹⁷ Kirițescu Constantin I. România în al doilea război mondial. Vol. I. — P. 284.
- ¹⁸ Petrencu A. România și Basarabia în anii celui de-al doilea război mondial. — Chișinău, 1999. — P. 84.
- ¹⁹ Kirițescu Constantin I. România în al doilea război mondial. Vol. II. — București, 1996. — P. 54.
- ²⁰ Dan I. Procesul Mareșalului Ion Antonescu. — București, 2005. — P. 415.
- ²¹ *Mezincescu E.* Op. cit. — P. 113.
- ²² Lotul Antonescu în ancheta SMERȘ, Moscova, 1941-1946. Documente din arhiva FSB. Traducere din limba rusă de Radu Părpăuță. — Iași, 2006. — P. 141.
- ²³ Kirițescu Constantin I. România în al doilea război mondial. Vol. I. — P. 287, 294.
- ²⁴ Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri Guvernarea Ion Antonescu. Vol. IV (iulie-septembrie 1941). — P. 235–236.
- ²⁵ Kirițescu Constantin I. România în al doilea război mondial. Vol. II. — P. 228.

Статья посвящена анализу периода оккупации румынскими войсками украинских территорий на основе неизвестных до сих пор в украинской историографии документов и материалов, опубликованных в последнее время в Румынии.

Ключевые слова: королевская Румыния, союзница нацистской Германии, румынский профашистский диктатор И. Антонеску, установление румынского оккупационного режима на украинских территориях, Транснистрия, приговор Народного трибунала Румынии.

The article is devoted to the question of occupation of Ukrainian territories by Romanian troops on the ground of unknown in Ukrainian historiography documents and recently published in Romania articles.

Key words: Royal Romania, an ally of Nazi Germany, the Romanian dictator Ion Antonescu pro-fascist, the establishment of the Romanian occupation regime on the Ukrainian territory, Transnistria, the verdict of the People's Tribunal, Romania.

ПІСЛЯОКУПАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

УДК К. Шептицький «1944/1947»

Світлана Гуркіна
(Львів)

АРХИМАНДРИТ КЛИМЕНТІЙ ШЕПТИЦЬКИЙ: МАЛОВИВЧЕНІ СТОРІНКИ ЖИТТЯ 1944–1947 рр.

Автор розглядає три аспекти діяльності архимандрита монастирів Студитського уставу Климентія Шептицького у 1944–1947 рр., спрямовані на збереження Греко-католицької церкви в умовах радянської влади: 1) поїздки в складі офіційної делегації УГКЦ до Києва і Москви у грудні 1944 р., 2) старання по збереженню УГКЦ після арешту єрархії, та 3) мотивування спроб нав'язання контактів із Проводом ОУН.

Ключові слова: Українська греко-католицька церква, Ватикан, Климентій Шептицький.

Одними із ключових, авторитетних і непересічних діячів Греко-католицької церкви ХХ ст. є брати Шептицькі, — митрополит Андрей та отець Климентій, — діяльність і духовна спадщина яких дозволила греко-католикам вистояти лихоліття періоду державної інституційної ліквідації церкви в СРСР та продовжити подальше існування аж до легалізації. Про митрополита Андрея Шептицького написано вже достатньо багато, однак про його брата, о. Климентія, попри визнання його Праведником Світу та блаженным мучеником, все ще бракує досліджень. Спроби написати життєпис о. Климентія Шептицького здійснили Я. Шептицький¹ (Львів 1996), Н. Пікулик² (Львів 1998), а духовність досліджував ієромонах Севастіян (Дмитрух)³. У цій невеликій статті зверну увагу на три все ще малодосліджені аспекти з життя і діяльності архимандрита Климентія Шептицького у непростий період 1944–1947 рр., а саме: (1) поїздки в складі офіційної делегації від митрополита Греко-католицької церкви до Києва і Москви у грудні 1944 р., (2) старання по збереженню УГКЦ після арешту в ніч 11–12 квітня 1945 р. митрополита Йосифа Сліпого та єпископів, та (3) мотивування спроб нав'язання контактів із Проводом ОУН. Першоджерела для аналізу даного періоду в основному знаходяться у матеріалах кримінальної справи архимандрита Климентія⁴ і його довірених осіб з періоду 1944–1947 рр. — священників Івана Котіва⁵ і Йосифа Кладочного⁶, опублікованих

таємних документах з Архіву СБУ у Києві⁷, партійних архівів⁸, а також усних інтерв'ю⁹.

Отець Климентій (світське ім'я — Казимир) Шептицький (1869–1951) — син графа Яна-Казимира Шептицького, рідний молодший брат митрополита Андрея Шептицького, його довірена особа. Здобував юридичну освіту в університетах Кракова, Мюнхена і Парижа. У 1911 р. він вирішує реалізувати своє покликання до монашого життя спершу в бенедиктинців у Німеччині, а з 1912 р. вже у монастирі студитів східного обряду в Боснії. 28 серпня 1915 р. єпископ Діонізій Няраді з Крижевець висвятив його на священника. Богословську освіту отримав в Інсбруці. З 1926 р. о. Климентій стає ігуменом Унівської Святоуспенської лаври Студитського уставу. В 1939 р. митрополит Андрей таємно іменував його екзархом Росії та Сибіру. У листопаді 1944 р., після смерті митрополита Андрея Шептицького, його наступник Йосиф Сліпий іменує о. Климентія архімандритом монахів Студійського уставу. Після арешту ієрархів став одним із лідерів опозиції греко-католицького духовенства проти «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ. До осені 1945 р. проживав при архікафедральному соборі св. Юра у Львові, звідки радянська влада змусила його виїхати до Унівської лаври. 5 червня 1947 р. його заарештували в Уневі, проте слідство велося в м. Києві. Засуджений за ст. ст. 54-1а і 54-11 КК УРСР на 25 років виправно-трудових таборів, помер 1 травня 1951 р. у Володимирській тюрмі. 27 червня 2001 р. беатифікований папою Іваном-Павлом II.

З другої половини 1930-х рр. ігумен Святоуспенської Унівської студитської лаври о. Климентій Шептицький перебував у Митрополичих палатах біля свого тяжкохворого брата — митрополита Андрея, був його довіреною особою і допомагав у вирішенні важливих справ. Так, під час своєї останньої поїздки до Риму весною 1939 р. з привітаннями новообраному папі Пію XII саме о. Климентій за дорученням Митрополита Андрея порушив перед секретарем Священної Конгрегації для Східних Церков кардиналом Єудженіо Тіссераном питання про єпископську хіротонію для ректора Львівської Богословської Академії о. д-ра Йосифа Сліпого з правами коад'ютора (правонаступника)¹⁰. Перебуваючи у Львові, проводячи багато часу на святоюрському пагорбі, о. Климентій безумовно перебував у епіцентрі церковних подій того непростого часу, коли Червона армія вела свій наступ у західному напрямку. Незважаючи на неспокій та паніку, яка панувала у суспільстві, греко-католицьке духовенство продовжувало проведення підготовчих засідань Львівського архієпархіального собору, в яких брав активну участь і о. Климентій. Він, зокрема, долучався до дискусій 22 червня та 6 липня 1944 р.¹¹

Наприкінці липня 1944 р. Львова вдруге зайняла Червона армія. В місті та краї почалося встановлення радянської влади. У жовтні Митрополит

Андрей перехворів на грип, який дав ускладнення. Коло хворого постійно перебував рідний брат — о. Климентій і кімнатний братчик студит Атанасій Кольбенка, що був із митрополитом протягом 15 років. Крім того, його постійно відвідував архієпископ Йосиф Сліпий і хтось із духовенства з найближчого оточення. Коли митрополит вже не міг рухатися, то причастя йому приносив о. Климентій¹². Смерть митрополита Андрея 1 листопада 1944 р. була сприйнята всіма, духовенством і вірними, з великим болем. Отець Климентій разом із братами студитами підготували все для похоронів, які велично пройшли 5 листопада при участі не лише греко-католицьких єпископів, численного духовенства та вірних, але й римо-католицьких та вірменського церковних достойників. Ці похорони та величний прощальний похід вулицями Львова вразили багатьох людей, особливо приїжджих зі Сходу¹³.

Отець Климентій відразу ж у день смерті Митрополита написав листа до брата Станіслава Шептицького, який проживав у Корчині в Польщі. Можливості поїздок та листування в 1944–1945 рр. були дуже обмеженими: поїздки залізницею дозволялися лише згідно відряджень за підписами радянських посадових осіб, а пошта, як правило, працювала погано і, до того ж, перевірялися військовою цензурою. Тим не менш, до першої річниці смерті митрополита Андрея архімандрит Климентій зумів надіслати до свого брата Станіслава аж 4 листи, повідомляючи про сумну новину. Робив він це через довірених осіб, які відсилали їх з Перемишля. Писав він всі ті листи, не маючи впевненості, чи брат Станіслав їх отримав, чи ні, і чи знає родина про відхід з цього світу їхнього дорогого брата і вуйка¹⁴.

1. Поїздка до Москви у грудні 1944 р.

До визначеного ще митрополитом Андреем складу офіційної делегації УГКЦ до Москви — о. д-р Гавриїл Костельник, о. Іван Котів та єрм. Герман Будзінський¹⁵, — архімандрита Климентія призначили у листопаді, вже після смерті митрополита¹⁶. Хоча він і приєднався останнім, проте очолив делегацію. Будучи поважного віку (75 років!), маючи певні проблеми зі здоров'ям¹⁷, о. Климентій зважився на цю непросту поїздку, яка відбувалася все ще в умовах воєнного часу, маючи на меті здійснити принаймні 4 речі:

1) передати в Москві Й. Сталіну особистого листа митрополита Андрея — в радянських документах виконання о. Климентієм цього бажання покійного брата представляють як основну мотивацію поїздки до Москви¹⁸;

2) якомога краще представити у Києві та Москві особливості та потреби УГКЦ, відстояти її законні права перед державою на основі Конкордату з Польщею 1925 р. (пригадаймо, що о. Климентій мав юридичну освіту і був успішним адвокатом). У Москві відбулося дві зустрічі делегації з Головою Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР І. Полянським відповідно 22 і 27 грудня 1944 р., перебіг яких ретельно стенографувався¹⁹;

3) з'ясувати реалії радянської релігійної політики і чи справді вона змінилася, а для цього — особисто зустрітися з духівником американського посольства у Москві асумпціоністом о. Леопольдом Марі Брауном, який вже понад 8 років перебував в Радянському Союзі і як ніхто інший відчув на собі релігійну політику влади стосовно католиків. Вони двічі зустрічалися з о. Брауном в готельному номері, де проживав архімандрит разом з ієромонахом Германом Будзінським. На жаль, суть розмов, які відбувалися між двома душпастирями в основному французькою мовою, ми знаємо лише на основі протоколів допитів арх. Климентія і ще одного члена делегації — о. Івана Котіва. Під час першої зустрічі о. Леопольд порадив у розмовах з представниками радянської влади проявляти певну обережність і не довіряти повністю їхнім обіцянкам. Наприкінці зустрічі він також поцікавився, чи приїзд делегації від УГКЦ був добровільним чи за наказом, на що о. Котів показав йому свою посвідку про відрядження, в якій було написано, що підставою їхнього відрядження є розпорядження Львівської облради²⁰. Вдруге о. Браун прийшов до готелю «Москва» десь через 2–3 дні (27–28 грудня) перед від'їздом делегації з Москви і знову говорив спершу з архімандритом Климентієм. Отець Котів домовився про те, що при необхідності вони будуть надсилати інформацію про становище УГКЦ в Галичині о. Брауну, а він вже зможе передати її до Ватикану²¹.

4) з'ясувати особливості душпастирювання в Радянському Союзі — під час розмов з о. Леопольдом архімандрит Климентій намагався з'ясувати ще одне питання, яке в той час набуло надзвичайної актуальності з огляду на те, що радянські органи держбезпеки розпочали перші арешти духовенства. Питання стосувалося «відправлення релігійних обрядів уніатськими священиками у випадку їхнього виселення у віддалені місцевості Радянського Союзу... чи можна цим священикам відправляти по декілька богослужінь і взагалі, як повинні діяти священики, які віддалені від вищої церковної влади»²².

Чому саме це питання так цікавило архімандрита Климентія? Варто собі пригадати два факти ще з 1939 р. По-перше, о. Климентій був головою заснованого 17 лютого 1939 р. Українського Католицького Інституту Церковного З'єдинення ім. Митр. Рутського²³, Установчі збори якого відбулися напередодні Другої світової війни, 10 червня 1939 р.²⁴. На жаль, початок Другої Світової війни зашкодив діяльності цього Інституту. По-друге, наприкінці 1939 р. митрополит Андрей, скориставшись своїми повноваженнями з 1907 р., наданими йому ще папою Пієм X, створив 4 екзархати. Отця Климентія він призначив екзархом Росії та Сибіру, куди радянська влада вже почала депортувати перших галичан.

У 1944 р. ще до приходу Червоної армії в Галичину о. Климентій намагався озвучувати перед кліром найбільш гострі душпастирські проблеми,

які можуть виникнути за радянської влади, а також залучити до їхнього усвідомлення й обговорення світське духовенство. Зокрема, 22 червня 1944 р. під час підготовчої сесії Львівського архієпархіального собору, на якому було присутньо 53 священники, о. Климентій Шептицький підняв запитання для дискусії: «...із зайнятих більшовиками теренів вивозять населення у сторони де нема католицьких храмів. Що радити: чи, щоби ходили на православні Богослуження — тоді грозить їм, що самі до них пристануть, чи, щоби не ходили — тоді грозить їм безвірство»²⁵. У дискусії взяли слово Кир Миколай (Чарнецький) — «хай роблять по совісті, але почувати, що є різниця у справах віри», і Кир Йосиф (Сліпий) — «не посуватися задалеко, знову ж, почувати, що є різниця у справах віри, але в справі небезпеки для життя можуть звернутися до правосл. свящ. за розрішенням; православне хрещення є дійсним, бо дає «право вступу до Христового Царства», тому не потрібно вимагати від студентів «осібного ісповідання віри»²⁶.

Таким чином, у питанні з'єднання християн о. Климентій Шептицький виявляв інтерес і брав таку ж живу участь, як і його брат митрополит Андрей.

2. Старання по збереженню УГКЦ

Органи держбезпеки вважали арх. Климентія одним із провідних лідерів греко-католицької опозиції до патронованого ними возз'єднання УГКЦ з Руською православною церквою²⁷. Зрештою, для цього у них були певні підстави. Однією з них був безсумнівний авторитет архімандрита серед греко-католицького духовенства та факт призначення саме його митрополитом Йосифом Сліпим головою офіційної делегації, яка представляла інтереси Церкви у Києві та Москві. Іншою, про яку органи держбезпеки могли і не знати, було таємне іменування Кир Йосифом незадовго перед своїм арештом чотирьох адміністраторів для греко-католицької церкви, серед них і о. Климентія.

Після арешту митрополита Йосифа та єпископату у квітні відбулися збори капітули для вибору капітульного вікарія. Першому цю посаду отці-каноніки запропонували присутньому серед них о. Климентію Шептицькому, проте він відмовився, мотивуючи свою відмову тим, що «він монах-архімандрит і повинен керувати монастирями ордена «студитів»²⁸. Крім того, саме до архімандрита Климентія зверталися за порадою священники, які приїжджали влітку — восени 1945 р. до Львова до собору св. Юрія. Так, о. Іван Кубай, молодий парох (отримав священничі свячення 16 жовтня 1943 р.) с. Жовчів Рогатинського деканату, в будинку якого розмістився радянський загін, що вистежував українських партизанів, згадує, як він поїхав за порадою до Львова:

«То було восени [1945], в листопаді... Я хочу бути в Юра і порадитися в деякій справі (хтось там буде, бо в квітні арештували вже митрополита

Сліпого і цілу капітулу митрополії Св. Юра)... поїхали до Львова, і я зайшов до Юра, якраз до палати. В палаті тоді ще був архімандрит Климентій Шептицький. Я йому представив своє положення. Він вислухав і каже: «Сину, вже відтепер Ви не прив'язані до парохії, тому що Вас за тиждень, за два, чи за місяць арештують. Як можете, так рятуйтеся. Хоч би десь виїдьте. Можете взяти собі навіть найнижчу працю, хоч би замітати навіть дорогу, тільки не підписуйте православіє». Я кажу: «Та я і не думаю». І подякував йому...»²⁹.

Згодом слідчий висунув звинувачення о. Климентію в керівництві Церквою, на що той відповів: «Я не заперечую, священники дійсно звертаються до мене з питаннями, однак канонічних прав керувати церквою я не мав і керівником не був»³⁰.

Блаженний арх. Климентій неодноразово здійснював різні заходи по збереженню УГКЦ, які проявлялися, зокрема, в двох сферах: публічно-правовій (офіційні акції протесту — лист до В. Молотова) та еклезіальній (старання про висвяченнях новоієреїв та спроби надіслання інформації про дійсне становище Греко-католицької церкви до Ватикану).

Акції протесту проти діяльності Ініціативної групи

30 червня нарком держбезпеки УРСР С. Савченко повідомляв наркому держбезпеки СРСР В. Меркулову та секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про обговорення священниками, які проживали при кафедральному соборі св. Юрія, текстів звернення Ініціативної групи та православного Львівського єп. Макарія (Оксіюка). При обговоренні були присутні архімандрит Климентій Шептицький, оо. Іван Котів, Володимир Грицай, Йосиф Кладочний, Микола Галянт, Омелян Гадзевич та інші. Вже тоді арх. Климентій, сподіваючись, що радянський уряд не наважиться на повну ліквідацію УГКЦ, все ж припускав, що у протилежному випадку греко-католицьким священникам дозволять принаймні перейти на цивільну роботу, не відрікаючись від своєї віри. Крім того, серед духовенства було чітке усвідомлення того, хто і що стоїть за зверненням о. Г. Костельника. Савченко дослівно зафіксував іронічний коментар архімандрита Климентія: «Костельнику слід було починати звернення так: милістю НКДБ, з благословення пана Даниленко, ми, відступник від віри — Гавриїл Костельник и т. д. ...»³¹.

Згідно ж свідчень о. Й. Кладочного, о. Г. Костельник особисто приходив до арх. Климентія Шептицького і пропонував йому приєднатися до Ініціативної групи. Однак о. Шептицький не лише не погодився, але навпаки, сам почав умовляти Г. Костельника повернутися до греко-католицької віри і не проводити роботи по переходу в православ'я. Ця дискусія закінчилася нічим і кожен з них залишився при своєму³².

2.1. Лист до В. Молотова

Греко-католицьке духовенство м. Львова, яке не визнавало діяльності Ініціативної групи, незаконної з канонічної точки зору, незважаючи на арешти, все ж намагалося віднайти справедливість у Москві. Влітку 1945 р. було написано офіційного листа, датованого 1 липня 1945 р., на ім'я заступника голови Раднаркому СРСР В. Молотова з проханням-вимогою звільнити заарештованих єпископів, припинити переслідування УГКЦ і примусове «навернення в православ'я», а також дозволити вибрати тимчасового адміністратора Церкви³³. Свої підписи під листом поставив 61 священник, а першим стояв підпис саме архімандрита студитів о. Климентія Шептицького.

Поштовхом для написання цього листа стала публікація 6 липня 1945 р. в обласних газетах Львова, Тернополя і Станіславова двох документів: «Звернення ініціативної групи з возз'єднання Греко-Католицької Церкви з Православною Церквою до Ради Народних Комісарів УРСР» та урядової відповіді на нього, підписаної уповноваженим Ради у справах РПЦ при РНК УРСР тов. П. Ходченко³⁴. Текст листа-протесту проти діяльності Ініціативної групи, згідно протоколів допиту о. Івана Котіва, уклали оо. д-ри Володимир Фіголь і Йосиф Кладочний³⁵. Після його схвалення і підписання архімандритом Климентієм, свої підписи під листом поставили протоігумени ЧСВВ та ЧНІ, світське та монаше духовенство м. Львова та околиць. Відправляли цей лист безпосередньо з Києва оо. І. Котів та Й. Кладочний, які везли передачі арештованим єпископам і митрополиту Йосифу. 16 липня 1945 р. вони прийшли на зустріч до уповноваженого Ради у справах релігійних культів І. Вільхового як офіційні представники греко-католицького духовенства, незгідного із возз'єднанням з РПЦ. Священики повідомили його про факт написання і відправлення до Москви листа. Вони також зазначили, що планується розіслати копії «по всім єпархіям для зібрання підписів не лише священників, але й віруючих. Вони також мають намір отримати підписи під своєю заявою і від священників-переселенців з Польщі, зокрема з Сяноку»³⁶.

Зрозуміло, це не могло бути розцінено інакше, як антирадянська діяльність, і внаслідок таких дій Управління НКДБ по Львівській області у липні 1945 р. завело агентурну справу «Ватиканці» на 11 греко-католицьких священників, що жили у м. Львові. Серед основних «об'єктів» справи першим фігурував, звичайно ж, архімандрит Климентій Шептицький. Крім нього, під пильний нагляд органів держбезпеки потрапили колишній канцлер Львівської архієпархії Микола Галянт, священники Успенської церкви Степан Василів і д-р. Володимир Фіголь, колишній ректор Львівської духовної семінарії Іван Чорняк, та василіяни м. Львова і Жовківського району³⁷.

Голова Ініціативної групи о. Г. Костельник, характеризуючи 28 липня 1945 р. ситуацію, вказував новоприбулому (25 або 26 липня) з Києва капітану МДБ І. Богданову-Іванову, який мав забезпечити на місці успішність «возз'єднавчого процесу», на цю групу незгідних львівських священиків: «Такі політикани, як Шептицький, Галянт та інші, намагалися відновити церкву, незважаючи на мої заперечення, написали лист Молотову з проханням звільнити єпископа або дозволити їм вибрати адміністратора, який би змінив митрополита і керував церквою. З того, як я їм і казав, нічого не вийшло і закінчилося тим, що Галянт і ще 2 священики Юра були 27 липня заарештовані»³⁸.

До архімандрита Климентія в умовах відсутності єпископату зверталися випускники духовних семінарій з проханням про сприяння в отриманні священичих свячень. Він розумів цю необхідність і всіляко намагався забезпечити можливість нових рукоположень. Для цього, по-перше, згідно свідчень о. Й. Кладочного, наприкінці 1945 р. о. Климентій двічі через нього та о. І. Котіва звертався до Львівського латинського архієпископа Євгеніуша Базяка з проханням про висвячення греко-католицьких кандидатів. Проте архієп. Євгеніуш щоразу відмовляв, мотивуючи тим, що такою була вказівка представників органів радянської влади. По-друге, влітку 1946 р. арх. Климентій послав із Унева до Ужгорода на Закарпаття, де залишився єдиний діючий в Україні греко-католицький єпископ Теодор Ромжа, двох студитів-дияконів: Мирона (Деренюка) і Севастіяна (Беня). З цієї поїздки вони обидва повернулися вже священиками (ієромонахами). Крім того, єп. Теодор запевнив, що і надалі готовий висвячувати всіх, хто б приїхав до нього із рекомендацією від архімандрита Климентія Шептицького³⁹.

2.2. Спроби надіслання інформації до Ватикану

У 1944–1947 рр. о. Климентій Шептицький здійснив декілька спроб налагодити контакт із Ватиканом принаймні в односторонньому порядку — з України. Ще у серпні 1944 р. благословляючи на дорогу Курта Левіна, врятованого під час Другої світової війни сина Львівського равина Єзекіїла, він попросив юнака передати при нагоді інформацію про становище УГКЦ та ситуацію у Львові кардиналу Еудженіо Тіссерану. Курт Левін виконав свою місію після прибуття до Риму в жовтні 1945 р.⁴⁰

Невдовзі, восени 1945 р., нібито від о. Марка Степа та Курта Левіна із дорученням до собору св. Юра прийшов чоловік, який представився поручиком польської армії Моргулісом, працівником репатріаційної комісії. Архімандрит Климентій Шептицький і о. Й. Кладочний зустрілися з ним і поручник отримав від них 1 тис. франків і листи для о. Степа, «а священник Кладочний домовився с Моргулісом о своем выезде в Ватикан и просил последнего помочь ему выехать из г. Львова»⁴¹. Вдруге Моргуліс приїхав до Львова у грудні 1945 р. Оскільки архімандрит Климентій тоді був в Уневі,

то з ним зустрічався лише о. Й. Кладочний, який і запрошував його щодня на обіди до митрополичих палат, куди «поручик» приходив у світському одязі. Під час цього другого візиту було домовлено, що Моргуліс дістане фіктивні документи поляків, які уможливлять виїзд о. Й. Кладочного і о. І. Котіва (на ім'я Войцехівського) до Польщі, а вже звідти — до Риму. Для архімандрита Шептицького Моргуліс обіцяв дістати спеціальну вимогу польського уряду про виїзд за кордон. Проте більше його вже не бачили⁴².

Крім того, о. д-р Й. Кладочний збирався особисто повторити нелегальну поїздку на Захід до Риму з періоду осені 1939 р. Саме о. Й. Кладочному довірив о. Климентій свої написані у серпні 1946 та квітні–травні 1947 р. 5 листів (до кардинала Е. Тіссерана, 2 — до о. Кирила Королевського, по одному до брата Станіслава та племінниці монахині Йосафати). У листі до о. К. Королевського, радника Конгрегації Східних Церков, архімандрит Климентій описував насильницьке навернення радянською владою греко-католицького духовенства в «православ'я Москви» і зміни, які сталися в Галичині у зв'язку з новою владою. Через 7 місяців архімандрит зробив допис до листа, до якого додав інформацію про місце ув'язнення митрополита Йосифа Сліпого, арешт 4-х ієромонахів і 2-х братів студитів, а також — Перемишльського єпископа-коад'ютора Григорія Лякоти. Писав він також і про перспективи голоду 1946–1947 рр. та неспокій і продовження війни, але також переймався і долею «Типікону»⁴³. Проте всі листи арх. Климентія, а також переданий зі Станіслава 7-сторінковий звіт ігумена Романа Бахталовського ЧНІ, потрапили не до адресатів, а до МДБ, бо о. Д-ра Й. Кладочного заарештували 17 травня 1947 р. і вилучили все, що він мав при собі⁴⁴.

3. Спроби нав'язання контактів з Проводом ОУН та УПА

Офіційною підставою для арешту архімандрита Климентія радянськими органами держбезпеки стало звинувачення його по ст. 54-1а та 54-11 Кримінального Кодексу УРСР, стосовно наступних положень: (1) він був впливовою особою в українському національному русі, (2) з його дозволу при Унівському монастирі діяла лічниця, в якій монахи лікували поранених повстанців, та (3) останнім часом він посилив місіонерську працю з поширення католицизму в навколишніх селах⁴⁵.

По першому пункту звинувачення органи держбезпеки мали на увазі намагання арх. Климентія у 1945–1946 рр. зустрітися з Романом Шухевичем. Які були підстави для такого бажання архімандрита? Все почалося від зустрічі 26 грудня 1944 р. в Москві членів офіційної делегації УГКЦ з трьома т. зв. «генералами Червоної Армії», які відрекомендувалися як Іванов (Федотов), Лебедев (Леонт'єв) та Сергєєв (Судоплатов). Ці особи під час бесіди наполягали на необхідності впливу Церкви та духовенства на припинення в західноукраїнських областях збройної боротьби ОУН та УПА

проти радянської влади⁴⁶. Під час цієї зустрічі виникло питання про можливість організації переговорів між обома сторонами. Умовою для проведення такої зустрічі було надання радянською владою представникам ОУН та УПА гарантії безпеки і можливості повернутися назад у ліс⁴⁷. Провідну роль під час цієї московської зустрічі виконував о. Г. Костельник. Проте після повернення до Львова і о. Г. Костельник, і арх. К. Шептицький намагалися налагодити зв'язок із Проводом ОУН та зустрітися з командиром УПА та головою Української Головної Визвольної Ради (УГВР) Романом Шухевичем, щоб розповісти про пропозиції московських «генералів» із припинення збройного опору радянській владі.

Архімандрит Климентій весною 1945 р. зустрічався у митрополичих палатах в присутності о. Й. Кладочного, який був організатором цієї зустрічі, з двома представниками ОУН та УПА: Володимиром Ординцем та Йосифом Паньківим стосовно можливостей встановлення зв'язку з Р. Шухевичем⁴⁸. Вони пообіцяли допомогти, проте після цієї зустрічі їх обох заарештувало НКДБ⁴⁹. Отець І. Котів також за дорученням Климентія Шептицького намагався знайти інші можливості контакту, проте всі спроби виявилися безрезультатними⁵⁰.

Під час допитів у червні 1947 р. у Львові архімандрит Климентій заперечував всі звинувачення, які висували проти нього слідчі підполковник Гевлич та капітан Лимарченко: «...неодноразово у монастирі представники влади намагалися знайти криївки і звинувачували монастир у зв'язках із бандерівцями, проте обшуки не дали позитивних результатів. Я наполягаю, що ніяких зв'язків з лідерами ОУН я не мав. Я не знаю, за що мене заарештували, посадили у тюрму та допитують»⁵¹.

Перший київський допит архімандрита Климентія датується 12 липня 1947 р. У Києві архімандрит Климентій також чітко відповідав слідчому капітану Зацітіну: «Я монах і політичною діяльністю не займаюся»⁵². На конкретні звинувачення слідчим в організації нелегальних курсів санітарів в Унів. монастирі о. Климентій відповів, що ніяких нелегальних курсів не було, лише в 1938 чи 1939 р. д-р М. Панчишин у Львівському монастирі навчав монахів санітарно-гігієнічних правил⁵³. Коли ж слідчий закидав архімандриту, що монахи-студити підтримували зв'язок з ОУН та УПА, то він заперечив і це твердження, адже строго забороняв їм займатися політикою. Коли слідчий зачитав свідчення з допиту матері Йосифи Вітер, про те, що вона розповіла ігумену про лікування в їхньому монастирі пораненого партизана, тоді о. Климентій відповів, що проти цього він не заперечував, оскільки вважав це християнським обов'язком⁵⁴.

Підсумовуючи, можемо ствердити, що поїздка до Москви в грудні 1944 р. та особисті розмови там були до певної міри ключовими для мотивування і розуміння діяльності о. Климентія Шептицького у 1945–1947 рр. Результати

поїздки дали йому підставу сподіватися на майбутнє для Греко-католицької церкви в радянській державі, але також до певної міри втягнули його у політику. Після арешту греко-католицьких ієрархів у Львові та Станіславові, а згодом і в Перемишлі, арх. Климентій намагався зробити все від нього можливе для того, щоб врятувати УГКЦ від повної інституційної ліквідації і забезпечити, хоча й одностороннє, інформування Ватикану про релігійну ситуацію.

¹ Шептицький Я. Отець Климентій Шептицький: життєпис на підставі архівних матеріалів родини Шептицьких / Переклад з пол. Н. Пікулик, Л. Сеника, з фр. Ж. Максимович. — Львів, 1996. — 94 с.

² Пікулик Н. Климентій Шептицький — слуга Божий. — Львів, 1998. — 67 с.

³ Дмитрух С. Блаженний Климентій Шептицький про молитву у відроджених монастирях Студійського уставу. — Львів, 2002. — 130 с.; *Його жс*: Духовне формування монаха студита у світлі писань о. Климентія Шептицького. — Львів, 1997. — 58 с.

⁴ Дело по обвинению Шептицького К. И. по ст. ст. 54-1а и 54-11 УК УССР // Галузевий Державний Архів Служби Безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 6, спр. 74978-ФП, Т. 1, 357 арк.

⁵ Дело по обвинению Котива И.О. по ст. ст. 54-1а і 54-11 КК УРСР // ГДА СБ України, Київ. — Ф. 6, спр. 75181-ФП.

⁶ Дело по обвинению Кладочного И.А. по ст. ст. 54-1а и 54-11 УК УССР (нач. 17.05.1947, окон. 31.12.1947) // ГДА СБ України. — Ф. 6, спр. 75183-ФП, в 3-х томах. — Т. 1 на 300 арк.; т. 2 на 327 арк.; т. 3 на 137 арк.

⁷ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.). — К., 2005; Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки: у 2-х томах. — К., 2006.

⁸ Сергійчук В. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. — К., 2001; Хресною дорогою. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках. Збірник документів і матеріалів / Упоряд. М. Гайковський. — Львів, 2006.

⁹ Інтерв'ю з о. Кладочним Йосифом (мон. Єремія) від 27.05.1993, м. Львів. Інтерв'юер: Борис Гудзяк // Архів Інституту Історії Церкви (далі — АІЦ), П-1-1-304; Інтерв'ю з о. Кубаєм Іваном від 10.04.1993, с. Зимна Вода Пустомитівського р-ну Львівської обл. // АІЦ, П-1-1-192.

¹⁰ ГДА СБ України, Київ. — Ф. 6, спр. 74978-ФП, т. 1, арк. 53. Перша поїздка о. Климентія до Риму як представника митрополита Андрея разом з о. д-ром Й. Сліпим відбулася у ювілейному 1937 р.

¹¹ Протоколи засідань Львівських Архиепархіальних соборів 1940–1944 рр. Протоколи засідань підготовчих та урочистих сесій / Упор. о. Августин Баб'як. — Львів, 2000. — С. 402, 406.

- ¹² Інтерв'ю з о. Кладочним Йосифом... — С. 12.
- ¹³ Митрополит Андрей Шептицький у документах... — С. 372–379, 393–395.
- ¹⁴ Листи датовані: 1 листопадом 1944 р., 8 квітням, 11 травням і 1 листопадом 1945 р. / Див.: ВАВ, ф. 15, спр. 4, од. 6.
- ¹⁵ Митрополит Андрей Шептицький у документах... — С. 365–367; Хресною дорогою. — С. 121–122.
- ¹⁶ Ліквідація УГКЦ (1939–1946)... — Т. 1. — С. 250–251.
- ¹⁷ Лікарське заключення і дозвіл на поїздку давав о. Климентію д-р Барвінський, який прописав і певну дісту. — Центральний Державний Історичний Архів України у м. Львові. — Ф. 201, оп. 1р., спр. 124, арк. 11; спр. 122, арк. 15.
- ¹⁸ Ліквідація УГКЦ (1939–1946)... — Т. 1. — С. 251.
- ¹⁹ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. — Т. 2. 1953–1966. Додаток. — Львів, 1996. — С. 761–776.
- ²⁰ ГДА СБ України. — Ф. 6, спр. 75181-ФП, арк. 151. В Архіві Львівського музею історії релігії зберігаються оригінали посвідок арх. Климентія Шептицького: ф. 7232, арк. 720; ф. 7234, арк. 722. Вони також опубліковані: Хресною дорогою.... — С. 129–130.
- ²¹ Там само. — Ф. 6, спр. 75181-ФП, арк. 91–94.
- ²² Там само. — Спр. 74978-ФП, арк. 152–153.
- ²³ Див.: Грамоту митр. Шептицького про заснування Українського Католицького Інституту Церковного З'єдинення ім. Митр. Рутського та фрагменти “Статуту” в Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали 1899–1944. — Т. 1.– Львів, 1995. — С. 279–281.
- ²⁴ Праця слуги Божого Митрополита Кир Андрея над об'єднанням українських Церков / *Ленчик В.* Визначні постаті Української Церкви: митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий. — Львів, 2001 (Українознавча бібліотека НТШ; ч. 11). — С. 156–157: «Президентом Інституту Митрополит іменував Ігумена Студитів о. Климентія Шептицького, а до управи належали ще від поручники Гр. Кат. Єпископських Ординаріятів». До управи входили також шість членів за вибором загальних зборів, а крім того — по одному делегату від Гр. Кат. Богословської Академії, Чинів св. Василя Великого, Найсв. Избавителя (Редемптористів) і Студитського Уставу. По парохіях мали бути організовані «Братства Апостольства Церковного З'єдинення».
- ²⁵ Протоколи засідань Львівських Архиепархіальних соборів 1940–1944 рр... — С. 401–402.
- ²⁶ Там само. — С. 402–403.
- ²⁷ *Сергійчук В.* Нескорена Церква.... — С. 93.
- ²⁸ ГДА СБ України. — Ф. 6, спр. 74978-ФП, арк. 277.
- ²⁹ Інтерв'ю з о. Іваном Кубаєм... — С. 9.
- ³⁰ ГДА СБ України. — Ф. 6, спр. 74978-ФП, арк. 295.
- ³¹ Ліквідація УГКЦ (1939–1946)... — Т. 1. — С. 834 — 836.
- ³² ГДА СБ України. — Ф. 6, Спр. 74978-ФП, арк. 280.
- ³³ Ліквідація УГКЦ (1939–1946)... — Т. 2. — С. 79 — 82.
- ³⁴ *Сергійчук В.* Нескорена Церква. — С. 89.

- ³⁵ ГДА СБ України. — Ф. 6, спр. 75181-ФП, арк. 254–255.
- ³⁶ *Сергійчук В.* Нескорена Церква. — С. 93.
- ³⁷ Там само. — С. 71; Ліквідація УГКЦ (1939–1946)... — Т. 2. — С. 58.
- ³⁸ Ліквідація УГКЦ (1939–1946)... — Т. 2. — С. 84.
- ³⁹ ГДА СБ України. — Ф. 6, спр. 74978-ФП, арк. 186, 282.
- ⁴⁰ *Kurt I. Lewin.* A Journey Through Illusions. — Santa Barbara, 1994. — P. 239–242.
- ⁴¹ ГДА СБ України. — Ф. 6, спр. 75181-ФП, арк. 141–142.
- ⁴² Там само. — Арк. 145.
- ⁴³ *Див.:* Переклади листів російською мовою в ГДА СБ України. — Ф. 6, спр. 74978-ФП, Т. 1, арк. 319–329.
- ⁴⁴ ГДА СБ України. — Ф. 6, спр. 75183-ФП, Т. 1, арк. 1.
- ⁴⁵ Там само. — Спр. 74978-ФП, Т. 1, арк. 1–2.
- ⁴⁶ Ліквідація УГКЦ (1939–1946)... — Т. I. — С. 277–285; ГДА СБ України. — Ф. 6, спр. 74978-ФП, арк. 29, 150–151.
- ⁴⁷ Ліквідація УГКЦ (1939–1946)... — Т. I. — С. 283–284.
- ⁴⁸ ГДА СБ України. — Ф. 6, спр. 74978-ФП, арк. 113.
- ⁴⁹ Там само. — Арк. 113, 31–32.
- ⁵⁰ Там само. — Спр. 75181-ФП, арк. 31.
- ⁵¹ Там само. — Ф. 6, спр. 74978-ФП, арк. 16, 23–25.
- ⁵² Там само. — Арк. 29.
- ⁵³ Там само. — Арк. 48–50.
- ⁵⁴ Там само. — Арк. 32–36.

Автор рассматривает три аспекта деятельности архимандрита монастырей Студиского устава Климентия Шептицкого в 1944–1947 годах, направленных на сохранение Греко-католической церкви в условиях советской власти: 1) поездка в составе официальной делегации УГКЦ в Киев и Москву в декабре 1944 г., 2) деятельность по сохранению УГКЦ после ареста иерархии, и 3) мотивирование попыток завязать контакты с Проводом ОУН.

Ключевые слова: Украинская Греко-католическая церковь, Ватикан, Климентий Шептицкий, советская власть

In the article the author presents three aspects of Archimandrite Clement Sheptytskyi activities in 1944–1947 in order to save the Ukrainian Greek Catholic Church: 1) visit to Kyiv and Moscow as a member of the official delegation of the UGCC in December 1944; 2) efforts to save the Church after the arrests of the hierarchy, and 3) motivations for the attempts to find contact with the OUN leaders.

Key words: the Ukrainian Greek Catholic Church, Vatican, Clementiy Sheptycky.

ЗАСОБИ ВІДНОВЛЕННЯ ПАНІВНОГО СТАНОВИЩА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ У ПРОЦЕСІ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД ГІТЛЕРІВСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

У статті проаналізовано особливості відбудовчого процесу в Україні на визволеній території в ідеологічній площині, зокрема боротьби з національно-визвольним рухом, використання владою репресивно-каральних органів для збереження сталінського тоталітарного режиму.

Ключові слова: відбудовчий період, післявоєнні репресії, ідеологічна боротьба.

Початок визволення України від фашистських загарбників означав і початок відновлення мирного життя та відбудовчого процесу у всіх сферах життя, що породжувало велику кількість недоліків. Саме на недоліках і шляхах їх усунення зосередив свою увагу пленум ЦК КП(б)У, який відбувся 24–26 травня 1944 р. На прикладах роботи газет «Соціалістичний Донбас» і «Соціалістична Харківщина» було вказано на незадовільний стан роботи з газетними кадрами, недостатній рівень на їх сторінках критики і самокритики, відсутність матеріалів, що висвітлюють дружбу народів СРСР, на значні запізнення доставки газет¹. Пленум відмітив значні недоліки у змістовності проведення лекцій, бесід, доповідей на міжнародну тематику, повільне відновлення роботи клубів, кінотеатрів, бібліотек, радіовузлів. Рішення пленуму були спрямовані на виконання конкретних завдань в ідеологічній площині, що стояли перед парторганізацією республіки. Необхідно було дати відповідь на питання, що турбували населення і неодноразово ставилися пропагандистам, лекторам, агітаторам: «Що буде з полоненими, котрі потрапили в полон до німців?», «Як буде ставитися до них уряд?», «Що буде робити радянська влада з людьми, котрі були вимушеними працювати на німців?» і т. п.² Серед заходів пропонувалося першочергову увагу приділити пресі, підбору агітаторів, покращити керівництво радіомовленням, комсомолом, профспілковими організаціями, більшу увагу звертати на роботу культурно-освітніх установ. Особливе місце відводилося викриттю українсько-німецьких націоналістів, що не

викликало сумнівів про ставлення влади до звинувачених у такому гріху. В рішеннях підкреслювалося, що недоліки, відмічені в Сталінській і Харківській областях, мають місце і в інших регіонах, тому пленум ЦК КП(б)У ставив завдання по їх усуненню в масштабах республіки. Робився акцент на те, що німецький фашизм нагадує пораненого звіра і його треба добити в його власній барлозі та звільнити від поневолення народи Європи³. Таким чином, республіканська парторганізація націлювалася на те, що боротьба буде тривати, навіть тоді, коли територія СРСР буде звільнена від гітлерівців. Майже ті ж самі недоліки були відмічені в постанові Оргбюро про роботу Ворошиловградського обкому КП(б)У 11 жовтня 194 р. Підкреслювалося, що в кадровому питанні при висуванні комуністів на посади керівних працівників не враховується їх політична і ділова придатність, погано розгорнута робота серед певних груп населення по викоріненню «відсталих настроїв», мало проводиться бесід, доповідей, не використовується кіно, радіомовлення, в газетах допускаються грубі помилки⁴. Повторення майже через півроку після пленуму тих самих недоліків свідчило про те, що роз'яснювальна робота серед населення поступалася мобілізаційно-силовим заходам держави, спрямованим на боротьбу за панівне становище комуністичної ідеології. У зв'язку з цим була розроблена таємна інструкція НКВС про завдання і постановку оперативно-чекістської роботи в звільнених від німецько-фашистських окупантів містах і районах, яка пропонувала негайно посилати у звільнені міста і райони завчасно підготовлені оперативно-чекістські групи НКВС–УНКВС зі завданням очистки їх від ставлеників і пособників окупантів, виявлення агентури німецьких розвідувальних органів і організації проти них активних контррозвідувальних заходів⁵. Інструкцією передбачалося виявлення і взяття на облік: а) особового складу розвідувальних, контррозвідувальних і адміністративних німецьких органів, що діяли на тимчасово окупованій території; б) власників і мешканців будинків, в яких розміщувалися згадані органи і їх обслуговуючий персонал; в) агентів німецької розвідки, гестапо і таємної поліції, резидентів, агентів, диверсантів, терористів, радіозв'язкових, утримувачів явочних квартир, провідників; г) членів магістратів, місцевих самоуправлінь, старост, службовців поліції та інших німецьких адміністративних органів. Покладалося завдання також брати на облік: д) зрадників, провокаторів і німецьких пособників; е) учасників білогвардійських націоналістичних організацій, утворених німцями; ж) учасників банд, котрі використовувалися для охорони населених пунктів, для виконання каральних і реквізиційних функцій; з) утримувачів радіостанцій, складів боєприпасів і продовольства, залишених німцями; і) членів і кандидатів ВКП(б) і ВЛКСМ, що пройшли реєстрацію у німців; к) жінок, що вийшли заміж за офіцерів, солдатів і чиновників німецької армії; л) утримувачів притонів і

будинків розпусти; м) усіх без винятку осіб, що служили в утворених німцями закладах, установах і підприємствах безвідносно до роду обов'язків (виключаючи насильно мобілізований контингент); н) осіб, що добровільно відійшли з німцями та членів їх сімей. Всі особи, перераховані в пунктах «а»), «б»), «в»), «г»), «д»), «е»), «ж»), «з»), «к»), «л») підлягали негайному арешту⁶. Всіх інших — дрібних службовців (опалювачів, сторожів, прибиральниць, рядових канцелярських службовців) передбачалося заарештовувати тільки при наявності матеріалів про зрадницьку діяльність, а за рештою — мало встановлюватися агентурне спостереження. Через агенуру ж вивчалися настрої населення, у тому числі віруючих, для визначення «правильної» лінії по відношенню до церкви і служителів культу. Їх арешт і закриття церков могло здійснюватися лише за згодою 3-го Управління НКВС. В цілому ставилося завдання (при наявності певних гарантій) здійснювати перевербовку агенури і пособників противника⁷. Інструкцією встановлювалася періодична звітність органів НКВС (не рідше 1 разу в декаду) за відповідною схемою. Таким чином, практично все населення визволених територій проходило через чистилище спецслужб, котрі встановлювали його «благонадійність». Нечіткість визначення пособництва давала підстави включати до цієї категорії будь-кого, хто перебував на окупованій території, і притягати до відповідальності, адже сам факт знаходження в окупації накладав певну провину. Як відмічав В. Стецкевич, — «Усю вину за те, що людина опинилася на тимчасово окупованих землях України, по суті перекладали на неї ж»⁸. Такі перевірки були не тільки дієвим способом виявлення антирадянських елементів, що було природним явищем, але й вони приховували у собі можливість зловживань з боку представників владних структур, особливо правоохоронних органів. Крім того, це породжувало невпевненість усіх, хто перебував в окупації, змушувало людей відчувати себе винними, що давало змогу легше утримувати їх у покорі.

Для виявлення колаборантів, провокаторів, пособників та їх прибічників часто використовувалися заздалегідь складені списки, джерелом інформації яких слугували донесення радянських розвідників, зв'язкових, партизанів, підпільників, очевидців. Іноді такі списки сягали кількох десятків осіб⁹. Так, в одному з таких списків, складених на зрадників Батьківщини і провокаторів з числа колишніх радянських і партійних посадовців, значилися по Київській області 4 особи, які до війни працювали секретарями райкомів, міськкомів, зав. відділу кадрів Київського міськкому партії, у Ворошиловградській області 6 осіб: зав. відділу пропаганди, працівник райгазети, зв'язкова секретаря обкому КП(б)У і т. п., у Полтавській області — 8 осіб, в Сталінській області 5, в Миколаївській — 4 колишніх посадовці¹⁰. Всі вони мали понести заслужену кару. Та особлива загроза вбачалася радянській

владі в українському національно-визвольному русі, який набирав оберти і попри усі намагання більшовицької пропаганди ототожнити його з німецьким фашизмом не зник з відступом німців, а вперто культивував ідею незалежності і був розповсюджений на всій території республіки. В довідці про політичні настрої населення за вересень 1944 р. повідомлялося про викриття широко розгалуженої мережі націоналістичного підпілля в Криворізькому, Широківському, Сталінодорфському, Щорському, Софіївському, Дніпродзержинському, Криничанському, Верхньодніпровському, Новомосковському, Магдалинівському, Нікопольському, Петропавлівському районах Дніпропетровської області та в самому обласному центрі¹¹. Як згадувалося раніше, оунівські осередки існували на Харківщині, Донеччині та в інших областях. Отже, як Захід, так Схід і центр України підпадав під вплив націоналістичної ідеології.

Для боротьби з нею сталінська тоталітарна система застосовувала особливо витончені способи. З метою підриву соціальної бази національно-визвольного руху і підриву його авторитету серед населення органами НКВС формувалися спеціальні підрозділи, які під виглядом бійців УПА чинили розправи над цивільним населенням, проникали в боївки, виявляли керівний склад підпілля і знищували його. Про діяльність однієї з таких груп розповідала газета «Волинь» 4 серпня 2000 року: «Так, наприклад, один Сафат Панасюк, що був ватажком спецгрупи НКВД, особисто замордував більш як 500 наших земляків. ...Вони хватали дівчат, вчителів і медсестер, присланих із Східної України, згвалтовували, потім прив'язували за ноги до нагнутих дерев і розривали їхні тіла»¹². Про те найяскравішими є свідчення самих членів спецгруп. У звіті одного з командирів спецгрупи майора Соколова читаємо: «Цих коней і вози ми забрали, голові сільради видали розписку, що коні і вози забрані куреном “Бистрого” і станичного села... ми забрали його з собою, вбили його і кинули в колодезь»¹³. Відбувалося тотальне винищення свідомого українського населення. За підрахунками І. Біласа, протягом шести неповних місяців 1944 року після визволення Західної України від гітлерівців сталінським репресивним апаратом було ліквідовано 124 336 осіб, котрі брали участь в національно-визвольній боротьбі¹⁴. Такі «подвиги» переодягнених радянських спецгруп НКВС і НКДБ не могли залишатися поза увагою прокуратури і партійного керівництва. Відповідальний організатор ЦК КП(б)У Канілов у своїй довідці від 9 березня 1945 р. на ім'я секретаря ЦК КП(б)У О. Кириченка повідомляв: «Проведеною перевіркою ряду районів (Повстанський, Білобожницький, Чортківський, Вишневецький та інші) встановлено, що ряд райвідділів НКВС грубо порушують радянські закони при проведенні арештів, а також різних слідчих справ на заарештованих, звинувачених громадян в приналежності їх до українсько-німецьких націоналістів»¹⁵. Про

факти грубого порушення законності повідомляв і прокурор УРСР Р. Руденко 24 лютого 1945 р. Він наводив конкретні приклади. Так, в Коропецькому районі Тернопільської області оперативна група НКВС, яку очолював начальник райвідділу міліції Белаш, за обстріл своєї групи вчинила в селі Красієво погром, в результаті якого було спалено понад 100 селянських хат, в тому числі тих, що належали сім'ям військовослужбовців. Було розстріляно 6 осіб, серед яких Грон Микола, син котрого в той час служив в РСЧА. Прибувши на місце під час пожежі, другий секретар РК ПК(б)У Піддубний ніяких заходів не вжив і навіть не повідомив про цей випадок обласний комітет партії. В іншому випадку, за розпорядженням начальника Острожецького райвідділу НКВС Ровенської області Піканова без суду і слідства була розстріляна громадянка Устимчук Марконія — мати трьох синів, які знаходилися в Червоній армії, а чоловік працював в оборонній промисловості. В Снятинському районі Станіславської області співробітниками НКДБ були розстріляні 7 осіб, серед яких громадянин Луцик, син якого загинув в боротьбі з гітлерівцями¹⁶. Подібних прикладів беззаконня було багато. Мали місце й затягування з розслідуванням справ, і заарештовані місяцями чекали вироків. Так, в Тернопільській області це пояснювали тим, що кількість заарештованих в 2–3 рази більша, ніж кількість закінчених справ. У січні 1944 р. було заарештовано 160 осіб, а закінчено слідство тільки по 69 справах, у лютому того ж року заарештовано 280 осіб, а завершено слідство по 78 справах¹⁷. Документи свідчать, що терор по відношенню до населення Західної України був масовим явищем і мав місце у Волинській, Ровенській, Тернопільській, Чернівецькій, Станіславській, Ізмаїльській областях¹⁸. Дещо менше, але теж потерпав від репресій південь України. Тут каральні органи зосередили свої зусилля на боротьбі з наслідками румунської окупації і виявленні підпілля ОУН. У квітні–травні 1944 р. одеськими спецорганами були виявлені і заарештовані 11 представників Румунської православної місії, які обвинувачувалися у співробітництві з окупантами. Хвиля репресій прокотилася серед студентства. Розгалужена мережа ОУН була виявлена в Одеському університеті, медичному інституті, морському та харчовому технікумах. З квітня 1944 р. по серпень 1945 р. в руки каральних органів потрапило 2411 осіб¹⁹. У певній мірі саме партійне керівництво заохочувало каральні органи до провокаційних дій. Так, у своєму виступі на нараді в Дрогобицькому обкомі КП(б)У М. Хрущов заявив: «Я б рекомендував в першу чергу підставити під удар ворожо-класові елементи села — куркулів і їх пособників. Нехай вони з ними розправляються, якщо хочуть розправлятися з кожним, хто побував в КВС»²⁰.

Іноді зловживання і беззаконня каральних органів ставали предметом розслідувань суворої партійної оцінки. Вже в листопаді 1944 р. бюро

Тернопільського обкому КП(б)У розглянуло питання про порушення революційної законності працівниками НКВС і начальником штабу 174 ОСВ майором Полянським в селі Кривеньки Пробіжнянського району. Постановою бюро заступник начальника райвідділу НКВС Костін і начальник райвідділу Беляєв були звільнені з роботи. Начальнику облуправління НКВС Сараєву і начальнику облуправління НКДБ Малініну було доручено притягти до відповідальності учасників підпалів і розстрілів. Секретар райкому Шинкаренко зобов'язувався надати допомогу у придбанні будматеріалів на будівництво спалених будинків сімей червоноармійців²¹. Звертає на себе увагу той факт, що відбудові підлягали лише будинки, котрі належали сім'ям червоноармійців, а решта постраждалих селянських сімей на допомогу не могли розраховувати. Не дивлячись на окремі факти розслідувань і покарань винуватців трагедій, терористичні акції проти населення мали місце і в наступні часи, приклади яких приведені в доповідній записці військового прокурора МВС УРСР Кошарського від 15 лютого 1949 р. і в книзі І. Лосєва «Феномен «бендерофобии» в русском сознании. Взгляд на проблему глазами русского аналитика в Украине»²². Це було красномовним виразом ставлення радянської влади до українського населення.

Для більш ефективної боротьби проти націоналістичної ідеології радянські спецслужби утворювали фіктивні націоналістичні осередки, завданням яких було втягування невдоволених радянською владою елементів у підпілля з наступним їх знищенням. Іншою метою інспірованого псевдопідпілля було проникнення в керівні органи ОУН з метою виявлення і знищення його керівництва. За оцінкою І. Біласа, в 1944 р. органами НКДБ були утворені псевдоагентурні центри: в Білоцерківській окрузі 30 центрів, у Криворізькій — 18, у Дніпропетровській — 13, у Конотопській — 20, у Миколаївській у 4-х районах²³. Таким чином радянська влада розправлялася не тільки з активними учасниками національно-визвольного руху, а й з своїми потенційними противниками, які могли бути небезпечними у майбутньому.

У січні 1945 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України». Наряду з вимогою докорінно покращити політичну роботу серед населення ЦК безпосередньо ставив завдання посилення збройної боротьби проти ОУН, вимагав створення в кожному селі комсомольських організацій, активного залучення місцевого населення до викриття націоналістів та їх пособників. Секретарі обкомів КП(б)У зобов'язувалися відповідно до графіку провести наради і розробити конкретні заходи боротьби з націоналістичним підпіллям і надати їх на затвердження в ЦК КП(б)У. Серед заходів рекомендувалося провести облік усього населення і попередити родичів тих,

хто не зареєструвався, що при їх неяви на реєстрацію вони будуть вважатися бандитами, а їх родина буде репресована²⁴. Ця постанова певною мірою вплинула як на активізацію дій парторганізацій і каральних органів в Західній Україні, так і прискорила процес добровільної здачі повстанців.

Намагаючись продемонструвати добру волю, радянський уряд постійно вдавався до випробуваного методу — демагогічних звернень до бійців УПА з пропозицією скласти зброю і чесно спокутувати «провину» перед народом. За оцінкою В. Гриневича, Л. Гриневич і Б. Якимовича, таких звернень було не менше семи²⁵. У такий спосіб влада досягала певних результатів. Нестійкі елементи, або ті, кого шантажували через родинні зв'язки, зголошувалися до добровільної здачі. З інформації, надісланої секретарям обкомів і райкомів КП(б)У і начальникам обласних управлінь НКДБ і НКВС видно, що тільки з 10 по 31 січня 1945 р. з'явилися з каяттям у Львівській області 4335 осіб, в Дрогобицькій області 3677, в Станіславській області 1155 осіб. А за період з 10 січня по 23 лютого 1945 р. з'явилось з каяттям в Західних областях України 22000 осіб²⁶.

Широко використовувалися більшовиками й інші провокаційні методи. Серед них — підробка оунівських документів, які компроментували керівний склад УПА. Ці документи підкидалися спецслужбами націоналістам, і служба безпеки ОУН сама розправлялася з повстанцями. Такими «досягненнями» хизувалися у своїх звітах секретарі Ровенського обкому КП(б)У Бегма, Львівського обкому партії Грушецький²⁷.

Боротьба з національно-визвольним рухом в Україні займала чи не найважливіше місце у спектрі ідеологічних завдань по забезпеченню відбудови тоталітарного суспільства, але вона була не єдиним способом зберегти сталінську диктатуру. Важливе місце відводилося в цьому процесі різноманітним обмеженням та заборонам. Населення крупних міст, що пережило окупацію, підлягало перевіркам, а виявити неблагонадійні елементи в перенаселеному місті було значно важче. Тому повернення в міста їх колишніх мешканців було обмеженим. Звичайно, були об'єктивні причини таких обмежень. Як зазначає Т. Вронська, до них відносилися: руйнація під час війни житлового фонду, труднощі з поставками продовольства, дефіцит транспортних засобів тощо²⁸. Особи, які працювали на німців, колишні поліцаї, повії підлягали виселенню протягом 24 годин. Доцільність повернення у міста колишніх мешканців визначалася спеціальними комісіями. Іноді це призводило до зловживань, породжувало корупцію у владних структурах. Т. Заболотна наводить приклад, коли представник Київського обласного відділу торгівлі, за дозвіл оселитися в столиці його родині, запропонував забезпечити місто хлібом²⁹. Слід зауважити, що політика депортацій населення, як засобу забезпечення політичної стабільності в певному регіоні, завжди була в арсеналі більшовиків і широко

використовувалася владою в Україні, як на початковому етапі війни, так і в її кінці, в процесі відбудови держави.

Вже 13 квітня 1944 р. Наркоматом внутрішніх справ і НКДБ була прийнята постанова «Про заходи по очищенню території Кримської АРСР від антирадянських елементів». За короткий час — з 10 квітня до середини травня — в республіці було виявлено 8521 антирадянськи настроєну особу та вилучено велику кількість зброї³⁰. Враховуючи той факт, що в період окупації Криму гітлерівськими військами частина татарського населення пішла на службу до окупантів і вступила в німецькі військові формування, на початку травня 1944 р. ДКО прийняв постанову про виселення всіх татар з території півострова до спецпоселення у районах Узбецької РСР. Документом передбачався певний порядок переселення. Спецпоселенцям дозволялося взяти з собою особисті речі вагою 500 кг на сім'ю, решту майна: будівлі, худобу, домашню птицю тощо здати державним органам влади³¹. Про правовий статус спецпоселенців свідчить один із пунктів постанови, де йдеться про транспортні розрахунки. У ньому сказано: «Розрахунки за перевезення здійснити за тарифом перевезень ув'язнених»³². Отже, все татарське населення Криму прирівнювалося до ув'язнених без будь-яких юридичних підстав і по суті було покаране за злочини окремих осіб самим жорстоким способом. За підрахунками М. Бугая, в ході кампанії з Кримської республіки було депортовано 191014 осіб татарської національності³³. Держава відмовила кримським татарам у праві проживати на своїй етнічній території. В постанові навіть не йшлося про термін, на який переселялися татари. Підписавши постанову, Сталін помстився цілому народові за відмову в підтримці його диктатури. Така ж доля раніше спіткала й українців. З березня 1944 р. за розпорядженням НКВС сім'ї, зі складу яких були оунівці, або співчуваючих їм родичів почали переселяти в глибинні області СРСР. Унаслідок цих заходів з 1944 по 1950 р. з західних областей України було депортовано 50 453 см'ї у складі 143141 особи³⁴. Дещо іншу цифру наводить В. Нікольський. За його підрахунками, з 1943 р. по 1957 р. в Україні було репресовано 121540 осіб³⁵. Разом з тим, не дивлячись на визнання суспільством того факту, що насильницьке переселення великої кількості українського населення було незаконним, прийнятий 17 квітня 1991 р. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» не визнав спецпоселенців жертвами. Ця прикра помилка не виправлена і до сьогодні.

Сталінська тоталітарна система боролася за абсолютну владу над людьми не тільки в межах України. Ідеологічній чистці підлягали також громадяни, котрі за різних обставин опинилися на чужині (військовополонені, остарбайтери тощо), а після війни поверталися на батьківщину. До таких було особливо прискіпливе ставлення. Рішення про повернення своїх громадян,

що опинилися за кордоном, було прийняте радянським урядом 4 жовтня 1944 р. Керівництво репатріацією громадян було доручено генералу Голікову, відповідну допомогу йому також надавали спецслужби. Через місяць в інтерв'ю кореспонденту ТАРС він цинічно заявив, маючи на увазі репатріантів: «Вони будуть прийняті вдома, як сини Вітчизни. У радянських колах вважають, що навіть ті з радянських громадян, які під впливом німецького насильства та терору вчинили дії, що суперечать інтересам СРСР, не будуть притягнені до відповідальності, якщо вони будуть чесно виконувати свій обов'язок після повернення на Батьківщину»³⁶. В дійсності репатріанти спочатку потрапляли до фільтраційних таборів, де вирішувалася їх подальша доля. Як вважає О. Буцко, посилаючись на іноземні джерела, тільки 15–20% громадян поверталися додому, 15% були засуджені і відправлені в табори на 5–10 років, 10% висилалися в райони Сибіру, 15% посилалися на примусові роботи, а 20% були розстріляні або отримали ув'язнення на 20 років³⁷. Навіть ті, кому пощастило повернутися до рідної домівки, змушені були давати пояснення радянським спецслужбам. Характерними є свідчення репатріанток К. Зайцевої і А. Гранатир з Дніпропетровщини. «...Мене заставили їхати мусово на хвашистську землю свої поліцаї, уникнути не було як бо слідили скрізь нас, а наглядаями були такіто. Найда Іван Савелович. Маловік Ілько із країни і староста був Дударь Анис Васильович. Гнали нас на станцію під оруж'ям... Спасіба доблісній Красній Армії шо освободила нас од хвашиського гніту! Спасіба й велике спасіба нашому дорогому вождю отцу товаришу Сталіну!»³⁸ — писали вони, наче під диктовку оперативника. Ставлення до репатріантів в СРСР, як до зрадників батьківщини, було однією з ідеологічних складових тоталітарного режиму, тому вони часто незаконно переслідувалися. До такої думки схиляються і російські історики³⁹.

Великі надії у відбудовчий період покладалися на освітян. Саме вони мали забезпечити ідеологічно «правильне» виховання підростаючого покоління. Тому наряду з нагальними питаннями відбудови промислових об'єктів секретарі райкомів КП(б)У велику увагу приділяли перевірці вчителів⁴⁰. На Херсонщині першим секретарем обкому Федоровим відмічався низький рівень грамотності сільських вчителів, наголошувалося на необхідності розвінчання «зрадницької діяльності українсько-німецьких націоналістів»⁴¹. Це завдання, як першочергове, також висувалося на нараді учителів західних областей України 6 січня 1945 р. Особливо жорсткій критиці піддавалася ідея утворення самостійної української держави, наголошувалося на химерності планів українських націоналістів — «бандерівців», «мельниківців», «бульбівців»⁴².

Таким чином, відбудовчий процес в Україні почався ще в ході Великої вітчизняної війни і мав свої особливості. Він супроводжувався невпинною

ідеологічною боротьбою різних політичних сил, що тривала довше ніж сама війна. Паралельно з відбудовою народногосподарських об'єктів першочергове значення віддавалося пропагандистським заходам — виданню газет, брошур, зведень «Совинформбюро», відновленню роботи культурно освітніх установ: клубів, бібліотек, хат-читалень, насиченню їх літературою. Значна увага приділялася підготовці кваліфікованих кадрів журналістів, агітаторів, пропагандистів, викладачів суспільних наук вузів та мережі політпропаганди. Основу цієї підготовки становило поглиблене вивчення основ марксизму-ленінізму, історії ВКП(б). Більшовицькі партійні органи дбали про те, щоб на визволеній території не утворювалося політичного вакууму, і наполегливо відбудовували партійні і комсомольські організації. Разом з тим, велике значення приділялося ідейній чистоті партійних мас, особливо тих, хто пережив окупацію. Отже, перевірка членів і кандидатів ВКП(б) носила системний характер і проводилася кілька разів. Перевірці підлягали не тільки партійні кадри, а й окремі категорії населення, особливо вчителі, які мали великий вплив на формування світогляду підростаючого покоління. Окрему категорію становили радянські військовополонені, що поверталися додому, та вивезені до Німеччини на роботу українці, що поверталися з неволі. На них чекали фільтраційні табори, після яких певна частина громадян продовжувала «спокутувати провину» в таборах ГУЛАГу, на примусових роботах в будівництві або на шахтах. Частина населення України, в якій не був впевнений сталінський режим, підлягала виселенню зі своєї історичної території в глибинні райони СРСР. Така доля спіткала татар Криму, тисячі сімей з Західних областей України. Значне місце в ідеологічному обґрунтуванні відбудови соціалістичного суспільства відводилося виявленню і знешкодженню антирадянських елементів і колаборантів, для чого часто використовувалися заздалегідь складені підпільниками, партизанами і розвідниками списки. Проте, центр ваги в ідеологічному забезпеченні відбудовчих процесів в Україні був перенесений у площину боротьби з українським національно-визвольним рухом. Для його компрометації і підриву авторитету серед широких верств населення застосовувалися різноманітні засоби, у спектрі яких були агітація, пропаганда, провокації, залякування, збройні операції. Чільне місце у цьому протистоянні відводилося каральним органам — НКВС та НКДБ, які, порушуючи усі норми законності, чинили розправи над мирним населенням. Отже, однією з найголовніших складових відбудовчого процесу в Україні було використання владою репресивно-каральних органів для насадження комуністичної ідеології, знищення політичних опонентів і збереження сталінського тоталітарного режиму в державі. Ідеологічним підґрунтям і своєрідним виправданням перелічених заходів слугували постанови ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, Політбюро, відповідні накази керівних структур каральних органів.

¹ О партийно-массовой работе в Сталинской и Харьковской областях / Резолюции пленума ЦК КП(б)У 22–26 мая 1944 г. // КП(б) Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. В двух томах. — Т. 2. 1941–1976. — К., 1977. — С. 75.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (*дали* — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 23, спр. 453, арк. 20.

³ О партийно-массовой работе в Сталинской и Харьковской областях / В двух томах. — Т. 2. — С. 78–81.

⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 822, арк. 2–4.

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (*дали* — ГДА СБУ). — Ф. 6. 1942, оп. 35, арк. 104.

⁶ ГДА СБУ. — Ф. 16. 1942, оп. 35, арк. 104–105.

⁷ ГДА СБУ. — Ф. 16. 1942, оп. 35, арк. 105–106.

⁸ «Каратимуть за те, що народ був під німцями і мусив якимось жити». Населення України в перші місяці війни // Дзеркало тижня. — № 3. — 18 червня. — 2008.

⁹ ЦДАГО України. — Ф. 62, оп. 1, спр. 295, арк. 121–122, 123.

¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 862, арк. 1–7.

¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 46, спр. 318, арк. 4.

¹² Волинь. Число 31 (475). П'ятниця. — 4 серпня. — 2000.

¹³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз // У двох книгах. — Кн. 2. — К., 1994. — С. 440.

¹⁴ Білас І. Протистояння. До 50-річчя УПА // Визвольний шлях. — 1993. — Кн. 4. — С. 398–408.

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 46, спр. 395, арк. 4.

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 190, спр. 29, арк. 187–191.

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 46, спр. 395, арк. 6.

¹⁸ Білас І. Назв. праця. — С. 571–579.

¹⁹ Бажан О.Г. Репресивна діяльність органів НКДБ УРСР в Одеській області в роки Другої світової війни // Велич подвигу народного / Зб. наук. стат. — Одеса, 2006. — С. 12.

²⁰ Стенограма виступу М.С. Хрущова на нараді в Дрогобицькому обкомі КП(б)У 21 листопада 1945 р. // Укр. іст. журн. — 1995. — № 5. — С. 106.

²¹ Білас І. Назв. праця. — С. 580–582.

²² Білас І. Назв. праця. — С. 440–477; Лосев І. Феномен «бандерофобии» в русском сознании. Взгляд на проблему глазами русского аналитика в Украине / Українська видавнича спілка. — К., 2007. — С. 16–17.

²³ Білас І. Назв. праця. — С. 361.

²⁴ Об усилении борьбы с украинско-немецкими националистами в западных областях Украины. Постановление ЦК КП(б)У 10 января 1945 г. // Укр. іст. журн. 1995. — № 3. — С. 101–105.

²⁵ Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б. та ін. Історія українського війська (1917–1995) / Упор. Я. Дашкевич. — Львів, 1996. — С. 609.

²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 190, спр. 29, арк. 76, 139.

²⁷ Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). — Торонто–Львів, 2006. — Т. 7. — С. 419–424.

²⁸ Вронська Т.В. Режимно-обмежувальні заходи органів влади на визволеній території України під час Великої вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць. — Вип. 2. — К., 1998. — С. 126–127.

²⁹ Заболотна Т. В. Обличчя визволеного Києва // Велич подвигу народного: Зб. наук. статей. — Одеса, 2006. — С. 66–67.

³⁰ Бугай М.Ф. Депортація кримських татар у 1944 р. // Укр. іст. журн. — 1992. — № 1. — С. 34.

³¹ Постанова Державного Комітету Оборони. Травень 1944 р. // Укр. іст. журн. — 1992. — № 1. — С. 43.

³² Там само. — С. 44.

³³ Буцко О.В. «С возвращением»: Судьба украинских граждан, репатриированных на Родину // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць. — Вип. 2. — К., 1998. — С. 37.

³⁴ Білас І. Назв. праця. — С. 189.

³⁵ Нікольський В. Статистика соціального складу репресованих радянськими органами державної безпеки у 1943–1957 рр. (за документами архіву СБ України) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2003. — № 1. — С. 105–106.

³⁶ Правда. — 1944. — 11 листопада.

³⁷ Буцко О.В. Назв. праця. — С. 151.

³⁸ Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. 2441, оп. 1, спр. 157, арк. 2–16.

³⁹ Ковальський М.Т., Ченців В.В. «Фільтраційні справи» — невідомі джерела державних архівів // Архіви України. — 1993. — №№ 1–3. — С. 1–3; Кульков Е.Н., Мягков М.Ю., Ржешевский О.А. Война 1941–1945. Факты и документы. / Под ред. О.А. Ржешевского. — М., 2001. — С. 237–238.

⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 46, спр. 363, арк. 3

⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 46, спр. 404, арк. 2.

⁴² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 46, спр. 120, арк. 12, 13, 14.

В статье проанализированы особенности восстановительного периода в Украине на освобожденной территории в идеологической плоскости, в том числе борьбы с национально-освободительным движением, использование властью репрессивно-карательных органов для сохранения сталинского тоталитарного режима.

Ключевые слова: *восстановительный период, послевоенные репрессии, идеологическая борьба*

In the article the features of the renewal period on the liberated territory of Ukraine are analyzed in ideological field, including combating of National-liberation movement, the use of repressive and punitive agencies for conservation of Stalin's totalitarian regime.

Keywords: *renewal period, postwar repressions, ideological struggle.*

Наукове видання

СТОРІНКИ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ СТАТЕЙ

Випуск 14

Тексти подаються в авторській редакції

Матеріали до друку підготувала: *С. Кривкіна*

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет: *Л. Зубець*

Підписано до друку 02.02.2012 р. Формат 70х100/16.

Ум. друк. арк. 18,5. Обл. вид. арк. 19,0.

Наклад 300 прим. Зам. 50. 2012.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.